

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

UDK 34

АПФ

У ЧАСТ ПРОФЕСОРА ДРАГОСЛАВА ЈАНКОВИЋА

1

БЕОГРАД, 1987.

Најстарији југословенски живи часопис из области права „Архив за правне и друштвене науке“ од свог покретања 1906. године до краја 1945. године био је гласило Правног факултета у Београду. У том периоду његови уредници били су: Коста Кумануди и Драгољуб Аранђеловић (1906—1911), Коста Кумануди (1911—1912), Чедомиљ Митровић и Коста Кумануди (1912—1914), Чедомиљ Митровић (1920—1933), Михаило Илић (1933—1940), Борђе Тасић (1940—1941) и Јован Борђевић (1945). Почев од 1946. „Архив“ је наставио да излази као орган Савеза удружења правника Југославије, а његово место на Правном факултету у Београду попунили су „Анали“, настављајући тако један континуитет започет 1906. год.

ДОСАДАШЊИ ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ „Анали“: др Михаило Константиновић (1953—1960), др Милан Бартош, заменик др Борислав Т. Благојевић (1960—1966), др Војислав Бакић (1966—1978), др Војислав Симовић (1978—1982).

УРЕБИВАЧКИ ОДБОР

Главни и одговорни уредник: др Обрен Станковић.
Заменик главног и одговорног уредника: др Ратко Марковић. Чланови: др Стеван Врачар, др Војин Димитријевић, др Љубиша Лазаревић, др Дејан Поповић, др Обрад Станојевић, др Предраг Шулејић и др Гашо Кнежевић (секретар Уребивачког одбора).

Лектор:
Бранислава Марковић

10 General Jakobovitch

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXXV

јануар—фебруар

Број 1

YU-ISSN 003-2563

О НАУЧНОМ СТВАРАЛАШТВУ ДРАГОСЛАВА ЈАНКОВИЋА

Упутно је рећи да је Драгослав Јанковић — рођен у Лесковцу 21. децембра 1911 — стасао у београдској правничкој и историографској школи. Од њена духа примио је оно најврсније: методолошку разноврсност, интердисциплинарност, акрибичну анализу и тежњу да се у спознајном смислу вазда иде напред — без покорности тзв. крајњим, ауторитативним а понекад импресионистичким судовима. А био је у прилици да у њу унесе своје издашне и уравнотежене умне потенцијале те да у њој постане стваралачки проницљив, марљив, научно духовит и неоспорно признат судеоник. Дипломирао је 1936. на Правном факултету у Београду. Од 1940 — са прекидом за време рата — на њему је започео и развијао свој научни и наставни рад. У њему је и докторирао 1949, са тезом о политичким странкама у Србији XIX века. Био је дугогодишњи редовни професор (од 1960) и шеф Катедре за историју држава и права на том факултету. Од 1974. до 1976. налазио се и на дужности ректора Универзитета у Београду.

Драгослав Јанковић је стваралац великог замаха. Успешно се огледао на разноврсним а узајамно повезаним односно надопуњујућим пољима духовног стваралаштва. У историјској науци — општој и правној — непрестано гради. Налази се у њеном врху. Обимним делом а поготову његовим квалитетом врло је уочљив. Научном критиком — која је пољно пратила и поштовала мноштво његових доприноса правној и политичкој историографији — увелико је признат. Обавио је замашан посао на издавању историјске грађе. И сада дела као наставник правне историје и писац факултетских уџбеника. Уложио је позамашан труд у корист развоја историјских друштава и архивистичких установа и органа. Остварио је видну стручну и друштвенокултурну делатност па и сада јој додаје примерне прилоге.

Научни опус Драгослава Јанковића је развијен, тематски разноврстан, идејно зрео, методолошки поуздан. Сачињен је од седамдесетак

монографија, студија и чланака и још расте. Изван тога броја налази се мноштво приказа, критика, стручнопопуларних и њима сличних чланака. Тематски састав дела Драгослава Јанковића показује широку истраживачку радозналост. Готово да нема подручја ни раздобља националне (српске и југословенске) — правне и политичке — историје у којима се није осетило и задржало присуство Јанковићеве испитивачке и стваралачке мисли. Она је продирала у све епохе односно њихово кључно друштвено, класно, политичко и друштвеноправно ткиво. Кретала се од феудализма — поглавито српског — па све до силовитих друштвенополитичких струја, класних судара, друштвених превирања и државних преокрета на југословенском простору XX века. Током нешто више од две последње деценије, Јанковић је своје преокупације усредсредрио на — може се рећи — веома пробране, темељне теме новије историје. С великим зналаштвом обрађивао је државноправне а као марксист издашно и неминовно и све основне друштвене проблеме првог српског устанка и потоње Србије. Обавио је — у том погледу — значајан ревалоризаторски посао. И то не само критиком затечених налаза већ и градњом нових мисли и система размишљања — уз откривање и научно акрибичну употребу раније неискоришћених или једнострано тумачених архивалија. Много чим је обогатио изучавање југословенског питања и стварања прве заједничке државе југословенских народа. Баш у тој области, особито је настојао и успео да своју аналитичку и синтетичку способност у цватућем облику потврди. Јанковићеве истраживачко око је пратило, ухватило и испитало многе битне процесе везане за југословенско питање и његово решавање. Отуда је и настао вишеслојан, у научним срединама врло утицајан и коришћен Јанковићев отус о многим питањима, противречностима и излазима југословенства. При том је резоновао непристрасно. С пуном приврженошћу научној истини. Подвргао је обради све битне и релевантне друштвене силе, грађанске и радничке покрете и међу првима — на многим тачкама и први — учинио да темељна питања стварања прве југословенске државе добију научно поуздано објашњење и решење. О томе сведочи мноштво његових објављених и повољно оцењених радова. Међу њима су обимне и научно незаобилазне студије о друштвеним и политичким односима у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца уочи стварања Социјалистичке радничке партије (комуниста) 1. XII 1918 — 20. IV 1919, о југословенском питању и Крфској декларацији 1917. године и, свакако, о Србији и југословенском питању 1914—1915. године.

Драгослав Јанковић је учествовао и у неколико особито значајних колективних научних радова — као писац и редактор. Најважнији су: *Историја народа Југославије* (1953) и са Р. Чолаковићем и П. Морачом — *Преглед историје Савеза комуниста Југославије* (1963).

Дао је и прворазредне доприносе настави, образовању и васпитању. Један је од градитеља послератног Правног факултета у Београду и правних факултета у више других градова Југославије. Поставио је нове методолошке основе предмета *Историја држава и права југословенских народа*. Готово сви асистенти и садашњи наставници правне историје у Београду и на више правних факултета у СР Србији претежно су његови ђаци.

Ваља рећи да је Драгослав Јанковић био уредник зборника радова „Историја XX века“; управник Историјског одељења Института друштвених наука (1958—1969). У том својству је организовао и водио — први у нас — научноистраживачки рад у области најновије историје народа Југославије. Значајно је допринео изградњи читаве плејаде сада већ познатих истраживача те историје. Тачно се каже да је уз његово предводништво изникла читава једна истраживачка школа. Драгослав Јанковић је учествовао у оснивању и раду Историјског друштва Србије и Савеза историјских друштава Југославије, Историјског института САНУ, Архивског савета Србије и Југославије, био члан Института друштвених наука, члан Комисије ЦК СКЈ за историју, секретар Националне комисије СФРЈ за историјске науке и др. Сада је главни уредник Енциклопедије Југославије за СР Србију. У том својству — заједно са другим уређивачима — даје основни тон нелаким напорима да „Југославика“ као капитални пројекат има и одржи своју научну бит.

Драгослав Јанковић је добио Октобарску награду (1967) и Седмојулску награду (1980). Одликован је Орденом рада са црвеном заставом, Орденом заслуге за народ са златном звездом, француским одликовањем *Legion d'honneur*, *Commandeur*. Носи и друга признања. Члан је Научног друштва Србије и дописни члан ЈАЗУ.

Ни сада — када је зашао у другу половину осме деценије живота — његово научно стваралаштво није стишано. Захвата и гради нове пројекте. Као што приличи барду српске и југословенске правне историографије.

Мирко Мирковић

UDK — 347.65/66.(37/38)

др Сима Аврамовић,
доцент Правног факултета у Београду

РАЗЛИКЕ У САДРЖИНИ И ПРАВНОЈ ПРИРОДИ РИМСКОГ ТЕСТАМЕНТА И ТЗВ. ЛЕГАТСКОГ ТЕСТАМЕНТА СТАРОГ ГРЧКОГ ПРАВА

Поред тзв. тестаментарне адопције као широко заступљене форме располагања у грчком праву и посебно у Атини(1), у Грчкој се среће још један облик располагања за случај смрти — „*diatheke* без *eisproiesis*“, располагање без адопције или тзв. легатски тестамент, за који би се на први поглед могло рећи да још више сличи римском тестаменту.

Клица из које се развио — поклон за случај смрти, како је установио још *Bruck*, познат је у рудиментарном облику већ у хомерском периоду (нпр. Телемахов поклон Пиреју)(2). Гортинско право увелико користи поклон *mortis causa* у развијенијем облику (поклон мужа жени за случај смрти, поклон сина мајци и сл.) и нормира га у већем броју одредаба Законика, лимитирајући већ и његову вредност(3). Може се наћи и у спартанском(4) и у атинском праву(5), а бројни епиграфски извори из других грчких градова-држава сведоче о ширењу домета овог института и о његовим трансформацијама (натписи из Петелије, Кримисе, Тегее помињу поклон за случај смрти члановима породице, са Коркире и Миконоса очитују либерализацију његовог режима, како у погледу круга субјеката у чију се корист располаже, тако и погледу предмета и вредности поклона, итд.)(6). Насупрот Грчкој, у Риму је *donatio mortis*

(1) О садржини и правној природи тзв. тестаментарне адопције в. ближе чланак у претходном броју „Анала Правног факултета у Београду“.

(2) Од XVII 74—83: у питању су поклони које је Телемах, тражећи по Грчкој оца, добио од Менелаја и Хелене (сребрни крчаг и хаљина за невесту), а које је при повратку кући оставио код Пиреја. Овај му их нуди пре сукоба са процима његове мајке, а Телемах их поклања Пиреју у случају да буде убијен у борби. Упор. и поклон Зевсовог жезла у II. II 106—107 или Ахиловог оружја, II XVII 194—197.

(3) Гортински законик III 17—31; X 14—20.

(4) Аристотел, *Политика* 1270 а, Београд 1960 (превод Љ. Препајац).

(5) Нпр. Ликонов поклон Калипу — *Demosthenes*, (52) *C. Calippos* 20—23, Калиасов поклон Акибијаду код Паутарха, *Алкибијад* 8, итд.

(6) *Dareste, R. — Haussoullier, B., — Reinach, T. Recueil des inscription juridiques grecques, Paris 1891—1904*, III 59; II 60; II 64; I 50, итд. Детаљнију анализу ових и других епиграфских извора о овом институту в. Аврамовић, С., *Еволуција слободе тестирања у античком грчком праву*, Београд 1981, 260.

causa плод релативно касног правног развоја — јавио се у класичном праву, а има мишљења да су извесни његови облици уведени тек код Јустинијана, када је добио презицно дефинисану садржину, строгу форму и јасне особине(7). Грчки поклон за случај смрти у поменутих изворима наравно није у свим случајевима имао све особине које су класични римски правници захтевали за *donatio mortis causa*, па отуд и његово такво квалификовање може бити оспоравано. Несумњиво је, међутим, да се он још мање може упоређивати са римским тестаментом, бар у погледу садржине акта и његове правне природе, јер је то билатерални правни акт који производи искључиво имовинске и никакве шире (породичноправне, религијске, итд.) последице, те му је и основна функција дијаметрално супротна од оне коју је вршио римски тестамент, као једнострани правни акт којим се именује *heres*, универзални сукцесор. Његово постојање, дакле, не значи и постојање установе тестаментa у Грчкој.

Међутим, из ембриона поклона за случај смрти проистекао је специфичан облик располагања *mortis causa*, готово сасвим ослобођен ограничења у погледу круга бенефицијара и вредности предмета којим се располаже, и то као једнострани правни акт *de viuis-a*. У старијој литератури је овај облик располагања, као супротан тзв. тестаментарној адопцији, назван „*diatheke* без *eisporosis*“ — „тестамент без усвојења“ (*Schulin, Beauchet*, итд.)(8). Потом се у немачкој правној историографији (*Bruck, Maschke*) почетком века развија теорија о „легатском тестаменту“ (*Legatentestament, Vermächtnis Testament*) која је, и поред извесног броја критичара (*Lipsius, Bonfante*) опстала, тако да данас чак преовлађује становиште да је у атинском праву била заступљена таква врста тестаментa, упоредо са адоптивним(9).

Термин којим се у изворима обележавао овај облик располагања најчешће је исти као и у случају поклона — глагол „*didomi*“ — „дајем“, што је добар путоказ не само за одређивање његовог порекла (из поклона *mortis causa*, како је уочио *Bruck*), него и правне природе. Чињеница да се понекад у изворима за овај акт употреби и назив „*diatheke*“ као и за тзв. адоптивни тестамент, није само по себи аргумент који би указивао да се ради о тестаменту: напротив, овај термин у том периоду нема техничко значење тестаментa како се често сим-

(7) Di Paola S., *Donatio mortis causa*, Catania 1950. Дејство овог поклона наступа само уколико одабрани преживи дародавца, а најчешће се предузима с обзиром на неку смртну опасност (*imminente periculo*). Он је ипак одамах произвођао последице и преносно својину на поклонопримца (коју је дародавац могао тражити натраг кондикцијом) ипак је даван под суспензивним условом везаним за час смрти поклонодавца.

(8) Schulin F., *Das griechische Testament verglichen mit dem römischen*, Basel 1881; Beauchet, L., *Histoire du droit privé de la république athénienne*, Paris 1897, III 695. Међутим, већ Боше признаје да се између ове две врсте тестаментa у изворима није правила термилошка разлика — оба се често називају само „*diatheke*“. Шулин је, пак, сматрао да је тај термин био резервисан само за тестаментарну адопцију, а да термини „*didomi*“ и „*dounai*“ карактерише овог другог.

(9) Тако в. нпр. *Kleine Pauly Lexikon der Antike*, München 1975, V 620.

плификује, него га је вероватно добио тек касније(10). Зато је, сматрамо, нужно приступити анализи садржинске стране тих аката, која треба да покаже да ли је овај облик располагања био усмерен, као и поклон за случај смрти, искључиво на преношење имовинске и никакве друге власти или користи: речју, да ли у сачуваним грчким изворима има и случајева где би у овом акту била садржана и универзална сукцесија.

Наиме, извори на које се најпре позива када се доказује постојање установе тестаментa уопште одн. овог специфичног облика располагања за случај смрти у Грчкој схваћеног као тестамент су тзв. тестаменти философа Платона, Аристотела, Теофраста, Стратона, Ликона и Еликура, који се наводе код Диогена Лаертија(11). Чак и ако оставимо по страни приговоре о поузданости овог извора за правну историју и околност да Лаертије живи и пише у III веку н. е. по назору класичног римског права, чини се да проблем садржине и правне природе располагања *mortis causa* која се ту срећу сáм извор не решава тако очигледно, како се у литератури често приказује. Тако већ Платонов „тестамент“ оставља отвореним неколико важних питања, а посебно да ли је философ усвојио сина свог брата Адејманта (што неки писци претпостављају, мада се из извора то не види)(12), те да ли он наслеђује Платона у својству адоптивног сина: у том случају могло би се радити само о тзв. тестаментарној адопцији, чија је правна природа различита од римског тестаментa. Пре би се, међутим, могло закључити читајући извор да Платон имање у Ифистијади њему

(10) Јер глагол „*diathesthai*“ од кога деривира „*diathēke*“ има само значење „распоредити (имовину)“, „расположити“, а при том нема знакова да имплицира и одређену правну природу или садржину акта, в. нпр. Liddel, H. G. — Scott, R. A., *A Greek—English Lexicon*, Oxford 1869, 365, где се основно значење термина преводи као „*arrangement*“ or „*disposition*“. Околност да је код грчких писаца у време принципата и домината овај термин, под утицајем доминантног римског права, стекао значење тестаментa (нпр. код Плутарха, Диогена Лаертија) не доказује, међутим, да је тај смисао имао и пре, у класичном грчком праву неколико векова раније. Напротив, ни подаци о Солоновом законодавству, ни употреба тог термина код атичких оратора IV века пре н. е., као ни правна епиграфика тог времена не показују да је он имао такво специфично значење, које би означавало акт у коме се именује универзални сукцесор. Детаљнију аргументацију овог става в. код Аврамовић, С., *op. cit.*, 317.

(11) Диоген Лаертије, *Животи и мишљења истакнутих философа*, Београд, 1973 (превод А. Влахар). Два рада од пре стотинак година их детаљно обрађују: Bruns, G., *Die Testamente der griechischen Philosophen*, ZSt 1880/I и Daresté, R., *Les testaments des philosophes grecs*, AEG 1882/I, док у новије време није било посебних радова о „тестаментима философа“.

(12) Тако нпр. Kraus, F., *Die Formeln des griechischen Testamente*, Borna—Leipzig 1915, 24. У извору, Диоген Лаертије, III 41—43, стоји:

„Ово је оставио Платон и овако одлучио. Имање у Ифистијади, које се са северне стране граничи друмом који води из Кефисијског храма... (следи ближе лоцирање земљишта, прим. С. А.), нека остане својина дечака Адејманта да њиме располаже. Имање у Еиресиди, што сам га купио од Калимаха, које се са севера граничи имањем Буримедонта... (ближе лоцирање, прим. С. А.)... Три мине сребра. Сребрна посуда тешка 165 драхми, чаша тешка 45 драхми, један златан прстен и минбуше заједно тежине 4 драхми и 3 оболa. Буклид каменорезац, дугује ми 3 мине. Артемиду пуштам на слободу. Остављам 4 кућна роба — Тихона, Бикта, Апологида и Дионизија. Намештај... како је у списку, дупликат има Деметрије. Никоме ништа не дугујем. Моји извршиоци су Леостен, Спеусип, Деметрије, Хегија, Буримедон, Калимах и Тразип.“

оставља у облику сингуларног располагања без услова(13), а да одредбе које после тога следе представљају само обичан инвентар имовине (не види се да тим предметима располаже у било чију корист), како би избегао могуће злоупотребе у односу на његове законске наследнике — браћу Глаукона и Адејманта старијег; њих у „тестаменту“ вероватно и не помиње баш зато што наслеђују *ex lege*. Потребно је било поменути једино Адејманта млађег, јер он наслеђује само одређени део имовине без икаквих оптерећења.

Слично је и Аристотелово располагање, где известен број аутора такође сматра да се ради о адопцији Никанора, будућег мужа његове ћерке(14), коме на почетку „тестаментa“ философ одређује старатеље. Потом следе одредбе о ослобођењу робова, забрани да се неки од њих продају, условима његовог сахрањивања, итд. Нигде се, међутим, не види кога именује за свог универзалног сукцесора: вреди запазити да у акту уопште не помиње ни свог сина Никомаха. Стога се чини вероватним да тај акт последње воље представља само сингуларна имовинска располагања и друге наредбе, који нису неспојиви са постојањем законског наследника, који и наслеђује свог оца.

Најобимнија изјава последње воље коју је забележио Лаертије припада атинском философу и правнику Теофрасту око 285. г. пре н.е.(15). Ту подвлачимо чињеницу да његови рођаци Мелант и Панкреон нису универзални сукцесори (како би се из превода могло учинити) из више разлога: то се располагање односи само на имање „код куће“, у Ересу (а не целокупну активу и пасиву), на шта уосталом скреће пажњу и преводилац овог извора на наш језик; сем тога на овом месту није употребљена реч „клер“, већ термин који очито говори да се ради само о једном делу имовине. Уз то, у даљем тексту се среће и друго сингуларно располагање у корист исте двојице рођака у новцу (свакоме по један талент), а ту су и сингуларна

(13) Сам текст, наиме, не указује да је Платонов друго имање у Егресиди, три мине сребра, посуде итд. такође припао Адејманту — он их једноставно само набраја. Ово утолико пре јер предмет располагања није дефинисан речју клер (*klēros*), који означава целокупну имовину, већ са „*hōrion*“ који имплицира само сеско имање; тешко је прихватљива и претпоставка (*Bruns, Dareste*) да Адејмант наслеђује оба имања, но прво као неотуђиво, а друго као отуђиво. За такво тумачење извор не даје ослонца — напротив, глагола „*dynamai*“ пре указује на потпуну власт Адејманта (само) на првом имању у Ифистијади којим може слободно располагати (како је превео Вилхар).

(14) Schulin, F., *op. cit.*, 28; Lipsius, H., *Das Attische Recht und Rechtsverfahren mit Benutzung des attischen Process*, Leipzig 1905—1915, II 564 фн. 63. Како се та адопција доиста помиње у Амонијевом опису Аристотеловог живота и оваде би се, у том случају, могло само евентуално говорити о тзв. тестаментарној адопцији, а не и о тестаменту. Но, из текста изјаве последње воље философа код Диогена Лаертија, V 12—16 то се не може видети.

(15) Диоген Лаертије, V 51—57: „Све ће бити добро. Али у случају да се што догоди одлучујем ово. Целокупно своје имање код куће (мисли на своје имање у Ересу, *прим. преводиоца А. Вилхара*) остављам Меланту и Панкреону, Леонтовим синовима. Из износа којим треба да располаже Хипарх, желим да се исплате трошкови за следеће. Прво, треба да се употреби за довршење Музеја са статуама богиња... Имање које имам у Стагири остављам и поклањам Калину. Своју целокупну библиотеку (поклањам) Нелеју. Врт и металниште и зграда које се налазе око врта све заједно поклањам оним мојим пријатељима које ћу накнадно споменути... но, поклањам под условом да нико не отуђи имање или га узме за лично коришћење, него да га чувају као светлиште, као заједничку имовину...“. Додајмо да је цела реченица на почетку слободно преведена, док би дослован превод гласио: „Све што се налази у мојој кући (у Ересу) дајем Меланту и Панкреону...“, упор. превод на француски, *Dareste, R., op. cit.*, 8. Уостаом, сличну формулацију код наредног, Стратоновог располагања, наш преводилац преводи исправније: „Све што има у кући остављам...“.

располагања у корист других лица. Најзад, пажњу нам је привукла и околност да у уводу свог дела *Карактери* Теофраст у разговору са пријатељем помиње постојање својих синова, те је писац предговора превода тог дела на наш језик збуњен, јер би се „могло закључити да је Теофраст имао мушких потомака, а из његове се опорукe види да уопће није потомства оставио јер га нигде не спомиње“ (16). То, дакако, није чудно баш зато што се ни овде не ради о тестаменту, већ о више сингуларних имовинских располагања за случај смрти компатибилних са законским наслеђивањем.

Стратоново располагање (око 270. године пре н. е.) је веома слично Теофрастовом, како у погледу формулација, тако и у погледу садржине акта последње воље свог учитеља, док је изјава последње воље философа Ликона око 266. г. нешто карактеристичнија.

„Све што је у кући поклањам (*didomi* — прим. С. А.) својој браћи Астијанакту и Ликону. Мислим да ће моћи бити исплаћено од овога и враћено све што сам у Атини било од кога примио или узajмљивањем или куповином, као и трошкови око моје сахране и сви остали трошкови, према обичају. А све што поседујем у граду и на Егини дајем Ликону млађем, зато што носи исто име као и ја и зато што је дуго времена живео са мном на моје потпуно задовољство, као да ми је био рођени син...“ (17).

За разлику од располагања других философа где је то остало спорно, овде изгледа сигурно да је Ликон млађи био адоптивни син философа (и то усвојени *inter vivos*), те га је и наслеђивао као и рођени син, као законски универзални сукцесор. Философ га овде помиње у контексту посебних налога које му ставља на терет актом последње воље који следе у даљем тексту (да му постави кип, да од његових маслина остави млађићима уља за мазање у знак сећања, где да га сахрани, итд.), не мењајући при том правни основ наслеђивања, већ напротив само потврђујући адопцију *inter vivos*.

Најзад, Епикурово располагање око 270. године пре н. е. обично се узима као крунски доказ постојања тестаментa, а *mutatis mutandis* и код претходних изјава последњих воља других философа. „На основу овога, ја све своје предајем Аминомаху, сину Филократову из Бате, и Тимократу, сину Деметријеву из Потама...“ (18). Да је у питању универзална сукцесија и да Епикур овде именује своје наследнике посебно указује формулација „све своје“, подвлаче *Brunns* и *Dareste* (19). У претходним располагањима се доиста обично сретала формулација „све што има у кући“ и сл. што је могло указивати на сукцесију само одређеног дела имовине. Сем тога, и Цицерон је прогласио Епикурово располагање за *institutio heredis*: „*Sancit, ut Amynomachus et Timocrates, heredes sui, dent...*“ (*De finibus*

(16) Теофраст, *Карактери*, Сарајево 1975, 7 (превод и предговор П: Пејчиновић).

(17) Диоген Лаертије, V 69—74.

(18) Диоген Лаертије, X 16—22.

(19) *Brunns, G., op. cit., 48; Dareste, R., op. cit., 20.*

II 31, 101). Али, читамо даље: „... према документу о поклону који се налази у Метроу, под условом да врт и све што уз њега припада ставе на располагање Хермарху, Агемортову сину из Митилене и његовим друговима у философији...“ Иза тога следе одредбе које су се сретале и код других философа: о сахрањивању, религијским обавезама у односу на оставиоца и његове рођаке, чувању перипатетичке школе, ослобађању робова, поклањању књига, итд. Сâм извор, дакле, недвосмислено упућује на правну природу акта: само посматрање текста кроз наочари римског права може водити ка закључку да је овај акт тестамент или какав други облик именована универзалног сукцесора. Јасно је да се ради о типичном располагању путем поклона за случај смрти, какав је од раније био уобичајен у атинском праву: *Bruck* је то експлицирао, *Lipsius* кроз компромисну формулацију прихватио, а и *Kraus* тешка срца, као заговорник теорије о постојању тестаментa, прихватио (мада у свим других случајевима говори о „тестаментима философа“)(20). У питању није, дакле, унилатерални акт у коме оставилац именује наследника, већ (очигледно) билатерални; уговор — поклон закључен за живота оставиоца.

На основу изложеног је могуће тврдити да се у свих шест случајева располагања поменутих философа не ради о њиховим тестаментима у ужем смислу речи (осим у лаичком), већ су то у основи сингуларна располагања у корист појединих лица; уз њих је често сачињаван и инвентар имовине да би се избегле могуће злоупотребе на штету законских наследника, који упоредо конкуришу на наслеђивање као универзални сукцесори (па их оставилац најчешће и не помиње у изјави последње воље). Ниједан од наведених случајева не садржи именоване наследника, нигде нема помена *institutio heredis* у овим изворима ни преношења свих права и обавеза на наследника. Они често, додуше, садрже, поред располагања појединим деловима имовине и различите налоге и упутства моралне и религијске природе, што, међутим, није од великог значаја за одређивање правне природе акта (мада „лично“ на тестамент).

Но, још неки извори олакшавају сагледавање садржине и правне природе овог института. Тако се у Лисијином говору о Аристофанесовом имању спомиње располагање Конона, атинског војсковође, који се настанио на Кипру и умро око 390. г. пре н. е. остављајући сина Тимотеја као угледног грађанина у Атени. Он је пред смрт „посветио на дар Атени и Аполону у Делфима 5.000 статера; свом братанцу, који се о њему бринуо и старао се о свему на Кипру, дао је око 10.000 драхми, а брату 3 таланта; остатак од 17 таланата оставио је сину...“(21). Већ терминологија овде јасно упућује на различите основе наслеђивања: располагање у религијске сврхе и у корист бра-

(20) Bruck, E. F., *Die Schenkung auf den Todesfall im griechischen und römischen Recht*, Breslau 1909, 131; Lipsius, H., *op. cit.*, 564 fn. 63; Kraus, F., *op. cit.*, 24.

(21) Lysias, *Cambridge—London 1976* (са преводом на енглески G. P. Goold), XIX 39—40.

танца и брата означено је са „*edōken*“ — „дао је“, док је сину „оставио“, „дрепустио“ („*kateleipe*“) део којим није сингуларно располагао, и то као законском наследнику. Очита је жеља де сциуса да само изврши извесне имовинске корекције у наслеђивању, а не и да именује другог универзалног сукцесора поред свог сина (који, у ствари, није ни морао бити поменут у овом акту — то је можда само Лисијино додатно објашњење).

Исто тако је и отац говорника Демостена у изјави последње воље располагао деловима своје имовине (нпр. Терипиду дао право на убирање интереса од 70 мина) и издао друга наређења (одредио старатеље, мужа својој удовици, мираз ћерки)(22) премда је његов малолетни син Демостен био, као наследник, једини универзални сукцесор (што уосталом јасно показује спор који ће говорник водити против Афобоса одн. старатеља). Из извора се не види да ли га је отац уопште споменуо у изјави последње воље, а која је очито пуноважна.

Најзад и располагање атинског банкара Пасиона се често назива тестаментом(23): он је имао два сина, за које сазнајемо из других извора (пунолетног Аполодора и малолетног Пасиклеса)(24), али се у изјави његове последње воље они не помињу, већ Пасион располаже само у корист пријатеља Формиона (који треба да се ожени Архипом, банкаревом удовицом) и у корист своје жене Архипе (којој „даје“ — „*didomi*“ робиње, накит и све остало у кући). Универзални сукцесори, наследници су, дакако, његови синови.

Додајмо, коначно, да сличну слику пружају и нека располагања сачувана у правној епиграфици (натпис из Додоне у Епиру из IV века пре н. е., са острва Коса, полиса Егостене из III века пре н. е. и истовремени натпис са острва Калауреа, где се у појединим случајевима као оставиоци јављају чак жене)(25). Пошто се на њима овде није могуће ближе задржавати, од значаја је подвући да се ни ту, ни у једном случају не ради о именовану наследника одн. о универзалној сукцесији.

Дакле, и поред извесне формалне сличности са римским тестаментом (посебно у одредбама којима се заветује део имовине божанствима, храмовима, удружењима, ослобађају робови, одређује старатељ, дају упутства у вези са сахрањивањем и култом), садржинска разлика је дубока: ниједан од често цитираних грчких извора не садржи, како смо видели, и именоване „*heresa*“ — универзалног сукцесора свих права и обавеза. Без тога о тестаменту, барем у римском значењу, тешко да може бити речи. Чињеница да оставилац у неким случајевима

(22) Demosthenes, (27) *C. Aphobos I*, 4—6.

(23) Demosthenes, (45) *C. Stephanos I*, 28.

(24) В. нарочито Demosthenes, (52) *C. Calippos* 20—23.

(25) Darest, R. — Haussoullier, B. — Reinach, T., *op. cit.*, II 61; II 94, 111; II 142; II 114. Могуће је тврдити да већ и сама околност да у неколико случајева жене располажу *mortis causa*, води ка закључку да је у питању сингуларно располагање (миразним добрима и сл.), а не универзална сукцесија путем тестаментa. То, уосталом, потврђује и сама садржина располагања — ту се углавном „посећује“ односно „заветује“ („*anethēke*“) део имовине (башта, извесна сума новца, итд.) у религијске сврхе (обично Посејадону) или у корист појединих чланова породице.

вима овим актом исцрпљује целокупну или готово целокупну активу, од значаја је само за оцењивање степена и ширине слободе располагања *mortis causa* у Грчкој, али не и за квалификовање тог акта тестаментом. Осим тога, бар што се Атине тиче, нема података да је било када укинута стара забрана која се приписивала Солону, да својом вољом наследника може одредити само отац без синова (и то кроз адопцију). Да се именовање универзалног сукцесора могло вршити кроз овај нови облик располагања, да је он уносио тако револуционарну промену у виду установе тестаментa у правни систем IV и III века пре н. е. када је узео маха, треба веровати да би неки од бројних извора из тог периода (оратори, философи) забележио такво драстично одступање од традиционалног принципа. Све околности упућују на закључак да је стара забрана и даље била на снази, а да се при том ширила само слобода сингуларног имовинског располагања за случај смрти (што је уосталом и било битно за то време интензивног робног промета и све слабије породичне кохезије), чији је обим изгледа био чак шири него у Риму, премда се аутономија воље није остваривала кроз тестамент.

С друге стране, при одређивању правне природе овог грчког облика располагања *mortis causa*, посебно се ваља клонити и његовог изједначавања са римским легатом. Сингуларна располагања садржана у овим актима имала су пуну правну важност, независно од чињенице што у њима није био именован наследник. У римском праву су у том случају легати сматрани за ненаписане (*pro non scriptis*) и нису производили правне последице: у старом Риму су чак морали бити саставни део тестаментa и одређивани после *institutio heredis*, а и касније ће веза са тестаментом остати нераскидива, а располагање несамоствално, зависно од чињенице да ли ће накнадно бити потврђено у тестаменту или не (*codicili testamento confirmati*)(26). Ниједан од анализираних случајева појединачног имовинског располагања грчког права није имао ни приближно сличне особине: свака од тих изјава воље је представљала самосталан (самодовољан) акт који је производио правна дејства. Та је установа грчког права, дакле, правни институт *sui generis*, где се додуше врше сингуларна имовинска располагања једностраном изјавом воље (која води порекло од билатералног акта, поклона за случај смрти), али који је потпуно самосталан и независан, компатибилан са законским наслеђивањем и који може садржавати и наредбе неимовинског карактера.

(26) Gaius, II 70.

Dr. Sima Avramović,
Assistant professor of the Faculty of Law in Belgrade

DIFFERENCES OF SUBSTANCE AND LEGAL NATURE OF THE
ROMAN TESTAMENT AND THE SO-CALLED LEGACY BY TESTAMENT
OF THE OLD GREEK LAW

Summary

The central position in this work is taken by the analysis of the so-called testaments of Greek philosophers Plato, Aristotle, Teofrast, Straton, Likon and Epicurus (which are noted down by Diogenes Laerty), which are most frequently quoted as a main argument supporting the existence in the Greek law of the institute of testament. The author shows that in all those cases this not the universal succession and nominating of heirs (in terms of the Roman *heres*); in most cases the *de cuius* even does not mention his sons in the statement of his last will, which evidently inherited him *ex lege*, which applies to other legal heirs too, together with the singular successors from the act of disposing of property. The attitude of compatibility between such statement of last will and the legal succession is confirmed also by the analysis of the speech of Lycius and Demosthenes (so-called testaments of Konon, Demosthenes' father, the banker Passion), while entirely singular property character of disposal in case of these acts *mortis causa* is confirmed also by legal epigraphics (inscriptions from Dodona, Kos, Egosthenes, Kalaurea).

The author concludes that this is a Greek legal institutes of a *sui generis* character. It contains, namely, only the singular property disposals which are compatible with the legal (statutory) inheriting, and never also the very nominating of universal successors of all rights and duties or of their part — so that this could not be a testament in Roman terms. On the other hand, in contrast to the Roman legacy, this is an entirely independent legal act, which may also contain some orders of non-property character.

Dr Sima Avramović,
professeur agrégé à la Faculté de droit à Belgrade

LES DIFFERENCES DE CONTENU ET DE NATURE JURIDIQUE
ENTRE LE TESTAMENT ROMAIN ET LE PSEUDO TESTAMENT
LEGATAIRE (LEGACY BY TESTAMENT) EN ANCIEN
DROIT GREC

Résumé

Les analyses des pseudo-testaments faites par des philosophes grecs Platon, Aristote, Teophraste, Straton, Licon et Epicure (reproduites chez Diogène Laerce), occupent la place centrale dans l'article, étant donné que ces analyses le plus souvent servent d'argument principal en faveur de l'existence de l'institut de testament en droit grec. L'auteur démontre qu'il ne s'agissait en aucun cas de la désignation de l'héritier universel (dans le sens du *heres romain*), et que dans la majorité des cas *de cuius*, dans la déclaration de sa dernière volonté, ne mentionne pas ses fils ou autres héritiers légitimes qui étaient apparemment des héritiers *ex lege*, conjointement aux successeurs irréguliers désignés dans l'acte de disposition. La thèse sur la compatibilité d'une telle déclaration de dernière volonté avec

L'héritage légitime est confirmée par l'analyse des plaidoires de Licya et Demosthènes (sur les pseudo-testaments de Conon, du père de Demosthènes, du banquier Pasion), tandis que le caractère exclusivement irrégulier et patrimonial de la disposition chez de tels actes *mortis causa* peut être démontré aussi par l'épigraphie juridique (les inscriptions de Dodone, de Kos, d'Egostène, de Kalaoure).

L'auteur conclut que nous sommes ici en présence d'un institut juridique grec *sui generis*: il consiste uniquement en la disposition patrimoniale irrégulière, compatible avec l'héritage légitime, et ne contient jamais d'acte de désignation de l'héritier universel des droits et des obligations, en tout ou partie. Aussi ne peut-il être ici question du testament au sens romain.

др Ружица Гузина,
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

ЈЕДАН ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ НА СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ У ТОКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Када се рат, који је Аустро-Угарска објавила Србији, претворио у светски рат, — српска влада са Пашићем на челу, изашла је 7. XII 1914. године, пред Народну скупштину у Нишу, с изјавом да је рат Србије с Аустро-Угарском постао „борба за ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“. Надајући се да ће рат донети велике промене у дотадашњим позицијама европских држава, српска влада је сматрала могућим, у случају победе Антанте, и стварање југословенске државе, односно заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, како је и у изјави наглашено.

Истовремено, са избијањем рата, многи истакнути политичари југословенских земаља под Аустро-Угарском нашли су се у иностранству. Ови политичари (углавном хрватско-словеначки) образовали су у иностранству 1. V 1915. године. *Југословенски одбор* са задатком да обавештава западноевропске државе о положају и захтевима Југословена у Аустро-Угарској. Затим, да одржава контакт са српском владом и да настоји да дође до споразума по питању уједињења, као и да скупља новчане прилоге и добровољце за српску војску и упућује их на фронт. За председника Југословенског одбора изабран је др Анте Трумбић (бивши председник сплитске општине и један од најугледнијих политичара Хрватске). Одбор, од самога почетка, стоји на позицијама уједињења аустроугарских Југословена са Србијом и Црном Гором.

Када је 26. IV 1915. године склопљен споразум у Лондону између Енглеске, Француске и Русије са једне, и Италије са друге стране, којим се Италији, за улазак у рат на страни савезника, обећавају делови Далмације (до Шибеника са највећим делом острва), Горица, Трст, део Крањске и Истре, Југословенски одбор најенергичније настоји да се тај споразум поништи и да се за југословенску ствар придобије и шира светска јавност. У том циљу сазван је 6. V 1915. године *Југо-*

словенски конгрес у Нишу који је, под председништвом књижевника Ива Бицика, прокламовао „потпуно и нераздрживо народно јединство Срба, Хрвата и Словенаца“, истичући и одлучан захтев да се не жртвују и не комадају југословенске области. Трумбић, као председник Југословенског одбора, упутио је и документован меморандум савезничким владама, којим се доказује да Италија, ни по ком основу, нема права на обећане територије. Овај меморандум је значајан и због тога што су у њему наведене покрајине које треба да уђу у састав будуће југословенске државе: Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација, Хрватска са Ријеком, Славонија, Међумурје, Подравина, Војводина, Истра, Крањска, Горица, Јужна Корупшка и Јужна Штајерска са пограничним делом Угарске. Затим је Југословенски одбор упутио 12. V 1915. године и један манифест Британском парламенту и енглеском народу у коме се указује да би уступање дела југословенских земаља представљало тешку повреду националних интереса Југословена.

У односима између српске владе и Југословенског одбора одражавају се контакти и измењују изјаве о уједињењу. Тако је српска влада истакла и 10. VIII 1915. године решеност Србије „да борбу за ослобођење и уједињење српско-хрватског и словеначког народа продужи уз своје савезнике“. На то је и Југословенски одбор, 29. IX 1915. године, упутио представку српској влади о својој „пunoј и неограниченој солидарности са српским народом“. Кад су Србију окупирале Аустро-Угарска и Бугарска, Југословенски одбор је упутио и депешу регенту Александру, 24. II 1916. године, у којој се, поред осталог, изражава и нада да она домовина „која ће ускрснути из страшног метежа“ — „неће више бити обновљена Србија а ни повећана, него она треба да захвати читав југословенски народ и читаво његово народно земљиште, уједињене у једну државу“, под династијом Карађорђевића. Регент, Александар Карађорђевић, међутим, пошто се захвалио на телеграму и у њему нарочито на „оданости за српски краљевски дом“, у прогласу који је затим упутио српској војсци 20. IV 1916. каже и то да савезници хоће да помогну „да Србију створимо великом, те да обухвати све Србе и Југословене, да је учинимо (тј. Србију) силном и моћном Југославијом која ће оправдати до сада принете жртве и одговорити захтевима новог доба“. (И овде је очевидна разлика у ставовима по питању уједињења.)

Идући доследно са својом оријентацијом у погледу уједињења југословенских народа, Југословенски одбор је, поводом крунисања цара Карла 18. XII 1916. за краља Угарске и Хрватске, после смрти Фрање Јосипа (8. XI 1916) — одрекао „подложност и верност“ југословенског народа Хабсбуршкој династији, као и сваку даљу везу с Аустро-Угарском. Насупрот томе, већина у Хрватском сабору, у својој адреси од 9. III 1917. године, изразила је верност краљу Карлу и молила да круна помогне народно уједињење у оквиру Хабсбуршке монархије. Исто тако, и народни посланици Хрватске и Словени-

није, окупљени у „Југословенском клубу“ у Бечком парламенту на челу са др А. Корошецом, изјаснили су се 30. V 1917. године за уједињење свих земаља у монархији у којима живе Словенци, Хрвати и Срби, на основу народног начела и хрватског државног права, под Хабсбуршком династијом. Ова изјава позната је под именом *Мајске декларације*, коју су Срби посланици одбили да потпишу. Већина политичких странака у југословенским земаљама под Аустро-Угарском (хрватско-словеначких) прихватила је Мајску декларацију. (Југословенски клуб је доцније правдао овај свој став политичким разлозима.)

Југословенски одбор, међутим, прави нов корак у својим настојањима на уједињењу Југословена из Аустро-Угарске са Србијом и Црном Гором. Наиме, ступа у конкретне преговоре о томе са српском владом на Крфу. После преговора издата је декларација, позната под именом „Крфска декларација“, о резултатима преговора — 20. VII 1917. године. У декларацији су постављени и основни услови за уједињење: прво, оснива се самостална независна држава Срба, Хрвата и Словенаца; друго, та држава је уставна, демократска и парламентарна монархија са династијом Карађорђевића на челу; треће, ова држава има једну територију, а њени становници једно држављанство; четврто, устав који ће донети уставотворна скупштина на основу општег, једнаког, непосредног и тајног гласања даће основ државном уређењу; пето, устав ће се примити у целини и бројно квалификованом већином; шесто, устав и други закони ступају на снагу кад их краљ санкционише; седмо, у новој држави признаје се принцип самоуправности. О Крфској декларацији Пашић је једном нотом обавестио савезничке владе.

Крфску декларацију прихватио је одмах само „Црногорски одбор за народно уједињење“, који је образован у Паризу марта месеца 1917. године, са циљем да ради на сједињењу Црне Горе са Србијом — насупрот црногорској влади која је била за црногорску државу и њену династију. Вођи већине политичких странака у Хрватској нису били задовољни декларацијом. Преко једног свог представника (др Барца) изнели су да су они, с обзиром на „историско државно право Хрватске“, претпостављали да ће бити сачувана целина хрватске државе у новој заједници. Како је овакав став садржао захтев за конфедеративним уређењем будуће југословенске државе, то се председник Југословенског одбора, Трумбић, одлучно супроставио овој изјави: „То није оно што ми хоћемо. Нама се не ради о сједињавању више држава, него о уједињењу једног истога народа у једну јединствену државу“, с тим што и по Трумбићевој мишљењу „идеја једне државе не повлачи са собом и систем строге централизације“. А то је „велики задатак“ који има да реши будућа Уставотворна скупштина. У децембру 1917. године покренут је лист „Глас Словенаца, Хрвата и Срба“ с намером да оријентише и јавно мњење према ставовима Крфске декларације.

*

Све до пред крај првог светског рата савезничке државе, међутим, нису рачунале са распадањем Аустро-Угарске. Због тога и нису мислиле на неке промене у статусу југословенских народа који су се налазили под аустроугарском влашћу иако је Југословенски одбор у Лондону водио најживљу агитацију указујући непрестано меродавним факторима на околности у којима су живели Југословени под Аустро-Угарском, као и на њихове оправдане ослободилачке тежње. Кад су Србију и Црну Гору окупирале у рату Аустро-Угарска и Бугарска, у прокламацијама савезничких влада једино се инсистирало на њиховом послератном обнављању.

Подстрек за узимање у обзир и захтева Југословена који су били под Аустро-Угарском долази, прво, од појединаца-политичара међу којима се нарочито истичу два-три имена. Наиме, Енглези, Еванс и Ситон Ватсон, иступају против званичне политике енглеске владе у односу на Лондонски споразум у корист Италије, а затим, у часопису „Нова Европа“, заступају југословенске интересе а против Италије. Ситон Ватсон се ставља на позиције Југословенског одбора. Али, овај подстицај није имао одјека тада и код савезничких влада(1).

Кад је крајем децембра 1916. године председник Сједињених Америчких Држава, Вилсон, упутио апел за мир зарађеним странама, Антанта је и тада у свом одговору на апел, наводећи услове за мир, истакла да рачуна, поред осталог — једино на успостављање Србије и Црне Горе. Југословенски народи под Аустро-Угарском нису поменути. То је указивало да се са распадом Аустро-Угарске још увек није рачунало. Тек даљи догађаји изазвали су неку малу преоријентацију и код савезничких влада у односу на „југословенско питање“ у Аустро-Угарској. Први такав догађај био је — избијање у Русији фебруарске, буржоаске револуције, у којој су елиминисани и цар и монархија, а други је улазак и Америке у рат априла месеца 1917. године. Према томе, како су се околности мењале,

(1) Исто тако, и код Николе Пашића, председника српске владе, опажају се извесне промене у држању у току 1916. године у односу на раније ставове, нарочито после његове посете Русији, исте године, где је водио политичк еразговоре о положају Србије. Србија је тада већ била окупрана, а српска војска налазила се изван земље. Зато Пашић има пре свега у виду ослобођење Србије, које је тада неизвесно, и, евентуално, неко њено незнатно увећање, како је са извесних места истичано. На то је указивала некима, наиме, Пашићева „изјава дата у Москви једном италијанском листу („Соггiete della Setta“) да, наводно, нема озбиљнијих неспоразума између Србије и Италије, као и да за Србију тражи економски излаз на море. Од неких политичара из Југословенског одбора ова изјава је протумачена као да и Пашић признаје Лондонски споразум. Мада је председник Југословенског одбора реаговао на Пашићеву изјаву, и код његовог сарадника се осећа извесно попуштање у погледу начина уједињења, односно има се утисак да се прецизирање тога питања оставља за додније због неизвесности исхода рата. То је повукао изступање из Југословенског одбора Франа Супила (3. VI 1916), једног од најактивнијих његових чланова, који се у западноевропским земљама највише истицао својом агитацијом за уједињење, али са јасним ставом да треба у преговорима са српском владом, од самог почетка, прецизирати и услове уједињења. Поздрављајући Крфску декларацију, Супило је саставио и један нацрт уређења будуће југословенске државе, који је и предао српском посланику у Лондону. По том нацрту Југославија би се састојала од пет аутономних јединица: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Аутономне покрајине имале би своје саборе или скупштине и посебне владе надлежне за аутономне послове. За извесна општа питања успостављени би били и заједнички парламент и заједничка влада.

тако су и западни савезници на њих реаговали и одређивали и свој став не само према Југословенима, већ и према целокупној будућој констелацији Европе.

Што се тиче југословенског питања, пре савезника, нова руска, привремена влада је, марта 1917. године, у својој „Декларацији о ратним циљевима Русије“, поред осталог, истакла „да ће Русија око славне Србије основати солидно организовану Југославију против немачких аспирација“. А кад су у Русији победили радници и сељаци у Октобарској револуцији — и тиме елиминисали Русију као партнера у рату на страни савезника — и Совјети су истакли своје „пароле о миру“ (мир „без анексија и контрибуција“). Затим, на Другом конгресу Совјета продужење рата означено је „као највећи злочин против човечанства“, пошто је то продужење имало за циљ „да се међу јаким и богатим нацијама поделе слабе народности које су оне покорице...“. Пароле о миру и Декрет Совјета можда и нису имали неког већег утицаја на савезничке владе, али су зато имали велики одјек међу војницима на свим фронтима, о чему команде зараћених страна нису могле а да не поведу рачуна. А да су водиле рачуна указује то што су убрзо, после ових догађаја, и почеле припреме за мир.

Тада је и Лојд Џорџ, председник британске владе, дао изјаву (6. I 1918) о ратним циљевима Енглеске. Између осталог, поновио је обећано обнављање Србије и Црне Горе, али и реорганизацију (што је значило и очување) Аустро-Угарске, у том смислу што би народи под њиховом влашћу добили аутономију. Два дана доцније, (8. I 1918), и председник САД, Вилсон, изнео је свој став у познатих 14 тачака у којима се, поред осталог, предвиђа обнављање Србије и Црне Горе, за Србију још и излаз на море, а југословенским народима у Аустро-Угарској, исто тако — *само аутономија*. Југословенски одбор је на то протествовао тражећи за југословенске народе *не аутономију, већ независност*. Како је, затим, дошло до пробоја Солунског фронта и до устанка у Чешкој — одакле се одлучно захтевало раскидање свих односа са Аустро-Угарском то је амерички председник изменио тачку о југословенским народима утолико што је, уместо инсистирања на аутономији, препуштао југословенским народима да сами одлуче о својој судбини.

Изјаве два председника протумачене су у Италији као напуштање Лондонског споразума, па се италијанска влада оријентисала на преговоре с југословенским политичарима из Аустро-Угарске. Тако је с Трумбићем усаглашено да на будућој мировној конференцији неће дозволити кршење „ни виталних права Италијана, ни југословенских народа“. У априлу 1918. године одржан је у Риму Конгрес потлачених народа коме је присуствовао и Југословенски одбор. Тада је усвојен, пре тога договорен, споразум са Трумбићем — што је представљало „неслужбено“ одступање и Италије од Лондонског уговора. Затим су дошле и две изјаве државног секретара САД, Ласинга,

у јуну 1918. године, прва: о „живим симпатијама његове владе за националне аспирације Чехословака и Југословена за ослобођење“; и друга: „да је гледиште које заступа влада САД такво да све гране словенског племена треба да буду ослобођене испод немачког и аустроугарског господарства“. У току истог месеца дали су сличне изјаве и министри спољних послова Италије, Енглеске и Француске.

На крају је, јула 1918. године, одржана у Лондону Велика политичка скупштина српског (југословенског) одбора за ратне циљеве под председништвом лондонског градоначелника и уз присуство већег броја истакнутих политичара и јавних радника Енглеске, као и уз присуство српског и италијанског посланика у Лондону. Председник „Српског друштва“ у Великој Британији Wickhem Steed (уредник „Тајмса“) објавио је да је ратни циљ Србије: „уједињење Југословена (Срба, Хрвата и Словенаца), који живе у компактним масама и на непрекинутом територију, неки унутар граница Србије и Црне Горе, а неки у Аустро-Угарској Монархији... у једну слободну независну државу“. Присутни министар спољних послова Велике Британије сагласио се са овим циљем, што је значило да је и „службена Енглеска“ пристала на разбијање Аустро-Угарске. Почетком септембра пристала је и италијанска влада на успостављање државе — Срба, Хрвата и Словенаца.

Тако је, постепено, и код савезничких влада, под притиском догађаја и из њихових међусобних односа, који су избили на завршетку рата, при подели „сфера утицаја“ и туђих територија, настала и потреба за разбијањем Аустро-Угарске (у смислу поделе њених колонија и успостављања политичке „равнотеже“ у Европи), и у тој констелацији — и за стварањем посебне југословенске државе.

*

У међувремену — пошто су се и прилике на фронтима измениле, а и међу савезницима (улазак Америке у рат, избијање руске револуције) — долази до преоријентације и код политичара у југословенским земљама под Аустро-Угарском. На збору, који је одржан у Загребу (3. марта 1918) донета је одлука о концентрацији свих политичких снага „које, стојећи на становишту, народног јединства и ослањајући се на начело народног самоопредељења, захтевају да се створи национална, независна и на демократским принципима саграђена држава Словенаца, Хрвата и Срба“. Неколико месеци доцније основани су и Народна већа у свим југословенским покрајинама под Аустро-Угарском, као органи националне власти: у Далмацији, Истри, Хрватском приморју, Словенији, Босни и Херцеговини, а већ 6. X 1918. године основано је и Народно веће за читаву југословенску територију под Аустро-Угарском. Ово Народно веће било је састављено од представника свих политичких странака и политичких група које су заступале идеју

уједињења. Тада је, 8. X 1918, донет и Правилник Народног већа којим су одређени и програм рада и организација већа.

Програм је подразумевао уједињење свих Словенаца, Хрвата и Срба у једну државу, засновану на демократским принципима. У *организацији* је предвиђено да Народно веће сачињавају све политичке странке које стоје на становишту народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба и права самоопредељења народа. Народно веће је састављено од Пленума, Средишњег одбора и Председништва. На састанку, 19. X 1918. године Средишњи одбор је изабрао једног председника (др Анте Корошеца), два потпредседника (др Анте Павелића и Светозара Прибићевића) и три секретара (Србана Будисављевића, М. Дринковића и И. Лорковића). Истога дана (19. X 1918) Народно веће је објавило и своју *Декларацију*. У Декларацији је наглашено: прво, да Народно веће преузима вођење свих народних и политичких послова, те да убудуће ниједна политичка странка нити политичка група не могу да воде неку засебну политику у пословима од народног интереса, нити имају право да било с ким ступају у преговоре; друго, раскида све везе с Хабсбуршком монархијом; и треће, *да тражи своју потпуно суверену државу*.

Десет дана доцније (29. X 1918. године) и Хрватски сабор, на свом последњем заседању, донео је одлуке: прво, да, на основу опште признатог права народа на самоопредељење, раскида све дотадашње везе и државно-правне односе између краљевине Хрватске, Славоније и Далмације, са једне стране, и краљевине Угарске и Царевине Аустријске са друге стране; друго, да се *Далмација, Хрватска и Славонија са Ријеком прогласију независном државом према Угарској и Аустрији*; треће, да на основу народног јединства Словенаца, Хрвата и Срба *приступају у заједничку, народну, суверену државу — Словенаца, Хрвата и Срба на читавом етнографском подручју тога народа, без обзира на територијалне границе и државе у којима данас живе*. Истовремено је и Хрватски сабор признао суверену власт Народног већа, тако да је од тада Народно веће представљало врховну власт у новој држави, уместо Сабора.

У наставку рада Народног већа образоване су и покрајинске владе: за Хрватску и Славонију (проширена стара влада са неколико чланова Народног већа), за Словеначку (председник Јосип Погачник), за Босну и Херцеговину (председник Атанасије Шола), за Далмацију (председник др Иван Крстел). Председништву Народног већа додати су, затим, посебни секретари за поједине покрајине. Извршна власт пренета је на покрајинске владе, које су бирала покрајинска народна већа, а потврђивало их је Председништво Централног народног већа. Тако је основана и организована независна држава Југословена из Аустро-Угарске, односно држава — Словенаца, Хрвата и Срба. При организовању ове државе настојало се да се задовоље две струје — од самога почетка врло јаке — централис-

тичка и федералистичка, што се и види из постављене организације.

Нова држава Словенаца, Хрвата и Срба, при свом консолидовању, наша се одмах у великим тешкоћама. Тако, иако је председништво Народног већа објавило да представља „врховну власт југословенских земаља“, као и да „има своју властиту војску и властиту морнарицу“ (коју је аустроугарски цар предао Хрватима) — и мада је нотифициран савезничким владама постанак ове нове државе — Италија је с војском продрла у Истру и Далмацију, објављујући да улази у „непријатељско, тј. у аустроугарско подручје“. Овим је нечекајући закључење мира, Италија, у ствари, обезбеђивала територије које су јој обећане Лондонским споразумом.

Затим, очевидна тенденција да се учвршћивањем нове југословенске државе (у коју је пре тога ушла *Хрватска која се, исто тако, прогласила самосталном*), стекну што сигурније позиције према Србији, тј. истицање сада *дуалистичког схватања питања уједињења* са Србијом од стране већине хрватских и словеначких политичара, изражавала је неке политичке тешкоће. Наиме, представници Срба из Хрватске ушли су у Народно веће са тим да се што пре изврши уједињење са Србијом. Исто тако, и представници Срба из Босне и Херцеговине пружали су и са своје стране отпор таквој политици, док су Срби из Војводине чак претили да ће прогласити присаједињење Војводине Србији.

На крају, и на међународном плану, нову државу Словенаца, Хрвата и Срба — признала је само влада Краљевине Србије.

Али, највеће тешкоће новој држави задавало је унутрашње стање у земљи. Услед пропадања Аустро-Угарске, избијања Октобарске револуције и разбијања фронта централних сила, долазило је до нереда и револуционарних ситуација. „Народна стража“ (војска нове државе) није била у стању да обезбеди ред. Поред тога што су разбијене чете, враћајући се са фронта, пљачкале на све стране („зелени кадар“) и угрожавале живот и имовину имућних грађана, под утицајем Октобарске револуције, подизали су се и радници и сиромашни сељаци да би и сами успоставили „совјетску власт“, заузели фабрике или извршили „аграрну реформу“. Пред појавом и таквих покрета, радничко-сељачких, и пред војском која се враћала под црвеним барјацима, руководеће политичке снаге, представници буржоаске класе коју су заступале, нашле су се одједном угрожене у својим основним позицијама. Услед свега тога „уједињење са Србијом на сваки начин и по сваку цену“, почело се указивати већини као „једино могући пут“ („да би се ликвидирала растућа револуција“). Истовремено су телеграмима Народно веће, као и покрајинске владе, позивали и српску и савезничку војску да им притекну у помоћ, те су ове војске, већ у другој половини новембра, и дошле на територију нове југословенске државе (српска војска стигла је чак до Темпи-

вара и Сегедина, те је Мађарска затражила примирје). С друге стране, италијанска војска дошла је до пред саму Љубљану (зауставили су је организовани одреди бивших српских заробљеника под командом потпуковника Швабића). Услед свих ових околности, пре свега услед револуционарне ситуације у југословенским земљама бивше Аустро-Угарске, покрајинска народна већа — нарочито Далмације и Босне и Херцеговине — тражиле су да се уједињење са Србијом и Црном Гором „што пре“ спроведе.

У духу тих захтева 25. XI 1918. године, на скупштини Срба, Хрвата и осталих Словена из Војводине, у Новом Саду, изгласана је одлука о прикључењу Војводине Србији. Затим је сличну одлуку донело и Народно веће за Срем, у Руми, па је тако и Војводина постала саставни део Србије.

Дан доцније, 26. XI 1918. године, Народна скупштина Црне Горе у Подгорици (данас Титоград) донела је одлуке: прво, о збацивању црногорске династије Петровића, и друго, о уједињењу Црне Горе са Србијом, са којом ће заједно ступити и у нову државу Срба, Хрвата и Словенаца. (Црна Гора се, наиме, ослободила од окупатора устанком народа и омладине већ пре доласка српске и савезничке војске. Народно веће, основано на Цетињу, и Одбор за уједињење, формиран у Андријевици — извршили су и припреме за уједињење. Те припреме, међутим, наишле су на знатан отпор код присталица црногорске династије и независне црногорске државе тзв. „зеленаша“. Отпор је угушен, а избори, организовани у новембру — јавни и посредни — обезбедили су одређене посланике за Велику црногорску скупштину, која је и прогласила присаједињење Црне Горе Србији.)

*

Пре ових догађаја, у Женеву су се водили преговори између председника српске владе, Николе Пашића, председника Народног већа државе Словенаца, Хрвата и Срба, др А. Корочеца, и председника Југословенског одбора, др Трумбића, уз учешће и представника опозиционих странака из Србије и других чланова Народног већа, као и чланова Југословенског одбора — о условима уједињења. После дужих дискусија (од 6. до 9. XI 1918), а на инсистирање и председника француске владе Поенкареа да се што пре дође до споразума, објављена је Женевска декларација о стварању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца (као „једне недељиве целине“). Декларацијом је предвиђено: прво, да до сазива Уставотворне скупштине постоје и даље владе Народног већа и српска влада — свака на свом подручју; друго, за извесне заједничке послове да се образује и нова влада од шест министара, од којих би половину одређивало Народно веће, а другу половину српска влада (принцип дуализма); треће, ови министри би одвојено полагали заклетву — српски пред регентом, а остали пред На-

родним већем; четврто, главни задатак нове владе би био да спроведе изборе за уставотворну скупштину, која ће дати и дефинитивно уређење државе.

Женевски споразум није реализован, пошто се српска влада није са њим сложила, а из Загреба се протестовало као да су, наводно, делегати двеју влада прекорачили у преговорима своје компетенције. Сасвим је јасно да нарочито регенту нису одговарали ови закључци.

*

С друге стране, уједињење се и даље наметало као једини излаз из споменутих тешких околности. Отуд је Средишњи одбор Народног већа у Загребу просто био принуђен да донесе одлуку 25. XI 1918. године да Народно веће, према претходним својим закључцима и према изјавама владе Краљевине Србије — проглашава уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба, образоване на читавој југословенској територији бивше Аустро-Угарске Монархије, с Краљевином Србијом и Црном Гором у једну *јединствену државу Срба, Хрвата и Словенаца*. На истом заседању изабрана је делегација (од 28 представника Народног већа) с пуном надлежношћу да, у споразуму са српском владом и представницима свих странака у Србији и Црној Гори, спроведе организацију јединствене државе, чије заједничке закључке (о њеној организацији) треба да ратификује посебно Државно веће, састављено од свих чланова Народног већа, представника Србије и Црне Горе, као и од представника Југословенског одбора.

Из дискусија које су вођене на овом заседању Народног већа види се јасно из којих се разлога *наметала хитност уједињења*. У првом реду из спољнополитичких, нарочито услед притиска Италије на Далмацију и запоседање Ријеке. Затим, из унутрашњополитичких, тј. због нереда у земљи и угрожавања опште безбедности буржоазије од стране „зеленог кадра“, револуционарног расположења радника и сиромашних сељака, а што је у конкретной ситуацији значило — због опште опасности од револуције. (На том заседању Светозар Прибићевић је, поред осталог, констатовао и то да „ако не дође што прије до сређења положаја имаћемо у земљи нереда“.) Отклањање опасности могла је да обезбеди само организована војска којом је Србија тада располагала. И онда су буржоаски представници Србије силом тој војсци, састављеној исто тако од радника и сељака, наметнули улогу жандарма према југословенским народима у бившој Аустро-Угарској, а у њиховој оправданој борби против експлоатације. (Та експлоатација никад није била тежа него по „ослобођењу“, нарочито због наметања високих цена основним животним намирницама од стране трговаца, док је највећи део народа гладовао и био у немогућности да нађе било какав посао. Разуме се, капиталисти нису могли да

пропусте најповољније околности за згртање новца, које се често указују у ратовима и после ратова.)

Делегација, која је одмах по заседању Народног већа отпутовала у Београд на преговоре, добила је следећа упутства („Напутак“): прво, коначан облик владавине (монархија или република) има да одреди Уставотворна скупштина (најдаље за шест месеци по склапању уговора о миру); друго, закондавну власт да врши дотле привремено Државно веће, састављено од свих чланова Народног већа, пет чланова Југословенског одбора и делегата народних скупштина Србије и Црне Горе; треће, заједничке послове (спољне, финансијске, војне, поште и телеграфа, саобраћаја) да води заједничка влада, а све остале да воде покрајинске владе под надзором покрајинских сабора или скупштина; четврто, владалачку власт да врши регент (пошто је краљ Петар био болестан).

Али, насупрот томе, у преговорима који су поведени у Београду, одмах је одбачен захтев делегата да Уставотворна скупштина има да реши питање облика владавине (монархија или република). Затим су одбачени неки други захтеви у погледу надлежности покрајинских влада и покрајинских сабора, на што су делегати из Загреба морали пристати с обзиром на поменуте околности које су наметале хитност уједињења. Зато је, на пријему код регента, на дан 1. децембра 1918. године, прочитана адреса Народног већа, састављена у Београду, коју је регент могао прихватити. Њом се регент позива, у ствари, да преузме власт у новој држави — пошто је и Народно веће већ 25. новембра 1918. године прогласило — уједињење државе Словенаца, Хрвата и Срба са Србијом и Црном Гором. На месту Државног већа (према упутству) предвиђено је образовање „јединствене парламентарне владе на подручју југословенске државе уз јединствено народно представништво“. — На то је регент, у име болесног краља Петра, прогласио „уједињење Србије са земљама независне државе Словенаца, Хрвата и Срба у јединствено Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца“ — првог децембра 1918. године.

Одмах по проглашењу уједињења Народно веће у Загребу објавило је престанак свих својих функција.

После дужих преговора и политичких сукоба образована је и прва заједничка влада (20. децембра 1918. године) под председништвом истакнутог радикала Стојана Протића. У заједничку владу је ушло: 13 Срба, 4 Хрвата, 2 Словенца и један представник муслимана. У овој влади су се нашли најистакнутији политички представници југословенских земаља, односно њихових најјачих политичких партија; и то др А. Корошец (као потпредседник владе), и др А. Трумбић (као министар спољних послова) и Светозар Прибићевић (као министар унутрашњих дела), и др Мехмед Спахо (као министар за шумарство и рударство, иначе најистакнутији представник босанско-херцеговачких муслимана). Тако састављена нова, заједничка влада, имала је да изврши припреме и да спроведе изборе за Уставо-

творну скупштину. А Уставотворна скупштина имала је да одреди организацију нове државе доношењем првог, заједничког устава. (Крајем децембра распуштена су сва Народна већа, а само Народна скупштина Краљевине Србије одобрила је прводецембарски акт. Други форуми нису консултовани.)

*

Нова влада обавестила је страна представништва о државним променама 22. XII 1918. године. Затим су донети: акт о државној застави (положено — плаво, бело, црвено), са правом употребе и посебних националних застава — српске, хрватске и словеначке; акт о државном грбу, као и о равноправности језика — српскохрватског и словеначког, односно и о равноправности писама — ћирилице и латинице. Ради изједначења политичко-правног положаја свих грађана нове државе, одредбе Устава Краљевине Србије од 1903. године о личним правима проширене су на целу територију Краљевине СХС.

*

Границе државе одређене су на Мировној конференцији у Паризу потписивањем уговора о миру са свим државама које су ратовале против Србије и њених савезника: с Немачком у Версају 28. VI 1919, с Аустријом у Сен-Жермену 10. IX 1919, с Бугарском у Неију 27. XI 1919, с Турском у Севру 10. VIII 1920, с Мађарском у Триенону 4. VI 1920. Од тих уговора најважнији су били: Сен-Жерменски, којим је спроведено одвајање југословенске области из Аустро-Угарске и припајање држави Срба, Хрвата и Словенаца, Триенонски, којим је Мађарска признала границе, и Неијски, којим је Бугарска признала исправку границе у Македонији уступањем држави Срба, Хрвата и Словенаца Струмичке области и срезова — царибродског и босиљградског. Међутим, дефинитивна граница између Аустрије и Словеније морала је бити одређена плебисцитом у једном делу Корупшке, пошто су на тај део полагали право и државе СХС и Аустрија. Територију је добила Аустрија, пошто је, наводно, за њу гласало 22.025 становника, а за СХС 15.278. Аустрија је и могла да добије већину, јер, како се наводи, са ове друге стране нису искоришћене све политичке могућности у корист Словеније.

Највише тешкоћа имала је држава Срба, Хрвата и Словенаца са Италијом. Италијанска влада, иако је крајем рата пристала на образовање југословенске државе, није се у ствари одрекла и својих претензија на Далмацију. Зато су италијански националистички одреди, на челу са Габријелом Данунцијем (песником) запосели и Ријеку 12. IX 1919. године. Како је Америка била против италијанских претензија на југословенске области, то су европски савезници (као амерички дужници) нашли за њих, у овом случају, најпогодније решење (с обзиром

на своје обећање Италији). Наиме, сагласили су се да се спор оконча у међусобном контакту између представника Италије и представника државе СХС. На крају, склопљен је споразум у Рапалу 12. XI 1920. године, којим је Италија добила на далматинској обали Задар, са непосредном околином, и острва — Црес, Лошињ, Ластово и Палагруж. Од Ријеке и подручја образавана је „Слободна и независна Ријечка држава“ (3. III 1922). Италија је, затим, прекршила уговор и силом окупирала и „Ријечку државу“, на што је и држава СХС пристала 24. I 1924. године. Италија је, осим ових територија, добила: Јулијску крајину, Горицу са Трстом и кварнерска острва. Тако се, око 600.000 Југословена, нашло изван државе СХС(2).

*

Начин проглашења уједињења компромитовао је иначе прогресивну идеју о уједињењу. Зато су против начина уједињења прводецембарским актом иступиле најважније политичке странке у Хрватској. У првом реду франковци („праваши“), а затим Хрватска пучка сељачка странка Стјепана Радића. Ова странка изјашњавала се пре уједињења за „неутралну сељачку републику Хрватску“, да по уједињењу пледира за „пуну хрватску државност у склопу сложене југословенске државе“ (конфедеративно уређење „по праву самоопредељења“). Пет дана по уједињењу, а поводом проглашења уједињења једностраним актом, избио је оружани сукоб у Загребу између два пука бивше аустроугарске војске (Хрватске), с једне стране, и наоружаних одреда „маринаца“ и „сокола“, с друге, у коме је изгубило живот дванаесторо људи. На дан 3. II 1919. одржана је у Загребу и „велика хрватска народна скупштина“, на којој је одлучено да се вођство опозиције, тј. федералисти, обрете за помоћ иностранству не би ли им се помогло да се спасе „миротворна сељачка неутрална човјечанска република Хрватска“, која је, наводно, „угрожена од Срба“. А то је био само почетак и део тешкоћа у којима се нашао нова југословенска држава(3).

(2) Границе Југославије исправљене су тек у народноослободилачкој борби — мада не у потпуности. Ослобођени су одузети делови Далмације, Ријека, Истра, али су зато Горица, Тржич (Монфалконе), тј. део Јулијске крајине и Трст остали у поседу Италије и даље — иако је Народноослободилачка војска Југославије ушла и у Трст. Граница Словеније према Аустрији, успостављена 1919. године — остала је, међутим, неизмењена.

(3) У Србији је 1919. забележено 65 радничких штрајкова и 22 покрета за утврђивање тарифа. У Босни је 1920. избило 183 штрајка и тарифна покрета. У Хрватској је одржано 28 радничких скупштина против скупове. У Словенији је један штрајк рудар трајао више месеци, а завршио се генералним штрајком у коме је учествовало 12.000 рудар (сличан штрајк рудар избио је и у Босни). Штрајк 3.500 железничара трајао је 14 дана, а у знак солидарности с њима организован је (16. IV 1920) штрајк целокупног југословенског пролетаријата. По ставу владе према штрајкачима најстрашнија су била два штрајка: штрајк хусинских рудар (1920) и штрајк железничара у Љубљани. Против штрајка употребљена је војска. У првом случају на бојишту је остало 32 мртва рудара и сељака, а у другом је забележено чувено „крвопролиће на зоолошкој цести“. Поред ових било је штрајкова који су имали чисто политички карактер (као од 21. јула 1919), који су избили поводом интервенције Антанте против револуција у Русији и Мађарској, а у знак солидарности са синдикатима и социјалистичким партијама у Италији, Француској и Енглеској који су истог дана из истих разлога организовали штрајкове у својим земљама.

Уз политичке — унутрашње и спољне — нову државу притискали су и социјални проблеми, који се нису решавали (шпекулације, незапосленост, високе цене животних намирница и друго). Сукоби су се настављали и трајали све до избијања другог светског рата.

Прелазећи преко сукоба око избора посланика за Уставотворну скупштину, који су обављени на основу пописа становништва из 1910. године, главна борба се водила око доношења Устава. Јер, и поред претходних неслагања, ипак се очекивало да ће се Уставом решити питање државног уређења у корист федералиста. Уставом, који је Скупштини поднела влада с Пашићем на челу, наметнуто је, међутим, централистичко државно уређење. Прешло се преко дотадашње борбе, пре свега Хрвата и Словенаца, за што ширу аутономију и збрисане су историјске границе њихових територија и део сопствене државности у њима, које су имале и под Аустро-Угарском. Зато је 50 посланика Хрватске сељачке странке, као и 58 посланика Комунистичке партије, напустило Скупштину. Устав је изгласан (у „крњем“ парламенту) захваљујући посланицима муслиманима, којима је обећано, уколико гласају за Устав, обештећење бегова приликом аграрне реформе.

Врхунац сукоба избио је 28. VI 1928. када је посланик Пуниша Рачић пуцао у Скупштини и убио два посланика: Павла Радића (брата Стјепана Радића) и др Бургу Басаричека. (Стјепан Радић је тешко рањен и од тога умро 8. VIII 1928). Владу је тада образовао Корошец, који је за време ових догађаја био министар унутрашњих дела у претходној влади, пошто се раније одвојио од Хрватске сељачке странке.

На крају, после више неуспелих покушаја да се стабилизују односи између странака и заведе ред у Скупштини (коју су напустили посланици ХСС) и пошто је, после ових догађаја, и Прибићевић (стуб монархије и најупорнији бранилац централизма) и сам затражио промену Устава и увођење федерализма, краљ је 6. I 1929. укинуо Устав, распустио Скупштину и донео закон по коме је краљ постао „носилац све власти у земљи“. Истовремено је допуњен Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави (донет 21. VIII 1921, против комуниста), утолико што се сада „забрањују и растурају сва удружења и политичке странке, које врше пропаганду или убеђивање других да треба променити постојећи поредак у држави“. На крају, да би се потенцирала намера режима за одржањем централизма по сваку цену, као и за брисањем националних разлика међу Југословенима, измењен је и назив државе Краљевина СХС у „Краљевину Југославију“ (3. X 1929). Наредбом о заставама, од истог датума, допуштено је убудуће истицање једино државне, тј. југословенске заставе.

Све се ово догађало у току велике светске економске кризе, која је погађала нарочито ситносопственичке земље због пада цена аграрних производа на светском тржишту. По речи-ма неких економиста, Југославију је тада захватило и „прив-

редно расуло“. — Зато је краљ био принуђен да донесе нов Устав (1931), не би ли ублажио и даље врло заоштрене политичке односе и економске тешкоће. Устав, међутим, није изменио тешко стање у земљи. Краљ је и даље остао „заточник народног јединства и државне целине“.

После атентата на краља Александра у Марсељу (9. X 1934) стање се није изменило. Намесништво, на челу са Павлом Караборђевићем, наставило је са истим начином управљања земљом, осим што су се владајући кругови све више оријентисали, и економски и политички, према фашистичкој Немачкој. На крају су и неке политичке странке у Србији почеле да мењају свој став у односу на државно уређење Југославије. Образована је тзв. „Удружена опозиција“ која је са успехом учествовала и на скупштинским изборима. И како је притисак хрватских политичара био све већи у том правцу (чак се претило и са „отцепљењем Хрватске“) дошло је до „Споразума Цветковић-Мачек“ (26. VIII 1939) о доношењу *Уредбе о Бановини Хрватској*, уз образложење „да би се осигурало суделовање Хрвата у животу државе и тиме очували јавни интереси“ (4).

Dr. Ružica Guzina,
Retired Professor of the Faculty of Law in Belgrade

A HISTORICAL REVIEW OF THE CREATION OF YUGOSLAV STATE IN COURSE OF THE FIRST WORLD WAR

Summary

The article contains a review of political circumstances preceding the unification of Yugoslav peoples into a common state, of the way of that unification and on consequences of both of these factors regarding the political situation in the new Yugoslav state in course of its existence. Although prior to the breaking out of the First World War Yugoslav peoples, regardless of the fact of whether they had an independent state (the case of Serbia and of Montenegro), or not (Austro-Hungarian Yugoslavs), were unified in their intention to create their own common state (of course, with different views as to the state order of future state), the attitude of the allied states, namely of heir governments, went through different stages, until it reached agreement at the end of the First World War that there is a need of creation of a separate Yugoslav state.

Although the most significant projects of unification were the Corfu Declaration and the Geneva Agreement, the very unification was not effected on the ground of these acts. Following were the facts which have determined the way of unification: the creation of a new state of Slovenes, Croats and Serbs out of Yugoslav countries which were under the Austro-Hungarian rule; the decision of the Novi Sad Assembly on joining of Vojvodina to Serbia; the decision of the Podgorica Assembly on the unification of Montenegro with Serbia. The unification of the state of Slovenes, Croats and Serbs with the Kingdom of Serbia and Montenegro has been performed as a unilateral act of the heir to the throne — regent who proclaimed „the unification between Serbia and the independent state of Slovenes, Croats and Serbs into the unified Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes“ — on December 1, 1918.

(4) У састав Бановине Хрватске ушле су додавање бановине, Савска и Приморска, као и котари: Шна, Илок, Брчко, Градачац, Дервента, Травник и Фојница.

The circumstances which preceded the unification and the way of its putting into effect have expressed their impact over the entire political and constitutional life of the new state, which ceased to exist, in terms of the constitutional law, in course of the liberation war and socialist revolution in the country (1914—1945).

*Dr Ružica Guzina,
ancien professeur à la Faculté de droit à Belgrade*

UN APERCU HISTORIQUE SUR LA CREATION DE L'ETAT YOUGOSLAVE PENDANT LA Iere GUERRE MONDIALE

Résumé

L'article étudie les circonstances politiques qui ont précédé l'union des états yougoslaves dans un état commun, les modalités de cette union et les conséquences de ces deux derniers facteurs sur le climat politique du nouvel état yougoslave au cours de son existence. Dès le début de la Iere Guerre Mondiale les peuples yougoslaves, indépendants (la Serbie et le Monténégro) ou non (les Yougoslaves vivant sur le territoire austro-hongrois), étaient unis dans le désir de former un état commun, exprimant toutefois des différences de vue quant au régime politique de ce nouvel état. La position des alliés et de leurs gouvernements respectifs a cependant connu une évolution, et vers la fin de la guerre, la position favorable à la création d'un état yougoslave indépendant devient prédominante.

Bien que la Déclaration de Corfou et l'Accord de Genève soient les deux projets d'union les plus importants, celle-ci ne s'est pas faite sur la base de ces deux actes. Le mode de l'union a été déterminé par les faits suivants: la création du nouvel état des Slovènes, Croates et Serbes vivant sur les territoires yougoslaves au sein de l'empire austro-hongrois; la décision de l'Assemblée de Novi Sad sur l'association de la Voïvodine à la Serbie; la décision de l'Assemblée de Podgorica sur l'union du Monténégro et de la Serbie. L'Union de l'état des Slovènes, Croates et Serbes avec le Royaume de Serbie et du Monténégro était faite par le biais d'un acte unilatéral du prince-régent qui avait proclamé „l'union de la Serbie avec les pays de l'état indépendant des Slovènes, Croates et Serbes dans un seul Royaume des Serbes, Croates et Slovènes“, le 1. décembre 1918.

Les circonstances qui ont précédé l'union et le mode de sa réalisation ont également influencé toute la vie politique et constitutionnelle du nouvel état, lequel a cessé d'exister, du point de vue constitutionnel, au cours de la guerre de libération et de la révolution socialiste yougoslaves (1941—1945).

*др Љубица Кандић,
редовни професор Правног факултета у Београду*

ПОКУШАЈ НОРМАТИВНОГ РЕГУЛИСАЊА ПОЛОЖАЈА СКУПШТИНЕ ЗА ВРЕМЕ УСТАВОБРАНИТЕЉА

Положај скупштине нормативно је одређен тек на Светоандрејској скупштини када је донет закон о скупштини. Међутим, било је покушаја да се то учини, или посебним предлозима који нису имали форму законског предлога, или пројектима и законом о скупштини, или уставним нацртима. Већина таквих предлога није прошла законску процедуру и више су интересантни као размишљања њихових аутора о месту и положају скупштине у постојећем систему власти и као одраз времена и политичких схватања која су постојала у време настајања таквих предлога. Два предлога закона о скупштини прошла су одговарајућу законску процедуру: то су пројект закона о скупштини из 1848, инициран захтевима народних депутата на Петровској скупштини и закон који је донет на Светоандрејској скупштини.

У српској историографији није посвећена одговарајућа пажња њиховој правној интерпретацији иако постоји одговарајући интерес у правној науци за таквом обрадом. Наравно, није могућа стриктна формално правна анализа поменутих текстова без разматрања претпоставки које су утицале на њихове иницијаторе да сачине такве предлоге.

Уставобранитељски период је познат, између осталог, и по томе што се доста радило на организовању и усавршавању механизма државне власти. Да поменемо уставне нацрте Матије Бана и Фрање Заха, Хаџићева размишљања о организацији државне власти, као и рад Илије Гарашанина и поменути пројекат закона о скупштини из 1848. и закон о скупштини из 1858, 1859. и др.

За време уставобранитеља, као што је познато, одржан је релативно мали број скупштине, али већина предлога о уставном уређењу Србије није мимоишла правно одређивање положаја скупштине. У покушајима уставног или законског одређивања положаја скупштине било је лутања и несхватања про-

цеса који су се одвијали у Србији, претеривања и неадекватног одређивања положаја скупштине, но заједничко је било за готово све предлоге и законе да су скупштину третирали као институцију која би била или равнотежа постојећим врховним органима власти, или би имала предност над кнезом, односно совјетом.

Предлози о правном регулisaњу положаја скупштине и уставни нацрти сукцесивно су се појављивали од 1841. до 1858. године. Први предлог сачинио је Сима Милутиновић Сарајлија 1841. године. Затим Фрањо Зах 1847. године, чини нацрт устава, па пројекат закона о скупштини 1848. и закон о скупштини 1858.

Предлог С. Милутиновића Сарајлије(1) под насловом „Основ или план подпуни и совершени чисто србскога Народничества сочињен од Симе Милутиновића Сарајлије у Видину 4. јунија 1841. г.(2) је први предлог о регулisaњу положаја скупштине или како је он назива „србско народничество“. Овај предлог углавном изражава његово лично схватање о организацији државне власти у Србији тога времена и његово схватање о скупштини као органу власти. С. Милутиновић Сарајлија у свом предлогу наводи разлоге због којих треба уградити скупштину у постојећи систем власти. У контексту тих размишљања третира питање састава, организације и надлежности скупштине. Милутиновић истиче скупштину у први план и даје јој најистакнутије место у систему власти. Скупштина је не само арбитар у сукобима између кнеза и совјета, него њене одлуке обавезују и један и други орган власти. Јасно се види из поменутог текста да С. Милутиновић није поборник бирократске и олигархијске власти, било да је у питању кнез или совјет(3), што очигледно није било у складу са официјелном политиком уставобранитеља који су преко совјета настојали да ограниче кнежеву власт.

Скупштина би према овом предлогу била састављена од изабраних депутата (изабраника). Сваки округ бирао би по 12 разумних и поштених депутата који нису смели имати никакву функцију у Правитељству. Изабрани депутат мора бити породичан човек преко 25 година старости и староседелац. Чиновници нису могли учествовати у њиховом избору. Депутати су добијали писмено пуномоћје, а сами су морали дати писмену изјаву на „верно и свагдашње чување и творење ползе народне“. Иако изабрани — депутати су остајали у функцији доживотно, изузев у случају „њихове крајње озбиљске или случајне слабости и невоље“, када би на њихово место по ис-

(1) Текст овог документа објавио је Јован Милашевић у „Зборнику Филозофског факултета“ књ. X—1, Београд 1968, стр. 351.

(2) С. М. Сарајлија, противник династије Обреновића, припадао је уставобранитељској групи од момента њиховог груписања и активно учествовао у политичкој борби коју су уставобранитељи водили против династије Обреновића. Милутиновић је 1840. г. морао да бежи код Турака у београдску тврђаву. Убрзо је емигрирао у Турску заједно са 40 уставобранитељских првака. Задржао се у Видину и ту је настао поменути предлог о скупштини.

(3) Јован Милашевић истиче тезу да је С. Милутиновић био за стару самоуправу, па и у скупштини види самоуправну институцију. *Уставобранитељска идеологија Симе Милутиновића Сарајлије*. „Зборник Филозофског факултета, књ. X—1, Београд, стр. 383.

тој процедури из истог округа били бирани други депутати. Летимичан поглед на текст који се односи на састав скупштине указује на нелогичан став аутора да повеже изборност и наследност. У многим буржоаским земљама у то време постојали су дводомни буржоаски парламенти са наследним и бираним посланицима, али нигде није постојала оваква комбинација изабраних и наследних посланика. Међутим, за С. Милутиновића изабрани депутат сељак из народа, па макар биран и доживотно био је одговарајућа брана кнезу и совјету у њиховим настојањима да неограничено владају.

Интересантна су Милутиновићева размишљања о организацији скупштине. Скупштина не би заседала у пленуму већ свака три месеца заседала би четвртина депутата. (Ако би скупштина имала 204 депутата, 51 депутат био би у заседању 3 месеца). Само за време заседања, депутати би добијали дневницу од једног дуката, као и путне трошкове за онолико дана колико би провели на путу. Депутати у заседању имали би канцеларију у којој би радили: четири писара, два секретара, један управитељ и начелник канцеларије. Поменута лица имала су право одлучивања као и депутати, али су и они морали имати личне и моралне квалитете депутата. Депутати у заседању бирали су коцком председника између себе. Његов мандат трајао би четири месеца и није могао бити поново биран, док се сви депутати не промене на тој функцији. Председник отвара и затвара скупштину беседом. Скупштина није имала посебних одбора, али се пре заседања, у канцеларији водила расправа о питањима која ће бити предмет одлучивања на скупштини. Одлуке се на заседању (1/4 посланика) доносе једногласно. Уколико је депутат оптужен да ради против устава и поретка, скупштина би га осуђивала на смртну казну и сама би је извршавала (био би у гроб жив закопан). За остала дела депутати су ишли на суд.

Много нелогичности има и у овом делу о организацији скупштине. Са правом се може поставити питање зашто се скупштина, односно депутати, деле на четири дела. По којем критеријуму се саставља четвртина делегата? Зашто административно особље које ради у канцеларији скупштине има статус депутата? Но, најапсурдније од свега је могућност да скупштина у наведеним делима сама изриче и извршава казну према оптуженим депутатима.

Дотадашња организација скупштине у Србији очигледно није била узор С. Милутиновићу приликом израде његовог предлога. Скупштине је раније по правилу сазивао кнез — отварао их и закључивао беседом. Сви депутати заседали су у пленуму, без обзира да ли су бирани или су по другом основу учествовали у раду скупштине. С обзиром на поменуте чињенице, тешко је прихватљива теза да је његова концепција скупштине продужетак идеје о скупштини као старој самоуправној институцији(4).

(4) Ј. Милићевић, сп. дело, стр. 383.

Значајан део овог предлога посвећен је процедури доношења одлука на скупштини. Истина, у предлогу није таксативно наведена посебна надлежност скупштине, али ниједна појединачна одлука совјета или кнеза као ни одлука о којој постоји сагласност оба органа, није могла да се спроведе у цело уколико се скупштина не сагласи. У процедури одлучивања предвиђена је могућност да скупштина може три пута узастопце одбити предлог поменутих органа, након чега би предлог био пуноважан. Предлози који потичу од скупштине а упућени су кнезу или совјету на мишљење, не могу бити одбијени ни после три узаступна враћања скупштини. Неприкосновеност скупштине у одлучивању ставља је у први план као органа државне власти.

Овај предлог, као што је већ речено, није био предмет разматрања и нормативног регулисања, а није вршио ни одређени утицај на касније предлоге и законе о скупштини. Међутим, он је интересантан не само као први посебан предлог о положају скупштине који је везан за име човека који је био поборник поштовања устава и који је припадао уставобранитељској групи, али није био уставобранитељски идеолог, јер су се његова размишљања о уређењу Србије дијаметрално разликовала од идеја уставобранитељских првака. Према томе, С. Милутиновић је овим предлогом изражавао пре свега своје лично виђење унутрашњег уређења српске државе у којем је скупштини дао најистакнутије место. С. Милутиновић је заорао бразду каснијем нормативном регулисању положаја скупштине и њеном све значајнијем положају. Његов предлог на нов начин разрешава постојеће политичке несугласице. Он је народним представницима наменио значајну улогу у разрешавању тих сукоба. Очигледно много већу улогу него што су они у том политичком тренутку могли имати.

II

Други докуменат у којем је одређен положај скупштине потиче из 1847. године и везан је за име Фрање Заха(5). У свом нацрту устава Ф. Зах је посебну пажњу посветио врховним органима државне власти. И он, мења или допуњава одредбе устава од 1838. године(6). Значајно место у систему власти по овом нацрту добила је скупштина. Ф. Зах је сматрао да би поновно увођење скупштине довело до већег утицаја народа на правитељство, јер по његовом мишљењу, совјет не може заменити скупштину, зато је његова критика устава из 1838. године усмерена на многа питања из организације и делатности

(5) Ф. Зах је дошао у Србију 1843. г. Обављао је разне дужности у Србији и ударио је темеље стручном војном образовању. Био је генерал и министар војске. Завршио је правни факултет и учествовао у политичком животу Србије. Текст овог нацрта сачуван је у целини. Архив СРС, Фонд И. Гарашанина, 225.

(6) Љубица Кандић, *Необјављени нацрти устава у Србији у првој половини XIX века*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 5—6, Београд 1972, стр. 781—785.

постојећег совјета. Но, иако је сигуран да је Србији као уставној монархији потребна скупштина, он је свестан да она не може бити организована као модеран буржоаски парламент, зато је у недоумици: а) од којих се чланова има скупштина саставити; б) ко ће бирати чланове скупштине; в) која су својства скупштине и г) колико ће се пута и у којим случајевима састајати.

У погледу организације Ф. Зах предлаже две алтернативе: или поделу скупштине на два дома или једнодомну скупштину која би се звала „Општа народна скупштина“.

Уколико би била прихваћена алтернатива да скупштина буде подељена на два дома — горњи и доњи — Зах уводи неке принципе за избор односно именовање посланика. Горњи дом би био састављен од високих државних функционера. У њему би учествовали сви чланови совјета (њих 17); четири попечитеља, чланови кабинета који нису попечитељи; митрополит и три владике; пет судија врховног суда; председник апелационог суда; помоћници попечитеља иностраних и унутрашњих дела; начелник санитета; ректор лицеја; по један професор Филозофског факултета и православних наука и по један најстарији чиновник из попечитељства правосуђа, просвете и финансија. Доњи дом би био састављен од изабраних депутата и депутата који улазе по функцији или звању. Из сваког среза бирало би се по пет кметова (270). Из вароши, по правилу, по један депутат изузев Београда који би бирао три депутата, Јагодина и Смедерево два депутата (30). Депутати који би улазили по функцији и звању су: 17 окружних начелника; затим из сваког среза по један свештеник изабран од среског свештенства (54); па по један учитељ из сваког округа које именује попечитељ просвете у споразуму са попечитељем унутрашњих дела (17); сви председници окружних судова (17); председник београдског варошког суда и два чиновника из финансијске струке које попечитељ финансија именује, и на крају, начелник војног гарнизона.

Уколико би скупштина била једнодомна онда би се неки чланови могли изоставити, а у случају поделе, кнез би имао право да именује још неке чланове.

Има се утисак да је Фрањо Зах одређивао састав дводомне скупштине по једном логичном плану. Предвидео је горњи дом са релативно малим бројем депутата, али са огромним утицајем, јер су у њему седели највиши државни функционери. Доњи дом је имао готово шест пута више посланика, од којих преко 300 изабраних, но равнотежу доњем дому чинили су именовани депутати. Истакнемо ли податак да је за један број именованих депутата била потребна сагласност попечитеља унутрашњих дела, као и да је кнез могао именовати један број депутата, онда постаје јаснија његова концепција о положају и месту скупштине у систему власти. Ф. Зах није предвидео међусобни однос домова нити његову надлежност, већ надлежност скупштине у целини.

Надлежност скупштине по овом нацрту је доста скучена. Она је одлучивала о порезу, подносила кнезу народне молбе и жалбе које су се тичале пореза и неких питања из унутрашње политике. Одобравала је законе који су се сматрали основом државног уређења. На пример, устав не би могао ступити на снагу уколико га скупштина не би одобрила. Према томе, скупштина по овом нацрту није постала неприкосновени законодавни орган власти. Истина, она је иницирала доношење неких закона и одобравала најзначајније законе, али није била замишљена као оперативно законодавно тело које би заседало према потреби и чија би основна делатност била законодавна. По овом нацрту скупштина би се састајала једанпут годишње, а уколико то није могуће, онда једанпут у три године. Јавност рада, по Заху, била би одлика скупштинског рада, што је у оно време представљало напредну одредбу.

Иако је Ф. Зах желео да скупштина буде ослонац кнезу и противтежа совјету, он јој није дао адекватан значај, па се таква скупштина није могла супротставити совјету који је и по овом нацрту остао значајан орган државне власти. Захов концепт о скупштини није одговарао нити се могао применити у тадашњим условима у Србији. Његову идеју о дводомној скупштини, а посебно о саставу домова, није прихватио ни кнез, ни совјет, а поготову не народне масе. Захова скупштина овако састављена врло брзо би се претворила у бирократско тело, јер из њеног састава није био искључен ниједан значајнији функционер, било да учествује у раду горњег или доњег дома. Уосталом и Зах је имао многе дилеме поводом одређивања положаја скупштине у свом уставном нацрту.

Уставним нацртом као и претходним уставима, тешко је било одређивати уставни положај скупштине при постојећој уставној организацији државне власти. Увођењем скупштине реметила би се каква-таква равнотежа између кнеза и совјета. За оба ова органа скупштина је представљала опасност, јер се није увек могло предвидети како ће реаговати депутати. Некада је њихов револт био стварни израз народног незадовољства, а некада су се манипулисани депутати стављали на страну једног или другог органа власти.

Овај уставни нацрт такође није прошао законску процедуру и остао је као предлог у покушају нормативног регулисања положаја скупштине.

III

Први пројекат закона о скупштини од 1848. године везан је за Петровску скупштину. Било је потребно скоро пола века од првог устанка до Петровске скупштине да се посебним законом регулише положај скупштине. Не упуштајући се овом приликом у објашњавање политичких претпоставки које су довеле до овог законског пројекта, сматрамо да је најзначајнија тековина Петровске скупштине управо поменути законски

пројекат. Пројекат је прошао ондашњу одговарајућу законску процедуру која је текла од момента подношења предлога од стране депутата скупштини, па преко комисије која је разматрала предлоге депутата по окрузима, до изјашњавања совјета и кнеза о предлозима комисије и каснијег обавештавања скупштине о пројекту закона.

Пројекат закона о скупштини има три главе: 1. састав и надлежност; 2. унутрашње устројство и начин рада скупштине; 3. избор народних посланика. Свака глава има одговарајући број чланова а цео пројекат закона 42 члана. Мада је комисија која је састављала пројекат закона извршила поделу материјала по главама, може се уочити да није извршена стриктна подела одредаба како је назначено, већ се испреплићу одредбе све три главе.

Скупштина је по овом пројекту састављена само од изабраних посланика. Сваки срез и округ бирали су по једног посланика. У окружним варошима избор се вршио непосредно, а по срезовима посредно преко изборних скупштина. Наиме, свако мање село у срезу бирало је једног или двојицу, а веће село до пет депутата. Они су чинили изборно тело среза — среску скупштину која је бирала у име среза једног посланика. Предвиђени су услови за активно и пасивно бирачко право. Активно бирачко право имали су сви пунолетни рођени и прирођени Срби који нису кажњавани а имају домицил у вароши односно селу. Ово право нису имале слуге које раде „по кућама, меанама, дућанима и трговини“ (7). Пасивно бирачко право поред услова предвиђених за активно бирачко право, имала су лица са навршеном тридесетом годином која су поседовала кућу и имаће или пристојно живљење и занимање. Сматра се да је изабран посланик који добија већину гласова, а у случају подједнаког броја гласова, као изабрани посланик, сматраће се онај који је старији по годинама. Изабрани посланик добијао је пуномоћје оверено од стране изборне скупштине. Пуномоћје поред података о посланику, могло је да садржи молбе и жалбе које су изборне скупштине упутиле скупштини, односно Правитељству на решавање. Изабрани посланици су били не само представници својих изборних јединица, него и целог народа. Пројекат закона предвиђа слободне изборе под претњом кажњавања изабраног посланика од три месеца до три године, уколико свој избор оствари претњом, обећањем, поклоном или другим недозвољеним средствима. Чиновник би поред наведене казне био лишен и звања. На одговарајући начин би била кажњена и остала лица која учествују у наведеним акцијама.

О надлежности скупштине говори се само у два члана закона, што је и у сразмери са предвиђеним положајем скупштине по овом пројекту. Скупштина је постала посредник

(7) Архив СРС, Државни совјет, 278/1848.

између народа и правитељства, тј. кнеза и совјета, па она у том својству: а) подноси правитељству жалбе народне „противу какви постојећии неугодности“, б) извештава правитељство о народним потребама уколико оне имају везе са државним пословима и подноси правитељству у своје име или у име изборне јединице чији је посланик, а овлашћен је у пуномоћју да такве захтеве постави.

Скупштина није могла ниједну одлуку самостално донети, па чл. 5. изричито предвиђа да „Сва њена дејанија остају у стању молбе или представленија, док им правитељство упражњавајући власт, која му је уставом одређена, друго обавезателно значење не да“⁽⁸⁾. Скупштина би заседала једанпут годишње (септембра или октобра) а ванредно по одлуци кнеза и совјета.

Више од половине чланова предвиђа унутрашње устројство и начин рада скупштине. Очигледно за аутора овог пројекта закона то је био декор да прикрију крајње неповољан положај скупштине у одлучивању. По проблематици која се третира у овој глави, могу се уочити три групе чланова: они који се односе на припрему заседања, заседање и организацију скупштине. По доласку у место заседања посланици предају пуномоћја совјету на верификацију. Скупштину отвара беседом кнез или његов представник. Скупштина заседа у пленуму а заседању поред изабраних посланика могу присуствовати чланови совјета и попечитељ. Они су износили своја мишљења, али нису били чланови скупштине нити су могли гласати. Заседања су у принципју јавна, изузев ако је природа предмета таква да захтева тајно заседање, онда по одлуци Правленија, или на захтев посланика скупштина може одлучити да буде тајно заседање. Пројекат закона практично даје широке могућности за тајно заседање скупштине. Обезбеђење од „дубликума“ односно од лица која присуствују заседању а нису посланици (што је била пракса и на ранијим скупштинама) врши се преко удаљавања таквих лица са заседања. Скупштина не може радити пуноважно ако заседању не присуствује најмање 2/3 посланика, а одлуке се доносе већином гласова односно најмање половина гласова плус један. Саветовања и решења скупштине објављују се у правитељственим новинама. Гласање је јавно, изузев ако 10 посланика захтева тајно гласање. Скупштина је једнодомна. Она бира председника, потпредседника и два секретара.

Легитимичан поглед на одредбе пројекта закона о скупштини, указује да су уставобранитељи учинили све да скупштини дају што мањи значај. Безмало цео пројекат закона односи се на састав, начин рада и организацију скупштине, што би било значајно да су скупштини дата шира овлашћења, овако не значе ништа, јер скупштина ни о чему није могла да одлучује. И совјет и кнез су могли да утичу на рад скупштине, јер је

(8) *Ibid.*

совјет заседао у њој, а кнез председавао. Чак и нека прогресивна начела и одређења као: избор посланика, право слободног изражавања мишљења, јавност рада скупштине, обнародовање саветовања и решења, у новинама не могу да негирају напред наведену оцену о положају скупштине у пројекту закона о скупштини. Рекли бисмо, да се и на овом пројекту закона може применити Марксова оцена дата поводом Устава из 1848. у Француској. Маркс, не спорећи неке напредне одредбе устава из 1848, каже: „Сваки параграф устава садржи у самом себи и своју сопствену негацију, слободу у општој фрази, укидање слободе у специјалној клаузули(9)“.

Овај пројекат закона о скупштини показује не само став уставобранитеља према скупштини као институцији, већ представља показатељ у којој мери су уставобранитељи били спремни да удовоље захтевима народних депутата постављених на Петровској скупштини. Но, чињеница да је то први пројекат закона о скупштини који је у оквиру њене оскудне надлежности признао право народу, односно њеним депутатима да остварују своја права и на овај начин. Скупштина се, као што је познато, и раније одржавала, па чак у појединим периодима имала и шира овлашћења, али је њен положај углавном одређиван обичајним правом (изузев Устава од 1835). Овај пројекат закона није могао да се мимоиђе у каснијем правном регулисању положаја скупштине.

IV

Период од 1848. до 1858, био је бременит политичким сукобима. Постојале су иницијативе за промену неких одредаба устава 1838. године — посебно одредаба о положају совјета. На томе су уз кнежеву сагласност посебно радили И. Гарашанин и А. Петронијевић (10). До промене устава није дошло, али су у међувремену прављени уставни нацрти који су потицали од кнеза и совјета(11), како би се прецизније одредио њихов међусобни однос. Касније се радило и на посебном пројекту закона о уређењу совјета. Овај закон је припреман 1856, а усвојен је 1858. У међувремену је дошло до Тенкине завере (1857) којој су уставобранитељски прваци били не само наклонени, него су неки учествовали у њој. Обреновићевска група видела је своју шансу у оваквој политичкој разједињености, а либерална група знатно организованија и утицајнија у односу на 1848. годину, није пропустила прилику да се залаже за скупштину, јер је очекивала да ће преко скупштине, захваљујући изабраним народним представницима моћи имати више политичког утицаја на прилике у Србији. Међутим, преварили су се и овог пута, јер је постојећа олигархијска структура на

(9) *Осамнаести Бример Луја Бонапарте*, БгА., 1948, стр. 18—20.

(10) Јаша Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе*, БгА., 1936, стр. 115.

(11) Нил Попов, *Србија и Русија*, стр. 351., Ј. Продановић, *сп. дело*, 1870, стр. 116.

власти била замењена другом не мање бирократском. У таквој ситуацији донет је закон о скупштини 1858. и измењен 1859. на Светоандрејској скупштини.

Закон о скупштини од октобра 1858(12) донет је поводом заседања Светоандрејске скупштине, и прављен је по угледу на пројекат закона из 1848. године. У њему су унете измене које се односе на састав скупштине, иначе све остале одредбе су готово идентичне. Садржина овог закона, као и по пројекту закона из 1848. подељена је у три главе са истим насловима. Оба закона имају готово исти број чланова. У оба закона направљена је грешка у пагинирању чланова(13). Формулације неизмењених чланова су безмало идентичне, а неки чланови су идентично формулисани.

Постоји извесна разлика у објашњавању мотива због којих се издаје закон о скупштини, односно пројекат закона. У пројекту закона од 1848. истакнута је жеља и захтеви народа за одржавањем скупштине у циљу „полезног теченија обштенародни послова“(14), а закону од 1858. подвучено је да се народ у скупштини скупља према народном обичају ради саветовања о „обштенародним делима“. Различито објашњење мотива због којих се тражи законско регулisaње положаја скупштине одражава и различите ситуације у Србији које су наметале доношење поменутих аката. Иако се са народним захтевима као претпоставком нормативног регулisaња положаја скупштине, манипулисало у оба случаја, ипак стоји чињеница да је Петровска скупштина била плод озбиљнијег народног незадовољства, а Светоандрејска више резултат сукоба између политичких група које су кроз цео уставобранитељски период водиле међусобну борбу. За одржавање скупштине и закон који ће се донети на скупштини били су Вучић и Гарашанин, либерали и обреновићевци. Свако је имао своје разлоге за сазивање скупштине(15).

Скупштина је по закону од октобра 1858. знатно бројнија али не и демократскија. Док су по пројекту закона из 1848. срезови и окружне вароши бирале по једног посланика и скупштина била састављена само од изабраних посланика, по закону се на 500 пореских глава бирао један посланик и на вишак од 250 још један. Окружне вароши су такође бирале по једног посланика иако нису имале пуних 500 пореских глава. Избори у варошима су и по закону и по пројекту непосредни а у срезовима посредни. Међутим, док су по пројекту закона мала села бирала једног депутата, већа по два, а највећа до пет депутата за среску скупштину, по закону, свако село које има мање од 50 пореских глава бирало је два депутата, а преко 50 пореских глава на сваких 50 по два депутата. Изабрани депутати за среску скупштину и по пројекту закона и по закону би-

(12) „Србске новине“, новембар 1858. бр. 123.

(13) Због грешке у пагинирању чланова, пројекат закона из 1848. нема 43 већ 42 члана а закон о скупштини из 1858. уместо 40 има 39.

(14) Архив СРС, *Државни савет* 278/1848.

(15) Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Бгд. 1933, стр. 352—353.

рали су посланике за скупштину. Време и начин избора посланика, управитељ вароши Београда и на крају 17 протојереја на разлика између пројекта закона и закона је у томе, што закон предвиђа и посланике по положају а пројекат само бирани. Посланици по положају по закону из 1858. су: председник касационог суда, два председника апелационих судова и председник суда вароши Београда. Затим 17 окружних начелника, управитеља вароши Београда и на крају 17 протојереја из округа и четири „настојатеља“ манастира из епархија.

Услови за активно бирачко право углавном су исти као и по пројекту, осим што је закон предвидео „да право бирања може сваки грађанин упражњавати само у оном месту где пребива или где има начин живљења или *где има непокретни добара*“ (подвукла Љ. К.). У пројекту од 1848. нема трећег елемента. Постоје разлике и у условима за пасивно бирачко право. На пример, чиновници по пројекту нису имали пасивно бирачко право, а по члану 31. Закона, пасивно бирачко право нису имали: совјетници, попечители, архијереји као и чиновници и свештеници мирског и монашког реда(16). Лишавање чиновника и совјетника пасивног бирачког права по Закону од 1858. тумачи се наводно спрегом Гарашанина и његове групе са кнежевом групом да би онемогућили Вучића да у било ком својству уђе у скупштину(17). Чини нам се да је ово објашњење доста једнострано, јер је и либерална група имала утицаја на садржину овог Закона, посебно дела који се односи на састав скупштине. Околност да су либерали прихватили посланике по положају, не значи да би прихватили бирократску структуру скупштине. Уосталом, сматра се да је заслугом либерала повећан број бираних посланика. Ово утолико пре што у закон није унета одредба која фигурира у пројекту да совјетници и министри могу да учествују у раду скупштине, али без права гласа.

У погледу надлежности скупштине готово су идентичне одредбе закона и пројекта. У закон је унета нова одредба по којој скупштина даје мишљење о предлозима кнеза и совјета уколико они нађу за сходно да то од скупштине траже. Но, изричита је одредба закона по којој предлози Народне скупштине „немају обвезатељне силе, докле их кнез са саветом сходно Уставу не озакони“. (Приметно је да се Закон врло често позива на Устав, јер је познато да је Porta била против скупштине и Закона о скупштини.) И одредбе о надлежности скупштине показују негативски став уставобранитеља према скупштини, јер је и по овом закону скупштина била само саветодавно тело, и то у оној мери колико су кнез и совјет то желели. Уосталом, овај закон о скупштини представља логичан континуитет уставобранитељске политике и њихов страх од незадовољства народа које је долазило до изражаја управо у овом телу. Пратећи логику Гарашаниновог става о скупштини, видимо да је

(16) „Новине србске“, 7. новембар 1858. г. бр. 123.

(17) Ј. Грујић, *Зачиси*, књига I, 168, Сл. Јовановић, сп. дело, стр. 373.

он био против скупштине као органа власти јер се плашио „разуларености гомиле“. За њега је скупштина погодно место за политичке сукобе. „Тога ради — пише Гарашанин у једном писму поводом Светоандрејске скупштине — ја нисам хтео да доцниа скупштина сама врховну власт у руке узме, јер сам и онда и увек уверен био да наша скупштина није способна да ту власт у руке узме, а да се анархија не изроди(18)“. Околност да је Гарашанин заједно са Вучићем желео одржавање Светоандрејске скупштине није произлазила из његовог промењеног става према скупштини, већ из његовог настојања да скупштину супротстави кнезу А. Караборђевићу у чему је и успео, јер је управо Светоандрејска скупштина означила крај његове владавине.

Закон о скупштини усвојен на Светоандрејског скупштини 1858. још више је сузио права скупштине. Но, пошто је закон донет у промењеним политичким приликама у Србији, он одражава то стање. Став уставобранитеља се није променио према скупштини, али сада владајућа политичка група — обреновићевци у спрези са уставобранитељима који су их подржали и уз одговарајући утицај либералне политичке групе направила је по својој мери закон о скупштини који је усвојен са значајним променама на Светоандрејској скупштини 1859. године.

*Dr. Ljubica Kandić,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade*

AN ATTEMPT OF NORMATIVE REGULATION OF THE POSITION OF THE ASSEMBLY DURING THE TIME OF DEFENDERS OF THE CONSTITUTION

Summary

The position of assembly in the period of the defenders of the constitution has not been normatively determined all the way until the Saint Andreas Assembly in 1858. However, there were attempts to realize that either by specific proposals which had not a form of a bill, or by separate projects and the law on the assembly, as well as by some constitutional drafts.

The majority of these proposals did not go through the relevant legal procedure. In the attempts of constitutional or statutory determination of the position of the assembly there were wandering and misunderstanding of the processes which took place in Serbia, but also exaggeration and inadequate determination of its position. However, the common characteristic of almost all the proposals and bills has been the fact that they treated the assembly as an institution which should be either a counter-balance to the existing peaks of power, or an institution which would have priority over the duke, namely the council (*sovjet*).

The proposals on legal regulation of the position of the assembly and the constitutional draft were successively submitted in the period from 1841 to 1858.

The first proposal has been made by Sima Milutinović-Sarajlija in 1841, then followed the draft constitution by Franjo Zah in 1847, the pro-

(18) Архив СРС, Фонд Н. Гарашанина, 1073.

ject of the law on the assembly in 1848 and, finally, the law on the assembly in 1858.

The Sima Milutinović's proposal is interesting (he belonged to the group of defenders of the constitution and that is why he was treated as being in that period, although the proposal originates in 1841) but it contains only his personal views on the organisation of state authority in Serbia of that time, as well as his conception on the assembly as a body of power.

In his constitutional draft Franjo Zah provides a significant position to the assembly as a body of power. However, in the existing system of power, with the duke and the council (*sovjet*) as the supreme bodies of power, Zah's conception on the assembly could not survive.

According to the bill on the assembly submitted in 1848, which was enacted after the Petrov-Day Assembly, the assembly did not obtain a significant position in the system of power. It has been, although, composed of elected delegates, but they were deprived of all significant rights in the decision-making. This bill has expressed also the attitude of the defenders of the constitution regarding the assembly as a body of power.

The Law on the Assembly, of October 1858, has been enacted on the occasion of the session of the Saint Andreas Assembly, and it has been drafted along the lines of the 1848 bill. This law on the assembly has even more narrowed down the rights of the assembly as compared to the 1848 project. This law has provided, in addition to the elected deputies, for deputies on the ground of office held: The proposals and decisions of the National Assembly do not have the force of a law until confirmed by the duke and the council. This law on the assembly represents a logical continuation of the policy of the defenders of constitution toward the assembly, as well as their fear from the discontent of masses of the people, which found its expression in that very body.

Dr Ljubica Kandić,
professeur à la Faculté de droit à Belgrade

TENTATIVE DE LA REGLEMENTATION NORMATIVE DU STATUT DE L'ASSEMBLEE A L'EPOQUE DES „USTAVBRANITELJI“(1).

Résumé

Le statut de l'Assemblée à l'époque des „Ustavobranitelji“, n'était pas réglementé avant la convocation de l'Assemblée de Saint Andreia, en 1858. De nombreuses tentatives en vue d'une telle réglementation ont, toutefois, vu jour, par le biais de proposition spécifique n'ayant pas la forme d'un projet de loi ou bien sous forme de projet de loi et de loi relative à l'Assemblée ou de projet de Constitution.

La plus part de ces proposition n'était pas soumise au vote. Elles expriment toutes les „errements“ et l'incompréhension des événements déroulés en Serbie, ainsi que l'exagération et la détermination inadéquate de son statut. Elles possèdent en outre toutes un point commun: elles traitent l'Assemblée comme une institution qui devait être le contrepois des organes suprêmes du pouvoir, ou être supérieur au prince et au „soviet“ (gouvernement serbe).

Les propositions pour une réglementation juridique du statut de l'Assemblée et le projet de Constitution not été présentés successivement de 1841 jusqu'en 1858.

La première proposition était rédigée par Sima Milutinović Sarajlija, en 1841, puis Franjo Zah avait élaboré le projet de Constitution en 1847. Par la suite, un projet de loi sur l'Assemblée a été soumis en 1848 pour que la loi soit finalement adoptée en 1858.

(1) Défenceurs de la Constitution.

Bien que datant de 1841, la proposition de S. M. Sarajlija a été classée dans cette période puisque son auteur appartenait au groupe des „Ustavobranitelji“. Elle est intéressante mais elle reflète essentiellement l'opinion personnelle de son auteur sur l'organisation du pouvoir politique en Serbie, ainsi que son opinion sur l'Assemblée en tant qu'organe politique.

Dans son projet de Constitution, Franjo Zah a attribué une place importante à l'Assemblée en tant qu'organe politique. Il est certain que la conception de Zah ne pouvait pas être retenue dans la mesure où le prince et le soviet étaient les organes suprêmes du pouvoir.

Dans le projet de loi sur l'Assemblée de 1848, soumis après l'Assemblée de Petrovo, l'assemblée n'a cependant pas obtenu une place importante dans le système politique; bien qu'elle ait été constituée de députés élus, ces derniers n'avaient pas beaucoup de pouvoir de décision. Ce projet exprime l'attitude des „ustavobranitelji“ à l'égard de l'Assemblée en tant qu'organe politique.

La loi sur l'Assemblée d'octobre 1858 a été votée lors de la session de l'Assemblée de Saint-Andreïa et elle a été rédigée d'après le projet de loi de 1848, mais elle limite encore plus les pouvoirs de l'Assemblée. La loi prévoit outre des députés élus, des députés nommés pour leur qualification. Les propositions et les décisions de l'Assemblée nationale n'ont pas valeur de loi avant que le prince et le soviet ne les avalisent. Cette loi sur l'Assemblée est la suite logique de la politique des „Ustavobranitelji“ à l'égard de l'Assemblée et de leur méfiance face au mécontentement du peuple, susceptible de se manifester notamment dans le corps parlementaire.

др Мирко Мирковић,
редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

О ПРЕДИСТОРИЈИ КОНКОРДАТА СРБИЈА — ВАТИКАН (1881—1914)

Конкордат између Србије и Ватикана, закључен 24. јуна 1914, није био од оних правно-политичких аката чија се појава сматрала изненадном, тек узгред осматрала, у јавним гласилима само кратко бележила и, све у свему, брзо заборављала. Замисао да се до њега доспе подуже се и тежно кристалисала. Већ од осамдесетих година па до пред крај XIX века, с променљивом снагом је протицала политичким и дипломатским каналима. Опробавала је спремност могућих уговарача да споразум те врсте остваре. При том је наилазила на повеће хридице, нападне и прикривене сметње(1). Њоме су се бавили: владоци — Милан и Александар Обреновић — и поједини прваци државног живота Србије, папска нунцијатура у Бечу, сами врхови Ватикана, бискуп Ј. Ј. Штросмајер и каноник Ф. Рачки, извесни истакнути аустроугарски званичници и многи други делатници дипломатске и верско-политичке сцене. Њихова интеракција испољавала је знатне раскораче, узајамна подозрења, неподобности за преначавање затечених верско-политичких стања а крајем XIX века оставила је за собом несмањене менталне резерве и необављен посао(2).

1. Поменућа — готово двадесетогодишња — размена мишљења о конкордату или, како се писало, о католичком питању у Србији није била имуна од дејства општих политичких кретања. Оновремена Србија — уз све што је стекла — налазила се у притешњеном положају. Од Берлинског конгреса (1878) имала је својства правно независне државе а на међународном пољу махом је зависно поступала. Вишеструко се повиновала аустроугарској политици. Сразмерно томе, мање је била своја при одређивању, исказивању и постизању сопствених интереса.

(1) Више података о томе: Б. Б. Несторовић, *Конкордат између Србије и Ватикана*, Београд 1902; Стојан Новаковић, *Католичка црква у Србији*, Београд 1907; Бруно Ловрић, *Историја католичке цркве у Србији*, Архив САНУ 12148; *Кореспонденција Рачки—Штросмајер*, књига трећа и четврта, Загреб 1930. и 1931. и др.

(2) Исто.

Аустро-Угарска јој је — почев од тајне конвенције (1881) — означила односно битно сузила зоне допуштених спољнополитичких, државно-националних ангажмана. Србија се обавезала да скине погледе са Босне и Херцеговине, од 1878. под аустроугарском окупацијом, и да их — ако и колико може — управи према југу. То је било у складу са стратегијом Аустро-Угарске, намерне да се у средишту Балкана укорени као сила без премца и надзорница једног од магистралних путева за германски продор на исток. Аустро-Угарска, сем тога и зато, ни помишљала није да се одрекне давнашње — капитулацијама легализоване — улоге протектора католика у балканским земљама, од којих су неке раније а неке и тада биле под турском влашћу. У том својству је — без обзира на број католика у њима — располагала основом за уплитања у туђа национална и државна тела и условом да у католичким енклавама балканског југоистока несметано гради своје агентуре и осматрачке станице. Ни Србију није мимоишао тај рафинирани, само на изглед верскополитички, надзор. Број католика у њој био је незнатан. Али, показивао је поступан пораст(3) и осетљиву вишезначност. Нису за занемаривање опажања према којима су католици у Србији били „... са веома незнатним изузетком, поданици аустријски“ и то како још „... за турскога времена...“ тако и од иселења турских гарнизона (1867)(4) те да су, као и остали странци, чинили „државу у држави“, све до 1881. године(5). Стога су се — сходно нормама о екстериторијалности — налазили под конзулском заштитом и јурисдикцијом. Подлегли су, такође, душебрижничтву својих црквених старешина и готово у свему били изван захвата србијанских државних органа(6). Берлински конгрес, чијим је одлукама Србији међународно призната независност, није аутоматски укинуо такво стање. Оно је имало да остане недирнуто све док Србија — с обзиром на свој нови положај — са заинтересованим државама не уговори прикладна решења(7). При постојању таквог и тако обавезујућег међународноправног путоказа, за Србију је постало битно да се споразумно отараси пилака аустроугарске јурисдикције и утолико употпуни услове за вршење својих суверених права. То је умногоме и постигла током 1881. и 1882. У то време је са Аустро-Угарском — пошто јој је начинила извесне стратешке спољнополитичке уступке — закључила четири конвенције о прворазредним правним питањима(8). Тим конвенцијама је проширила, прецизирала и очврслаатар свога сувереног дејства. Другачије речено, ефективно је распрострла своју управну и судску власт над свима који у

(3) Према попису становништва из 1866. у Србији је било 3405 католика. А први попис независне Србије, из 1893, обавештава да је број католика у њој нарастао до 11596. — Ст. Новаковић, *Католичка црква...*, 4—5, 11.

(4) Исто, 6—7.

(5) Исто, 7.

(6) Исто, 7.

(7) Исто, 10.

(8) Конзуларна конвенција и Конвенција о узајамној помоћи у судским делима у Србији су озакоњене 1881. а Конвенција о наслеђима и Конвенција о издавању криваца 1882. — Исто, 10.

њој живе „... без обзира чији су поданици“⁽⁹⁾. Али, и после тих правних утаначења, нешто је остало а нешто тек постало предмет наредних србијанско-аустроугарских разматрања и надметања.

2. На врху листе новонасталих предмета неминовно се нашло статусно питање католичке цркве у Србији. Пошто је Србија стекла независност постало је правно (наравно и политички) неодрживо да се на њеном простору та црква користи особеном заштитом неке стране државе. Отуда је дотадашња њена екстериторијалност на србијанском тлу — суштествено одређена правом Аустро-Угарске на протекторско занимање католицима и католичким установама у појединим балканским деловима турско-исламског царства — била исцрпла разлоге својег даљег опстајања. Па, ипак, трајала је и после 1878. односно 1881. и 1882, готово до средине друге деценије XX века⁽¹⁰⁾, као суптилно и тешко уклоњиво интервентно средство аустроугарске политике. До пред крај XIX века, католичка црква у Србији налазила се под управом Ђаковачког (заграничног) бискупа, са титулатуром и овлашћењима њеног апостолског викара. У доба првобитних, дугих и неуспешних разговора о изналагању услова за склапање конкордата Србија — Ватикан, на челу Ђаковачке бискупије стајао је Ј. Ј. Штросмајер. Баш он се испољио као упорни покретач и вишеслојни проценитељ тока те конкордатске политике⁽¹¹⁾. Његови напори да она успе доживљавали су контраударе у Бечу и појединим ватиканским установама. А сами по себи били су двојак али комплементарно мотивисани: својеврсним југословенством и тежњом ка привођењу православља црквеној унији, уз премоћ католицизма. Заправо, таква унија је — према есенцији Штросмајерових замисли требало да буде духовни цемент намењен склапању и одржавању југословенског уједињења, јачању словенске узајамности и хомогенизацији, од 1054, располућеног хришћанства⁽¹²⁾. Али „развој међу Црквама“ — који би да је тада савладан, према Штросмајеру „... био најзнаменитији догађај не само нашега столећа, него свих столећа, што их је од X столећа прошло“⁽¹³⁾ — остао је неуклоњен а кретање ка споменутом конкордату заустављено је супротним интересима Србије и Аустро-Угарске и неједнодушности ватиканских кругова у односу на тај проблем. Пошто је, напokon, 1897. Штросмајер поднео оставку на апостолски викаријат у Србији а католичка црква у њој подвргнута непосредној духовној јурисдикцији Свете Столице⁽¹⁴⁾, на том верском и политичком пољу

(9) Исто, 11.

(10) Докрајничн су је, правно гледано, конкордат Србије са Ватиканом а стварно, напад Аустро-Угарске на Србију (јула 1914), из кога се разгорео светски ратни пожар.

(11) О томе у кореспонденцији Ј. Ј. Штросмајера са Ст. Новаковићем. — Вид., Ст. Новаковић, *Католичка црква...*, 13—31.

(12) Штросмајерови доктринарни погледи на проблеме и изгледе уније и — у том оквиру — доказивање историјске исправности католичке цркве, сажето су дати у његовом тексту под насловом „Одговор бискупа Штросмајера православним владицима“, од 4. II 1882, *Кореспонденција Рачки — Штросмајер*, књ. четврта, Додатак III, 501—513.

(13) Исто, 512.

(14) Бруно Ловрић, *Католичка црква у Србији*, Ниш 1930, 52.

настало је дуготрајно затишје. За његова трајања, као и раније, непосредни увид у делатност католичке цркве у Србији и политичко нападање њених делатника остваривало је аустро-угарско посланство у Београду(15).

3. Сва та уочавања била би недовољна без одговора на упит у ком виду је, заправо, постојало католичко питање у оновременој Србији. Искључивом употребом података о броју католика на том простору, исправан одговор не би се могао постићи. Материјал за његово уверљивије грађење делом се налази и у србијанском законодавству а донекле и у јавном мишљењу о тој ствари. У србијанском законодавству друге половине XIX века било је норми о признатим вероисповестима — којима је припадала и католичка — али и одредаба о заштити православне као државне вере. Прво законодавно уређивање верско-политичке материје тога обима и квалитета, Србија је извела средином XIX века. Иако православна, она није превидела стране верске честице на своме простору. Испољила је нерв и за потребе иновernih (хришћанских) мањина. Њена власт је — градећи србијански државни интерес и престиж — обзанила да јој „на срцу лежи“ да — сагласно „духу столећа и напретка времена“ — и њима обезбеди услове за несметан рад. У том смислу је 9. септембра 1853. озаконила слободу исповедања „... свију признатих Христових вера...“, и надлежност државе у поступку образовања њихових црквених општина(16). Устројенијем Централне државне управе од 10. марта 1862; установљено је и министарство просвете и црквених дела(17). Оно се — у духу апсолутизма кнеза Михаила Обреновића — с програмском усредсређеношћу бавило и иноверцима. Михаилов режим је прихватио затечена правна начела о верским заједницама. И означио, према Ст. Новаковићу „сасвим европски: да у границама кнежевине има само једна власт — српска кнежевска, и да је она и над верама“(18). Устави Србије од 1869. и 1888. полазећи одатле разгранатије и прецизније су нормирали односе између државе и цркава. Али, за разлику од других признатих вероисповести, католичка црква је измицала државним прописима, није се — према њима — легализовала но је стварно показала да они за њу „... немају никакве вредности“(19). Из изложеног проистиче да — с обзиром на србијанско законодавство — није било унутрашњих правних сметњи да се католичко питање — и без склапања конкордата — претвори у решени предмет.

Цео тај комплекс су унеколико оптерећивали и чујни и забринути гласови из србијанске јавности. Њу је католицизам тек делимично а евентуални конкордат потпуно обеспокојавао. Наговештаји да се пут ка конкордату отвара, у њој су претежно били схватани као опасност по православље, којем се дава-

(15) Ст. Новаковић, *Католичка црква у Србији*, 11.

(16) Б. Б. Несторовић, *Конкордат...*, 6.

(17) Ст. Новаковић, *Католичка црква...*, 4.

(18) Исто, 5.

(19) Исто, 12.

ло својство духовне суштине српског националог тела. Прописи о признатим вероисповестима били су — према јавним коментарима — сматрани подносивим због једновременог постојања одредби о забрани преласка из православља у неку другу веру и важности верски мешовитих бракова само уколико су закључени пред православним свештеницима. Но, те и још по које заштитне норме, ипак су оцењиване као одбрамбени минимум. Његову меру и арому прилично уверљиво одсликава и резигнирани усклик са почетка XX века: „... ето, то је све што је Србија до сад учинила за заштиту своје националне вере“(20)! И иначе се у тој јавности мислило да је србијанска влада била широкогрудна према потребама католика али да у њиховим редовима није наилазила на прикладан одјек(21). С позивом на такве или њима сличне податке, извлачен је, рецимо, и закључак да је „... појамно да у Србији нити има, нити може бити каквог римокатоличког питања, које би држави налагало да пошто-пото закључи конкордат с Ватиканом и на тај начин умири римокатоличке духове у земљи“(22)! И православна црква је брижљиво мотрила кретање католичке акције. До ње су допирале вести о актима, садржајима и облицима католичког прозелитизма. У њој је примерице — поводом прозелитских радњи католичког свештеника у Нишу, Чока — запажано да се речима и делима „грди и безчисти“ православна вера и црква(23). Стога је митрополит Србије Михаило јануара 1896. писао ресорном министру и том приликом изразио и проверавао сопствено мишљење „... да има наредба да ови римски попови нису у Србији мисионари, него су пароси при црквама своима и да они ван своје парохије не смеду тумарати по Србији без нарочитог одобрења г. министра“(24). У ствари, с наредбом или без ње, извесно је да су католички свештеници у Србији припадали мисионарском кору и наступали према такту своје пропагандне централе. Чак десет година пре споменутог писма митрополита Михаила (1885) бискуп Штросмајер је — без достављачке намере односно ради подстицања на склапање конкордата — обавестио министра Србије Ст. Новаковића да „учен и честит“ свештеник Чок „... стоји пако крото мисионар под управом и заштитом славнога Збога de propaganda fide...“(25). Истовремено је положај Чока и свог опуномоћеника у Србији оца Тондинија — особу од његова и ватиканског високог поверења а србијанског неповерења — означио само као „интерималан“, док стање без конкордата траје(26).

Већ и ове чињенице казују да је католичко питање у Србији, током последњих двадесетак година XIX века, било израшло и заоштрено у двојаком виду: унутрашњем и спољно-

(20) Б. Б. Несторовић, *Конкордат* ..., 61.

(21) Исто, 7.

(22) Исто, 33.

(23) Писмо митрополита Михаила од 8. јануара 1896. Љ. Ковачевићу. — Архив Србије, фонд Љ. Ковачевића — 678.

(24) Исто.

(25) Писмо бискупа Штросмајера од 28. марта 1885. Стојану Новаковићу, министру унутрашњих дела. — Ст. Новаковић, *Католичка црква* ..., 31.

(26) Исто.

политичком. Пораст његове осетљивости није проистигао из величине већ из специфичне тежине и посебног положаја католичке колоније на србијанском државном простору. Да се оно одржава у тињајућем стању — и поред оспособљености србијанског законодавства да га у изложеној мери расплете — било је стало аустроугарској и ватиканској политици. С друге стране, у знатном делу србијанске јавности — из разлога верских и националних — није постојала увереност да је конкордат исправно и неризично средство да се оно реши. У оквиру тих супротности, Србија као држава имала је своју логику али је се колебљиво придржавала. Већ у мају 1881, кнез Милан јој је означио политичке и правне црте и меру сврсисходности. На полеђини Штросмајерова писма Ст. Новаковићу, од 19. маја 1881, којим је препоручиван садржај евентуалног конкордата, забележио је: „Непремемо је нужно, сад кад Аустрија напушта капитулације у Србији, да се уреде одношаји између Рима и Србије тако како не би аустријски владика имао у Србији духовну власт над католицима“ (27). Опаском да се то „... неће допадати шовинистима“ (28), показао је да рачуна са унутрашњим неразумевањем проконкордатске политике. А мишљу да је „... она природна последица независности и (да) ваља радити на њеном остварењу“ (29) оценио је да донастало стање — и на том терену — изискује нови приступ. Он је — како се може разумети — имао да се изрази кроз непосредно сучавање и споразум са Ватиканом, ради онемогућавања даљег, тешко савладљивог, аустроугарског политичког зрачења по Србији у верском руху. Кнез Милан је начелно примио Штросмајерову скицу о елементима споразума са Ватиканом. Она се, углавном, ослањала на два постулата: признању „подпуне слободе свете вјере и богоштовља католичког“ и слободи појединаца да опгирају између источне и западне цркве па шта они „под тим слободним моралним упливом одлуче: Бог им и душа им“ (30). Остало је, међутим, као „предмет јачих примедба“ са кнежеве стране захтев „да и школа буде под влашћу католичког владике или викара“ (31). Штросмајеровим идејама — као грађом за обликовање конкордатских норми — био је предвиђен и поступак именовања бискупа — викара Свете столице у Београду. Кнез Србије и Света столица требало је да суделују у његовом извођењу, с тим да заједнички утврде да особа кандидата оличава „чистоћу вјере католичке, ревност у звању своме“ и „чист, непорочан народни и политички значај“ (32). Извесно је да би се тако Србија ослободила јурисдикције „аустријског владике“ и домогла бискупа са резиденцијом на своме тлу. Није, међутим, несумњиво да би та промена — сама по себи — аутоматски онемогућила и оно бешум-

(27) Исто, 18.

(28) Исто.

(29) Исто.

(30) Штросмајерово писмо Ст. Новаковићу од 19. маја 1881. — Ст. Новаковић, *Католичка црква* ... 16.

(31) Исто, 18.

(32) Штросмајерово писмо Ст. Новаковићу од 19. маја 1881. — Исто, 16.

но проаустријско држање дела католичког клера, не без разлога свикнутог да у аустријској државној идеји препознаје световни бастион римокатоличке акције. Све то кретање мисли око могућег конкордата, на свим меродавним странама је запињало о неравнине повеликих сумњи. Отуда није необична ни нетачна вест „Pester Lloyd“-а од 14. октобра 1892. да је српска влада, пошто би конкордат са Ватиканом могао бити поводом разним нежељеним политичким интерпретацијама, одлучила да одложи ово питање(33). Самим тим нису била усахла вишестрана извибања ове конкордатске проблематике. Нешто доцније (1896), када је краљ Александар Обреновић посетио папу Лава XIII, наступила је али и намах ишчезла „темељита нада“ да ће конкордат бити отеловљен(34). Наредне године (1897), званична Србија је на том пољу обновила иницијативу. При том се — не по први пут — спотакла о незадовољство православне цркве(35). Тада је, по свему судећи, јарко увидела да су јој капацитети за постизање конкордата премалени. Пре свега, као држава, на унутрашњем плану, била је доспела у стање „глухог доба“. Сразмерно томе је и на спољнополитичком плану — на Балкану оптерећеном замршеним национално-политичким једначинама и другде — ређала негативне ефекте. Пред хабсбуршким Југословенима се претежно откривала у јаловом, непривличном виду. На балканском југоистоку — делу заграничних територија које је била означила као предмет својих „заветних“ националних тежњи — суделовала је са знатним улогом а готово без назирања прекретних резултата у изнуравајућим међунационалним, међуверским и међудржавним споровима — драматичним остацима Источног питања. Тим пре, Аустро-Угарску — миљеницу Ватикана — није могла навести да одступи од протектората над католицима свога тла. Ватикан није могла приволети да са њом — свакако по цену његовог удаљавања од католичке хабсбуршке круне — конкордат утаначи. Укратко, крајем XIX века, Србију је обузела уочљива и вишеструка стратешка слабост. Због ње, ни католичко питање није била успела да изведе из ћорсокака и — сходно сопственим државним интересима — реши.

4. Почев од 1903, Србија је постепено уклањала узроке своје стратешке клонулости. Током те преломне године, у њој су биле извршене значајне политичко-државне промене. Био је убијен краљ Александар Обреновић. Тај чин једновремено је означио угушење вишегодишњег кабадахилука на њеном престолу и крај владавине Обреновића. Донет је нови устав — погодан за развој установа грађанске демократије. За краља Србије изабран је Петар I Карађорђевић — склон да политичке и уставне промене прими и подржи. Ова збивања су симболизовала дубље мене србијанског друштва. Наговестила су да Србија, после привременог застоја, опет открива своју

(33) Према: Бруно Ловрић, *Историја . . .*, 214.

(34) Исто, 215.

(35) Исто, 214—215.

улазну путању. То се понајпре изразило кроз слободнија и садржајнија политичка струјања. Грађанска класа — коначно без владалачког апсолутизма на својој грбачи — неометано је, према својим унутрашњим односима снага, дала тон свим владавинским установама а путем очвршћаваног парламентаризма успоставила је јасније критерије и гатио своје политичке игре. Већ на почетку нове политичке климе. (1903), основана је и Српска социјалдемократска партија а раднички покрет — са својим партијским и синдикалним усмеривачима — стицао је и користио услове за програмско извођење класне борбе. Није излишно рећи да се то пуније друштвено-политичко дисање, крцато контроверзама и њиховим јавним расплитањима, повољно одражавало и на целини србијанске науке и културе. Све то — и много шта из тога изведено — ослобађало је унутрашње потенцијале Србије. Враћало јој је самопоуздање. Подизало њен углед. Доприносило је да је Југословени под страним владавинама све чешће походе те да у њој назирју и простор своје наде. Ослоњена на таква друштвена и државна самопреиначавања, Србија је — са савезничким државама Балкана — прошла кроз први и други балкански рат (1912—1913). Ти ратни процеси, заподенути с праведним циљем да се Турска коначно одагна са Балкана, у целини посматрани, имали су своје светлости и сенке, ослободилачке и завојевачке пориве. Ни званична Србија ни њене савезнице (особито Бугарска и Грчка) нису — као што је то огољено показао други балкански рат (јуни — август 1913) — презале од међусобних и проблематичних територијалних сукоба и захвата и оспоравања идентитета народа на спорним просторима (македонско питање). Суделовањем у тим ратовима, Србија се повећала Вардарском Македонијом, Косовом, делом Метохије и делом Санџака. На тај начин је себи придодала око 30.000 km² са око 1.290.000 становника. Изменила је и своју верску слику. Православни су били у знатном порасту. Процент муслимана забележио је скок и — што је релевантно за ово разматрање — католици су се, достигавши број од око тридесет хиљада, били удвостручили(36). У расту католика, влада Србије нашла је повод за отпочињање одлучујуће, односно завршне битке за конкордат. Тај њен покрет — издвојено узет — тешко да би конкордатско питање померио с мртве тачке. Али, према неумитној логици целине оновремених збивања, он се морао опажати и разматрати као органски део новог стратешког наступа и говора званичне Србије. А, током балканских ратова, уз сва новонастала противречја, Србија је била унапредила свој стратешки положај. Снабдела га је осетним спољнополитичким преимућствима. Кроз надметања владајућих балканских снага стекла је респективно место. Својим непогнутим држањем и надасве дометима, којима се изменила геополитичка карта Балкана, разјарила је и опоменула осорну Аустро-Угарску. И Ва-

(36) Исто, 215.

тикан је прећутно подстакла да према њој почне да испољава нерутински, одабранији, превасходно знатижељнији такт. Русији је све издашније предочавала могуће добити од склапања конкордата. Југословене у Аустро-Угарској — међу њима и репрезентанте католичке мисли — живо је заинтересовала за свој ревитализовани профил а, уколико је реч о католицима, и за своја верско-политичка смерања.

И пре но што су ти општи политички оквири били довршени — још док је оружје говорило — званична Србија је кренула у коначну припрему терена за склапање конкордата. У јесен 1912. током првог балканског рата — проверавала је своја становишта и планирала своје радње у вези са тим предметом(37). У њеном Министарству просвете и црквених послова тада је забележено да постоје неповољне последице „незгодног стања у коме се налазе католици Србије, услед њихове црквене зависности од католичког Ђаковачког владике, прелата аустро-угарске државе“(38). То питање се вукло — како се вели — још од времена „полунезависности наше државе“(39). А није му се, наводно, приступало са одлучном решеношћу да буде савладано углавном због малог броја католика. Међутим, оно је — с обзиром на верске ефекте трајућег балканског рата — знатно актуелизовано и добило „сасвим други значај“(40). Највећи терет на том подручју представљао је верски протекторат Аустро-Угарске. Сазнало се — како у том нацрту стоји — да ова предузима кораке у Ватикану „... да над католицима нове Србије...“ задржи свој упливни положај(41). Ради решења целог тог комплекса, било је препоручено склапање конкордата с Ватиканом. С обзиром на обилато искуство у тој ствари, сматрало се умесним да се у Ватикану „... поверљиво и опрезно сондира терен...“ за постизање изложеног циља(42). За извођаче те операције били су предвиђени: посланство и, нарочито, конзул Србије у Риму „... као личност која по сазнању има јаких веза са ватиканским круговима...“(43).

Готово истовремено, србијански државни органи су тражили податке о законодавном уређивању положаја муслимана и католика у Бугарској и Румунији(44). Премда је сличних интересовања било и раније (осамдесетих година XIX ве-

(37) Концепт извештаја о стању католичког питања са предлогом мера за његово решење, од 25. новембра 1912, припремљен је у Министарству просвете и црквених послова за потребе председника владе. — Архив Србије (АС). МПС — 1913. Одељ Ц; Б — 3307.

(38) Исто, 1.

(39) Исто.

(40) Исто.

(41) Исто, 2. — То потврђују и званичне бечке поруке, од 11. децембра 1912. и 4. фебруара 1913, аустроугарском посланику у Ватикану — Шенбургу, према којима „... Аустрија све промене, које би евентуално учиниле балканске државе у организацији католичке цркве у освојеним крајевима или у њихову одношају према њој, сматра само као провизориј, а да оне, не могу алтерирати егзистенцију и битност, њеног културног протектората.“ Тај став је, како се примећује, наишао на потпуно одобравање ватиканског државног секретара. — Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, књ. 2, 517.

(42) Вид. документ из АС — споменут у нап. 37, стр. 3.

(43) Исто.

(44) О томе: службени захтеви Мин. просвете и црквених послова, од 22. децембра 1912, посланицама Србије у Софији и Букурешту и њихови одговори од јануара одн. марта 1913. — Исто.

ка)(45), ова су — као последица нараслог државно-политичког капацитета Србије — била испољила виши степен функционалности. Напоре са њима, утврђивани су број католика и, колико је то било могуће, држање католичког клера (албанске припадности) у тзв. новим крајевима. Запажено је да је канцеларија призренског бискупа Миједије дала србијанским органима нетачне тј. преувеличане податке о броју католика. Тим поводом, службени извештај србијанског министра просвете и црквених послова је закључио: „Кад се узме у озбир, да је и арцибискуп и његово свештенство плаћено од аустроугарске државе, онда се може лако разумети тенденција овог преувеличавања, а да се о другим разлозима за то и не говори“ (46).

Намере србијанске владе да са Ватиканом склопи конкордат брзо су постале предмет јавних расправа. Готово да и није било крупније појединости на том пољу која је остала под велом тајне политике. То је, и поред наступелих полемичких раскорака, ишло наруку зачетницима тих намера. Тако се они пред Ватиканом нису појављивали као самотни одред. Уз помоћ организоване јавне речи — коју су прибављали — представљали су се као чиниоци са неједнодушним али, ипак, маркантним друштвеним залеђем. Своју верску политику према католицима приказивали су као један од врских изданака србијанске политичке и културне трпеливости. Радикалска „Самоуправа“ је, рецимо, већ у новембру 1912. писала да за Србију „настаје дужност“ да се побрине о духовним потребама католика о којима се раније „... није могло онолико и онако постарати, како би то годило њиховим верским осећањима“ (47). Конкордат с Ватиканом би — вели се у том листу — отворио мах да се „... и према нашим суграђанима римокатоличке вере, од стране државе, покаже пажња, на коју они имају права“. А тиме би се извршио „... један акт хумане толеранције, који ће Србији и српском народу појачати симпатије и поштовање културног јевропског света“ (48). Том правцу размишљања је, поред других јавних гласила, доприносио и београдски „Трговински гласник“. У јануару 1913. је оценио да аустројске сметње склапању конкордата могу бити велике али не и пресудне. Исправно је увиђао да и Ватикан у тој ствари „... има својих великих интереса...“ или, другачије речено, да се он — с обзиром на њих — у свему не може поистоветити са аустроугарском политиком. Отуда се са његовим самосталним проценама и дејством и рачунало. А србијанска штампа и јавност су позиване да не делују „... насупрот тежњи за закључењем конкордата, јер би такав рад ишао директно у корист тежњи аустројских“ (49). Из крила србијанске владе придодава-

(45) Вид. извештај Љ. Каљевића, посланика у Букурешту, од 3. јула 1884, министру иностраних дела Србије у раду: Ст. Новаковић, *Католичка црква...*, 21.

(46) Концепт поверљивог извештаја референта за црквене послове од 22. марта 1913., Љ. Јовановићу, министру просвете и црквених послова о католицима, на подручју јурисдикције призренског бискупа Миједије. — АС. МПС — 1913. Одеље. II; Б — 3307.

(47) *Једна дужност*, „Самоуправа“, Београд, бр. 285. од 9. новембра 1912.

(48) Исто.

(49) Питање о конкордату. „Трговински гласник“, Београд, бр. 21. од 27. јануара 1913.

ло се таквој оркестрацији. Љ. Јовановић, ресорни министар, говорио је за сарајевску „Српску ријеч“ о томе да Устав Србије признаје католичку веру и цркву али да са његових општинских одредаба треба прећи и на израду посебног закона. При том је тражио поштовање двеју чињеница: да је државна вера у Србији православна и да србијански устав „... забрањује протекцију на штету православне вере“. Изразио је и наду „... да ће се са стране Папске столице водити рачуна о факту, да је Србија једна национална држава и да је католичка црква у српским земљама стара и има лепих традиција...“ (50). Потом је саопштио да се најдаље дошло „... са српске стране у питању конкордата које је за сада најважније“. Према њему, то питање није имало особиту важност с обзиром на број католика „у новим крајевима“. Његово решавање постајало је акутно и незаобилазно због туђег (аустроугарског) протектората, чије би евентуално преостајање пре свега ишло на штету католика и католицизма. Као органске теме те политике, потегнута су и од раније позната питања: употребе старословенског литургијског језика и принципијелног осигурања глаголице у католичкој цркви. С позивом на то да „... у новим крајевима има поред арнаутских и чисто српских католичких села“ (51). Јавности је поручено да је и Ватикан „склон конкордату“ (52).

Поводом такве платформе, из кругова православне цркве у Србији биле су емитоване опомињуће вести. У њима је било и истине и намере да се оглашавана државна политика раштимује и заустави. Путем њих су огољавани пропагатори папске власти на Балкану који, наводно, према законима и земљи у којој живе испољавају „... крајњу необазривост и независност“. Црквени орган је истицао да се они „... у новоослободеним крајевима не задовољавају (се) својим тајним махинацијама против православља и српског народа...“ већ да се држе као „протезери“ Аустро-Угарске и „... јавно се старају да у околини Скопља и Косова буне Арнаути против нас...“. Позванима тј. онима који су заподели питање конкордата, предочаване су ове „услуге“ — како се вели — „интернационалиста папске власти у свету“. Речено им је да не би било „рђаво“ кад би „... и законским путем ставили сваког на своје место“ (53). Ради појачања противконкордатске политике, преношене су и обавештења о католичком прозелитизму у Босни. Пре свега због наука онима који се баве припремом конкордата с Ватиканом (54). Православна црква, међутим, није била успела ни да обузда а немоли да обустави кретање према конкордату. Штавише, с обзиром на новонастали положај Србије, понела се

(50) Под насловом „Муслимани и католици у Србији“, београдски „Трговински гласник“, бр. 22. од 29. јануара 1913. преноси разговор дописника сарајевског листа „Српска ријеч“ са министром Љ. Јовановићем.

(51) Министар просвете и црквених дела о решењу неких црквених питања. „Гласник православне цркве у Краљевини Србији, Београд, бр. 9, од 1. маја 1913.

(52) Исто.

(53) Католичка пропаганда, „Гласник православне цркве...“, бр. 3. од 15. фебруара 1913.

(54) Прозелитизам у Босни. „Гласник правосл. цркве“..., бр. 4. и 5. од 1. марта 1913.

политички једнострано. Потпуно се усредсредила на Ватикан. У њему је препознавала давнашњу и главну опасност. А аустроугарски верски протекторат углавном је третирао као де-риват односно пуко услужно средство ватиканске експанзије. Почесто га је, до душе, кроз своја гласила обележавала као небезазлену чињеницу, паклену претњу верским и национал-ним интересима Срба и Србије. Али га, с обзиром на своје суштствено мишљење о Ватикану, није сматрала издвојеном и истуреном сметњом коју би требало уклањати баш склапа-њем конкордата. Отуда је и настала разлика између ње и србијанске владе у процени места и смисла евентуалног спора-зума с Ватиканом. За њу — православну цркву — конкордат је могао бити само озакоњено падање у ступицу ватиканске про-паганде. По виђењима србијанске владе, такав споразум би, међутим, омогућио: 1. правно поништење аустроугарског вер-ског протектората, као преосталог и особеног облика вазалства Србије према једној страниј сили; 2. ефективну успоставу прав-ног и политичког удела Србије при уређивању положаја като-личке цркве на њеној територији и 3. пораст угледа Србије — наводно доказано неравнодушне према католицима — међу Југословенима католичке вероисповести, од значаја за сазре-вање снага склоних југословенском уједињењу(55). Исход бал-канских ратова оспособио је Србију за непосредне преговоре с Ватиканом. Приморао је папску курију да Србију прими за уговорног партнера и са њом утаначи конкордат. Тај акт је показао да се Ватикан мануо подршке правно и политички ана-хроном аустроугарском верском протекторату и да је, силом прилика, суделовао у његовом покопавању. А аустроугарску јавност је уверио да оглашаване намере србијанске владе у стварима католичким није могуће сматрати као пуку — како се у Бечу писало — „српску разметљивост“.

Dr. Mirko Mirković,
Retired Professor of the Faculty of Law in Belgrade

THE BACKGROUND OF THE CONCORD BETWEEN SERBIA AND VATICAN (1881—1914)

Summary

The author considers essential political and legal elements of the background of the Concord between Serbia and Vatican, which was concluded on June 24, 1914. The author begins with the essential facts, namely that Serbia acquired its independence in 1878. This the conditions became ripe in the sphere of law also for annulling the protectorate of Austria-Hungary over the catholics in the Serbian state area, so that on such

(55) Део размишљања о томе у србијанској и страниј штампи у тексту „Кон-кордат између Србије и Ватикана. „Весник српске цркве“, Београд, јуни — јули 1914, 522-525. Вид. и Мирко Мирковић, *Верски вид југословенског питања у току првог свет-ског рата*. „Историја XX века“ — Зборник XII, Београд 1972, 132—133.

ground and with that basic goal the idea on concluding a concord had emanated between Serbia and Vatican.

The first stage of exchange of opinions on the contents and possible dimensions of such an agreement has lasted — with successive interruptions — from the eighties and up to the end of the nineteenth century. In relation to that stage, the author particularly considers the favourable initiatives of bishop Strossmayer as far as the concord was concerned, as well as the attitude of the official Serbia, the reaction of Serbian general public, and the analysis of relevant parts of the Serbian legislation. In relation to that the author points out that the catholic question in Serbia developed and became critical in two ways: national (domestic) and foreign policy one, but it, however, remained unsolved. The essential reason for that was insufficient capacity of Serbia to reach the concord.

Considerable changes in this sphere emerged since the Balkan Wars (1912—1913). Serbia's strategic position was strengthened. It became able to perform operations which would lead to the concord in order to liquidate the Austro-Hungarian protectorate in the field of religion on its soil. Since 1912 and up to the beginning of 1914, when formal negotiations over the concord have begun, the second stage took place of the considered background. In this part of the article the following is particularly stressed and evaluated: intensive and public activity of Serbian Government in favour of the concord, which also applies to a part of news media of the time, but, on the other hand, the anti-concord attitude of the Orthodox Church.

Following are the conclusions: the ideas of Serbian Government dominated over the domestic and external (particularly Austro-Hungarian) oponents; these ideas has multiple strategic values in the actual moment, as well as for the future; and they induced the Pontiff's Curia, while even sacrificing the mentioned Austro-Hungarian religious protectorate, to engage with Serbia in a more decisive way in negotiations which would eventually bring up the concord itself.

*Dr Mirko Mirković,
ancien professeur à la Faculté de droit à Belgrade*

PREHISTOIRE DU CONCORDAT SERBIE-VATICAN: 1881—1914

Résumé

L'auteur définit et étudie les éléments politiques et juridiques qui ont amené la conclusion du concordat Serbie-Vatican, du 24. juin 1914. Comme point de départ l'auteur prend le fait que la Serbie avait acquis son indépendance en 1878. Aussi les conditions juridiques étaient-elles réunies pour l'annulation du protectorat de l'empire austro-hongrois sur les catholiques vivant sur le territoire de l'état serbe. Il s'est, par conséquent, avéré nécessaire de conclure le concordat entre le Serbie et le Vatican. La première phase de sa préparation durait, avec de courts intervalles d'interruption, depuis les années 80 jusqu'à la fin du 19e siècle, et consistait en des échanges de vue sur le contenu et la portée d'un tel accord. L'auteur examine alors les initiatives de l'évêque Strossmeier en faveur du concordat, la position officielle de la Serbie, les réactions de l'opinion publique serbe et fait une analyse de la législation serbe adéquate. Il en déduit que la „question catholique“ en Serbie, tout en étant complexe du point de vue interne et externe, demeurait en suspens, essentiellement à cause de l'incapacité de la Serbie à conclure le concordat.

Les guerres balkaniques (1912/13) ont conduit à d'importants changements dans ce domaine. La Serbie était stratégiquement renforcée ce qui l'avait rendue apte à effectuer des opérations en vue de la liquidation

du protectorat religieux austro-hongrois sur son territoire, menant à la conclusion du concordat. La deuxième phase préliminaire au concordat se situe entre 1912 et le début de 1914 quand des négociations officielles ont été ouvertes. Cette phase était marquée d'un côté, par un engagement total et public du gouvernement serbe et d'une partie de la presse, en faveur du concordat et par une attitude défavorable de l'église orthodoxe; de l'autre côté. L'auteur termine avec les conclusions suivantes: 1. les intentions du gouvernement serbe ont remporté le débat sur l'opposition interne et externe (et notamment austro-hongroise) 2. elles avaient de multiples valeurs stratégiques pour l'époque et pour l'avenir. 3. elles ont amené la Curie à se lancer dans les négociations avec la Serbie, même au prix du sacrifice du protectorat religieux austro-hongrois.

др Драгољуб Поповић,
доцент Правног факултета у Београду

СИСТЕМ АКВИЛИЈЕВОГА ЗАКОНА

Питање које је пред нама сасвим је једноставно: има ли стари римски закон, донет највероватније у III в. п. н. е., (1), какав систем у распореду материје? Данашњем правнику изгледа као да прво и треће поглавље закона стоје у међусобној вези, док је поглавље које је између њих по садржини сасвим различито. Одговор на постављено питање не може се тражити у догматском расправљању о установама аквилијанске одговорности, те се као једини пут за проналажење одговора указује доследно и исправно читање законскога текста.

Потпуна и тачна реконструкција текста Аквилијевога закона није могућа. Углавном је неспорно да је изворни законски текст садржао три главе (2) и да је био дужи од оног што се по сачуваним извештајима може реконструисати (3).

У првој глави закона било је предвиђено следеће:

Que servum servamve alienum alienamve quadrupedem vel pecudem iniuria occiderit quanti id in eo anno plurimi fuit, tantum aes dare ero damnas esto.

Иако Гај у седмој књизи коментара провинцијског едикта, у одломку сачуваном у Dig. 9.2.2.1. који је основа за рекон-

(1) Казер датује Аквилијев закон 286. г. п. н. е. V. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, München 1955. стр. 144. Ипак, он на истој месту напомиње да садржина закона указује на његово могуће старије порекло. Моније и Вотсон се опредељују за 287. г. п. н. е. B. G. Lepointe — R. Monier, *Les obligations en droit romain et dans l'ancien droit français*, Paris 1954. стр. 73; A. Watson, *The Law of Obligations in the Later Roman Republic*, Oxford 1965. стр. 234. У нашој литератури Стојчевић се опредељује за датовање III в. п. н. е.; в. Д. Стојчевић, *Римско приватно право*, Београд 1975. стр. 287., одн. у ранијој верзији за 285. г. п. н. е.; в. Д. Стојчевић, *Римско облигационо право*, Београд 1960. стр. 115. нап. 53. и тамо наведену литературу. Ромац датује 287. или 286. г. п. н. е.; в. А. Ромац, *Римско право*, Загреб 1981. стр. 347. Пухан се такође опредељује за 287. или 286. г. п. н. е. датују и Ајзнер и Хорват, као и Борас и Маргетић; в. В. Eisner — М. Хорват, *Римско право*, Загреб 1948. стр. 457. одн. М. Борас — Л. Маргетић, *Римско право*, Загреб 1980. стр. 38.

(2) Постоји и мишљење које заступа Доуб, да је III глава накнадно додата изворном тексту. В. D. Daube, *On the third chapter of the Lex Aquilia*, LQR 52/1936. стр. 253. и 268.

(3) То је закључак старије науке који није оспораван; в. J. Willems, *La Loi Aquilienne*, Louvain-Paris-Berlin, 1890. стр. 13.; A. Pernice, *Zur Lehre von den Sachbeschädigungen nach römischem Rechte*, Weimar 1867. стр. 11.

струкцију прве главе Аквилејевога закона, каже *domino*, а не *ego*, вероватније је да је изворни текст гласио како је напред наведено. Разлог за ово тврђење је Улпијанов извештај из његове осамнаесте књиге коментара едикта (Dig. 9.2.11.6.):

Legis autem Aquiliae actio ero competit, hoc est domino.

Оваква реконструкција је врло стара. Још је Кујације мислио да је Аквилејев закон помињао реч *egus*, а не *domipus*(4). Такво реконструисање је критиковано с позивом на Помпонијев текст из деветнаесте књиге *ad Sabinum* (Dig. 9.2.43.)(5):

...dominum enim lex Aquilia appellat non utique eum qui tunc fuerit, cum damnum deretur; nam isto modo ne ab eo quidem, cui heres quis erit, transire ad eum ea actio poterit...

Нама се чини да Помпонијево излагање не оспорава Улпијанов извештај у Dig. 9.2.11.6. Решење питања активне наследивости тужбе по Аквилејевоме закону не зависи од чињенице да ли је у изворном тексту била употребљена реч *egus* или *dominus*. Кад каже „*dominum... lex Aquilia appellat*“, Помпоније се слободно изражава, што је било уобичајено и од многих прихваћено. Уосталом и Гај у Dig. 9.2.2.1. каже „*domino*“. Савремена наука се опредељује за поменућу реконструкцију(6).

Неспоран је у првој глави закона текст „*quantum id in eo anno plurimum fuit*“, што ће бити од значаја у нашем даљем излагању. У прилог томе говори и Улпијанов навод у 43. књизи *ad Sabinum*, који преносе Dig. 47.1.2.

Реконструкција друге главе Аквилејевога закона мора поћи од Гајевога извештаја у *Институцијама* 3, 215:

Capite secundo (adversus) adstipulatorem, qui pecuniam in fraudem stipulatoris acceptam fecerit, quanti ea res est, tanti actio constituitur.

Текст друге главе закона постао је познат по открићу веронскога рукописа. Тим открићем су биле оповргнуте хипотезе о садржини друге главе закона(7).

Текст који нам Гај преноси није изворни. На овакво тврђење наводи већ сам стил — ради се очигледно о препричавању, а не о законодавчевом изражавању. Основна вредност Гајевога текста је у томе што се из овога могу извући диспозиција и санкција норме садржане у другој глави Аквилејевога закона. Диспозиција гласи:

(4) В. А. Pernice, н. д. стр. 14.

(5) А. Pernice, н. м.

(6) Тако М. Kaser, н. д. стр. 144.

(7) J. Willems, н. д. стр. 16. каже да су све хипотезе уништене накнадно пронађеним Гајевим текстом. Било је ипак бар делимично тачних мишљења. О различитим хипотезама о садржини II главе в. J. C. Hasse, *Die Culpa des römischen Rechts*, Bonn 1838. — ги означавају „с. d. l. v. n. 'essaeH. C. J. v. p. шпидер алтпидер шпидер о иновод ан алтпидер еновод еловатичияну ивечл II л ес вУ овчял.с.о.шлпш онвадпши 'шип ег' эсэх 'ss—'s 'd. l. дање Хасевога дела које нам је једино доступно је друго, постхумно, издање. Прво се је појавило 1815. г.

adstipulator qui pecuniam in fraudem stipulatoris acceptam fecerit.

Тај део текста је сасвим неспоран и нико га не доводи у сумњу. Санкција се, међутим, не може у потпуности текстуално реконструисати. Неспорно је да је у изворнику стајало:

quanti ea res est.

Остатак санкције се не може реконструисати, јер нема потврде да је, као у првој и трећој глави, писало:

tantum aes dare ero damnas esto.

Уместо тога Гај додаје:

tanti actio constituitur,

што вероватно није део изворнога текста. Ипак је и оно што се може реконструисати довољно да се види начело процене оштећења. То начело је контемпорарно (quant ea res est), па се законодавац изражава презентом.

За реконструкцију треће главе Аквилејевога закона најближи изворнику је Улпијанов текст из осамнаесте књиге о едикту, који се налази у Dig. 9.2.27.5.:

Ceterarum rerum praeter hominem et pecudem occisos si quis alteri damnum faxit, quod usserit fregerit ruperit iniuria, quanti ea res erit in diebus triginta proximis, tantum aes domino dare damnas esto.

Овај текст није истоветан с изворним, али му је ближи од Гајевога навода у *Институцијама* 3,217 и Јустинијановога у I 4.3.13, који се поводи за Гајем. Очигледно је да Гај на управо поменутоме месту препричава текст треће главе закона. Уосталом и веродостојност појединих делова Улпијановога текста је под сумњом. Најпре, питање је да ли део аутентичнога текста представљају речи „alteri damnum faxit“, јер damnum није поменут ни у првој глави закона. Потом, извесно је да у изворнику није стајало domino, него ego(8). Најзад, ваља поставити питање да ли је у трећој глави закона била поменута iniuria. Гај (*Инст.* 3,217) не помиње iniuria, а Јустинијан (I 4.3.13.) то чини само у синтагми damnum iniuria datum. С друге стране, иако ближи изворнику Улпијанов текст, није сасвим аутентичан. Улпијан, коментаришући трећу главу закона каже iniuria, правећи тако паралелу с првом главом, где је у диспозицији нормe iniuria occidere. Iniuria occidere је, међутим, израз који се је заокружио још у доба Нуминог законодавства, које је предвидело разлику између скривљеног и случајног убиства, као и различите санкције за та два дела. У Улпијановоме тексту је несумњиво веродостојан навод да је диспозиција нормe из треће главе Аквилејевога закона садржала речи

(8) В. нап. 4—6.

„usserit fregerit ruperit“. То иде паралелно с *occiderit* у првој глави. Гај и Јустинијан препричавајући текст кажу *vulneraverit*, али ипак помињу и три наведене речи и коментаришу их. Оне су биле у тексту закона и у интерпретацији су доживеле преобрабае. Веродостојан је и Улпијанов навод да је у санкцији одредбе треће главе Аквилејевога закона писало „*quantī ea res erit*“. Гај и у првој и у трећој глави преправља на „*fuerit*“(9). Халокандер је хтео да и у трећој глави чита *fuit*(10). Нама се чини највероватнијим да је у трећој глави стајало „*quantī ea res erit*“. Тако се указује једини систем Аквилејевога закона: у првој глави је перфект и ретроспективно начело процене оштећења, у другој презент и контемпорарно начело, а у трећој глави футур и проспективно начело.

Читање које се нама чини исправним, посебно због систематичног излагања санкције у све три главе закона (*quantī ea res fuit, est, erit*), као и смене ретроспективнога, контемпорарнога и проспективнога начела процене оштећења, није прихваћено међу писцима. Против футура у трећој глави закона најодлучније се је изразио Прингсхајм(11). Казер је опрезнији јер доводи у сумњу израз „*quantī ea res erit*“, али га ипак оставља у тексту(12). У старијој књижевности Пернис је био склон да прихвати постојање футура I у трећој глави закона, мада је највероватнијим сматрао футур II, поводећи се за Гајем(13). У прилог футура изјашњава се Доуб(14). Нама се чини да поред аргумента систематичности и правилности, који није довољан сам за себе, у прилог футура I у трећој глави Аквилејевога закона говори и доказ извучен из Гајевих дела. Гај наиме, у *Институцијама* (3,210 и 217) каже и у коментару прве и треће главе закона „*fuerit*“. У другој глави међутим, оставља „*quantī et res est*“. Да Гај у *Институцијама* преправља текст прве главе закона најбоље сведочи његов навод из седме књиге коментара провинцијскога едикта, сачуван у *Dig. 9.2.2. пр. где стоји „quantī ea res fuit*“. У *Институцијама* је Гај покушао да се једнообразно изрази, коментаришући прву и трећу главу Аквилејевога закона. Зато ће уместо „*fuit*“ прве главе и „*erit*“ треће, казати увек: „*quantī ea res fuerit*“. Овакво изражавање ће бити могуће јер се је у међувремену изгубила разлика између ретроспективнога и проспективнога начела процене оштећења. Истовремено, док пише свој уџбеник Гаја не занима друга глава старога закона која, како нас Гај извештава, у његово доба више није у примени (*Инст. 3,216*). Зато Гај наводећи санкцију друге главе Аквилејевога закона не врши преправку и исправно јавља о контемпорарноме начелу процене оштећења (*quantī ea res est*).

(9) Ган. *Инст.* 3, 210 и 217.

(10) В. Момзен-Кригероно издање *Digesta*, Берлин 1911. — *Dig.* 9. 2. 27. 5. нсп. 17.

(11) F. Pringsheim, The origin of the „Lex Aquilia“, *Droits de l'Antiquité et Sociologie juridique*, Mélanges Henry-Lévy-Bruhl, Paris 1959. стр. 238—240.

(12) M. Kaser, н. а. стр. 144.

(13) A. Pernice, н. а. стр. 14—15.

(14) D. Daube, н. а. стр. 256; тако и A. Watson, н. а. стр. 234—235.

Питање о тексту Аквилејевога закона, посебно на начин како је овде постављено у вези са читањем одредбе о санкцији у појединим поглављима, повезано је у стручној књижевности с питањем о начину процене оштећења. Уколико се приклонимо тврђењу о постојању футура I у трећој глави закона, то значи да се прихвата мисао о проспективном начелу процене оштећења. У старијој књижевности је такво начело процене оштећења с извесном резервом био склон да прихвати Пернис, а у новијој Доуб и Вотсон(15). Против проспективнога начела у трећој глави закона је у старијој књижевности био Фон Тур, а у новијој Прингсхајм и Казер(16).

Додајмо на самоме крају овога прилога да је његова намера била да питање о распореду материје у Аквилејевоме закону одвоји од додатних потешкоћа које доноси претерана примена модерне правне догматике. Оку данашњег правника измиче систем старог законодавца. Тај се систем поново указује тек онда кад се обратимо извору и исправној реконструкци текста.

Dr. Dragoljub Popović,
Assistant Professor of the Faculty of Law in Belgrade

THE SYSTEM OF AQUILIUS' LAW

Summary

The author raises the question as to whether the Aquilius' Law had a system in the distributing of its subject matter. The answer to that question should be sought not in the field of contemporary legislative dogmatics, but in the correct reconstruction of the text of the Law itself. The author submits evidence that there was a system in the old Law, which is visible in the provision of the sanction at every chapter of the Law. In the first chapter the law-maker had used the perfect tense, so that the evaluation of damage is subject to the retrospective principle. In the second chapter the present and the evaluation of damage are contemporary, while in the third chapter of the Law we find the future I tense, so that the evaluation of damage is subject to the prospective principle.

Favourable to such a conclusion, in addition to the critical reconstruction of the text, is also a proof derived out of the Gaius' Institutions. Gaius, namely, found it necessary to amend and make equal in the Institutions the provisions on sanction in the first and the third chapter of the Law, while replacing the perfect tense, namely the future I with future II, and still leaving in the second chapter the present tense. The second chapter of the old Law was of no interest for Gaius, since it has not been in use during his life.

(15) A. Pernice, н. А. стр. 14—15; D. Daube, н. А. стр. 261; A. Watson, н. А. стр. 235. Доуб и за њиме Вотсон, сматрају да су правници у другој половини I века п. н. е. проширили примену а. legis Aquiliae на неживе ствари, што је довело до тога да више није било неопходно чекати 30 дана да би се видело колика је штета, па је таква одредаба III главе тумачена као одредаба I главе закона.

(16) A. v. Tuhr. *Zur Schätzung des Schadens in der Lex Aquilia*, Basel 1892. стр. 1.; F. Pringsheim, н. А. стр. 240—241; M. Казер, н. А. стр. 518.

Dr Dragoljub Popović,
professeur agrégé à la Faculté de droit à Belgrade

LE SYSTEME DE LA LOI ACQUILIENNE

Résumé

L'auteur pose la question suivante: la Loi aquilienne avait-elle un système pour la disposition de sa matière? Il ne faut pas chercher la réponse à cette question sur le plan de la dogmatique juridique moderne, mais dans la reconstruction exacte du texte. L'auteur démontre que cette loi poursuivait un système qui se reflète dans la disposition relative à la sanction figurant dans chaque chapitre de la loi. Dans le premier chapitre, le législateur avait employé le temps du passé ainsi que l'évaluation du dommage devait être soumise au principe de rétrospection. Dans le chapitre second figure le temps du présent et l'évaluation du dommage se faisait selon le principe de simultanéité, tandis que le troisième chapitre contient le temps du futur et l'évaluation des dommages était ainsi soumise au principe de prospective. Outre la reconstruction critique du texte, en faveur de cette conclusion parle aussi la preuve déduite des Institutions de Gaius. Dans les Institutions Gaius avait pris pour nécessaire de modifier et d'harmoniser les dispositions relatives à la sanction dans le premier et troisième chapitre de la loi, remplaçant le temps de passé *ea* de futur par le futur antérieur, tandis qu'il avait laissé subsister le présent dans le chapitre second. Gaius n'avait pas été tellement intéressé par ce dernier chapitre puisqu'à son époque il n'avait plus été en usage.

др Антонија Сподлака-Котур,
ванредни професор Правног факултета у Сплиту

ОБВЕЗНИ УГОВОРИ ПРЕМА ПРОТОКОЛУ ШАБАЧКОГ МАГИСТРАТА

— Прилог историји грађанског права у српској држави првог
устанка —

1. Највреднији повијесни извор за познавање грађанског права у српској држави првог устанка несумњиво је Протокол шабачког магистрата — записник са 881 регеста одлука у току четворогодишњег дјеловања од 1. априла 1808. до 8. децембра 1812. године(1). „Шабачки протокол“ сматра се једним од најзначајнијих сачуваних докумената овог времена, јер је по својој природи записник, што се у историографији третира као прворазредна изворна грађа. То је једини сачувани судски записник из овог времена. Проф. Д. Јанковић је у књизи *Српска држава првог устанка* извршио класификацију извора за први устанак и у групи „акта“ посебно издвојио деловодне протоколе „због њихове специфичности и посебног значаја за државно-правну историју“(2).

Период после 1808. обично се назива другом половином устанка. Српска држава је узнапредовала у економском и културном погледу, захваљујући фактичном примирју с Турцима, које је трајало од августа 1808. до марта 1809(3). Ни након тога, све до 1811. устаницима није пријетила непосредна опасност од Турака, јер су ови своје главне снаге пребацили на руски фронт. На граници према Аустрији ситуација је била повољна, јер је Аустрија објавила рат Наполеону, па је имала интереса да одржава добре односе са устаницима. У погодној клими опћег друштвеног полета национално и социјално ослобођеног становништва, а понешто захваљујући и клицама прив-

(1) Овај протокол је објављен 1868. у „Гласнику Српског ученог друштва“ (II све-
зак за новију српску историју). За штампу га је приредио Никола Крстић, који је у
тексту извршио само незнатне и неопходне интервенције (додао коју ријеч или интер-
пункцијски знак). Биљешке су распоређене хронолошки и код сваке је назначен датум
и редни број.

(2) Д. Јанковић, *Српска држава првог устанка*, Београд, 1984, стр. 17.

(3) Нав. дјело, стр. 247.

редних иницијатива од раније, долази до унапређења привређивања. У оваквим бурним и преломним временима друштвени развој је интензивнији, промјене брже. Развија се приватна иницијатива у трговини и занатству, робно-новчани односи постају интензивнији. Све је то изазвало бржи развој грађанског права. О томе свједоче бројне забиљешке шабачког протокола, а првенствено оне које су резултат спорова из обвезних уговорних односа(4).

Шабац је један од привредних и политичких центара устаничке Србије. Први град који је устаницима пао у руке већ 20. априла 1804. Након што је био попреште ратних окршаја и изгубљених 1805, дошао је поново у руке Срба почетком 1807. године и од тада доживио процват. Захваљујући повољном географском положају — у плодној Мачви, на обали Саве и у непосредној близини Аустрије, Шабац постаје најважнији центар увозне и извозне трговине у ослобођеним крајевима(5). Занати (ковачки, абаџијски, опанчарски, казанџијски и други) били су у тој мјери развијени да се по броју занатлија Шабац могао мјерити са Београдом. У Шабац се доселило неколико хиљада избјеглица из Босне, Херцеговине и Хрватске. Сваки досељени занатлија добијао је бесплатно земљиште. У Шапцу је основана радионица за лађе и дереглије, прво бродоградилнице у Србији, те бродарско друштво. Године 1807. отворена је прва основна школа, а исте године основан је и магистрат. „За тренутак је завођење судске власти било важније“ (од школства — А. С.) — тврди Ранке(6).

Магистрати су основани у варошима гдје је раније постојао кадија, као првостепени судови за све спорове, осим оних мање важних, а обављали су и полицијске послове. Магистрат се састојао од предсједника и два суца који су по одлуци Совјета бирани на скупштинама „као најразумнији и најбогобојажљивији“ људи, „који су у народу као правдољупци познати“, према свједочењу проте Матеје, који додаје да се за писара обично узимао свећеник, будући да није било довољно писмених људи. Суци су бирани међу угледним газдама. Нису били школовани правници, али су сигурно добро познавали обичаје. Писар је присуствовао суђењу и вјероватно формулирао пресуду. Како наводи Баталака у својој *Историји*, тада је у Србију прешао већи број школованих Срба из „прека“ и већина њих је постављена за судске писаре(7). Централна устаничка власт је водила рачуна о тако значајној дјелатности као што је правосуђе и Правителствујушчи совјет, заједно са Карађорђеом, издао је јануара 1811. године „уређденије“ о организацији и раду шабачког суда(8).

Биљешке шабачког протокола као грађу за повијест грађанског права зналачки је користио Д. Јанковић у својој сту-

(4) Ове биљешке чине 1/4 садржаја протокола.

(5) Позната је извозничка и банкарска рађа Николе Милићевића—Луђевице.

(6) А. Ранке, *Српска револуција*, пријевод А. Радовић, Београд, 1965, стр. 97.

(7) *Историја српског устанка*, I, Београд, 1868, стр. 256.

(8) А. Јанковић, нав. дјело, стр. 208.

дији о српској држави првог устанка и углавном на томе заснивао своје виђење проблематике обвезног права овог времена(9). У глави VII он је приказао обвезно право (претежно уговорно) у обиму који је захтјевала потреба његовог рада. Колико нам је познато, ову вриједну грађу други аутори нису користили за повијест обвезног права.

2. Биљешке шабачког протокола највише говоре о купо-продаји. Мање, али још увијек бројне су забиљешке о зајму, уговору о раду, о дјелу, закупу и о ортаклуку, док се просудба, похрана (депозитум), даровање и неки нетипични уговори помињу свега неколико пута. Вјероватно је заступљеност уговора у судском записнику одраз њиховог значаја у пракси, али треба водити рачуна да су по својој природи неке трансакције, у првом реду оне које се темеље на пријатељству (похрана, посудба, дар) сразмерно мањи повод за судске процесе.

Купопродаја. Биљешке о купопродаји садрже одлуке о споровима насталим због капаре, исплате цијене, предаје ствари, неуредног извршења, одустанка од уговора, фактичких и правних недостатака. Претежан број односи се на купопродају некретнина (кућа или идеалног дијела куће(10), једне или више соба, земље, воденица, дућана, а у једном спору се спомиње купопродаја лађе(11). Знатан број спорова односи се на промет стоке, првенствено свиња (крдо од 22 свиње, 4 вепра, једно свињче), али нису ријетки ни спорови због продаје коња, кобила, крава, оваца, као и осталих покретних ствари: грађа, воденичне класе, казан, кантар, жито, вино, ракија, сол, восак, кадифа и друго. Исплата цијене је уговорена било одмах у цијелости или дјелимично, било у одређеном року. Исплата већих износа говори о платежној способности одређеног слоја становништва.

Као знак да је уговор закључен и ради осигурања да ће бити извршен, често је купац продавацу давао капару. У случају једностраног неоправданог одустанка купац је по правилу губио капару (одлука бр. 784 из 1811). Али је у једном случају суд донио одлуку да ће продавац моћи да задржи само пола капаре (пресуда бр. 154 из 1808), што је правично и савремено рјешење, јер и данас судови могу смањити уговорну казну или капару уколико оцјене да је њен износ претјеран(12). У случају када је купац из оправданих разлога одустао, због тога што грађа „није онака била како што смо казали“ суд је одлучио о развргавању уговора и, изгледа, досудио читаву капару купцу(13). У сличном случају кад су купци одустали од купње воденице „јер им по вољи била није“, вјероватно из колико-толико оправданог разлога, продавац је добровољно изван спора вратио цијелу капару(14).

(9) Д. Јанковић, нав дјело, глава VII.

(10) Биљешка бр. 43 из 1808.

(11) Биљ. бр. 551.

(12) М. Константиновић, *Природа уговорне казне — смањење од стране суда*, „Анали Правног факултета у Београду“, 1953, бр. 2, стр. 209—214.

(13) Број 437.

(14) Број 153.

Занимљиво је да неке биљешке, и то углавном оне које се односе на купопродају некретнина, не садрже одлуку из парнице, већ утврђење од стране суда да је одређена купопродаја закључена, те да је самим тим пренесено власништво. Тако се нпр. у одлуци бр. 230 каже: „Дошао магистрату Јован Никוליћ који је своју кућу продао до комшије Станише, коју кућу је купио Баја Михајловић Шапчанин и исплатио са ценом 200 гроша. Тако је Баја примио по свему кућу као своју од данас, дато писмено Баина кућа“(15). Изгледа да је оваква биљешка магистрата била у вези са издавањем својинске судске исправе о извршеној купопродаји и пријеносу власништва. У неким случајевима (биљешке бр. 550 и 641) помиње се предаја тапије купцу од стране продавца. Није извјесно да ли је у претходном случају недостајала тапија (имања која су некад припадала Турцима) или је купац желио да се и на овај начин обезбједи, па је, поред тога што је примио тапију, захтевао од суда да прогласи његово право својине на непокретности коју је купио.

Биљешка од 30. маја 1808. године садржи опћу одредбу „Господина команданта“ града Шапца, по заповести Правитељствујушег Совјета о форми закључења уговора у продаји некретнина. Под пријетњом неваљаности посла („пазар хоће се кварити“), налаже се странкама да уговор закључе пред судом, који је дужан то забиљежити. На крају се додаје: „Тако нека је познато свакоме, да не би рекли нисмо знали“(16). Како видимо, закључење уговора пред судом и белешка о томе су форма *ad solemnitatem*, јер без тога купопродаја не важи („пазар ће се покварити“). Изгледа да су се странке држале ове заповјести. Тако је у забиљешци из исте године (бр. 157) додано: „данас оверено у магистрату потврђено“.

Купопродаја очевине је подлијегала посебним правилима, што је уосталом познато и у другим правима. У римском праву је онај који распродаје „*bona paterna avitaque*“ ризиковао цензорску биљешку и одузимање пословне способности. О продаји очевине говоре двије биљешке из 1811. године. Двије сестре су „пријавиле (магистрату) да су раде своју очевину продати“. Суд им је одобрио („пресудио да продати могу“)(17). У другом случају магистрат је поништио уговор у продаји баште и винограда, који је закључен без знања сеоских кметова. Одлука је донета по пријави кметова да је „Петра почившего Тадије Ивановића из Белотића, која се налази удомљена у селу Муратовцу, преко досадашњег обичаја, продала свога оца чисту земљу, без знања кметова“(18). Ово „чисту“ вјероватно треба схватити: „без терета“. У једном случају продаје воденичног реда из фебруара 1808. магистрат је такође поништио уговор зато што није било одобрења („без знања“) надлежних сеоских

(15) Слично бр. 3, 127, 157, 230, 263, 736, 845, 866.

(16) Број 194.

(17) Број 835.

(18) Број 851.

органа(19). Да ли је одобрење било потребно зато што се радило о очевини или је тај услов требало испунити увијек када се продаје воденица, није довољно јасно.

Неколико биљежака односи се на ризик због нескривљене пропасти ствари од закључења уговора до њене предаје. Биљешка бр. 269. из 1808. говори о „коњу кога је заклао курјак“, бр. 320 из исте године о „сену које попалише у Крајини“ (не каже се ко је попалио), те биљешка бр. 720 из 1811. о „крмачи која је нестала“. Магистрат је одлучио да странке снесу штету по пола. Није нам познат случај из хисторије и упоредног законодавства да се на овакав начин рјешава проблем који је одувijek интригирао теорију и праксу. Познато је да је у старом грчком праву купопродаја имала стварноправни учинак тако да је самим закључењем уговора прелазило власништво на купца(20). Римско право је предвиђало консенсуалну форму за уговор, али је и овдје већ самим закључењем ризик прелазио на купца (D. 18. 6. 8 пр.) Нека данашња права различито рјешавају овај проблем с обзиром на то да ли је ријеч о заменивим или незамењивим стварима. Необично рјешење шабачког суда изгледа као помирење начела *periculum est emptoris i casum sentit dominus*. Не значи да су они знали за ова начела и за дилеме теорије о том проблему. Вјероватно је превагнуло њихово осјећање да није правично да терет ризика због пропасти ствари без кривње падне у цјелини ни на купца ни на продавца, већ да га треба између њих подијелити.

Да ли су ово рјешење повезивали са пријеносом власништва, тешко је рећи. Из неких спорова би се закључило да се самим уговором не пријеноси власништво на купца. Тако је у једном случају одлучено да плодови ствари који су настали прије предаје („крмача се опрасила“) припадају продавцу, што говори у прилог о нетранслативном учинку купопродаје (бр. 342 из 1808).

Не постоје биљешке које говоре о споровима због одговорности продавца за правне недостатке ствари. Али се у двије биљешке, настале поводом закључења уговора захтјева да суд унесе клаузулу о одговорности продавца за случај да ствар није његова(21). Из неких података могло би се закључити да је било доста случајева крађе и препродаје украдене стоке(22), па је природно што су странке настојале да се уговори ова одговорност. Уговором је било предвиђено враћање цијене и исплата накнаде штете („трошка“).

У погледу одговорности продавца за физичке недостатке, изгледа да су у пракси били познати сви они начини који су ушли у европску правну традицију, почев од римског права: раскид уговора (*actio redhibitoria*), отклањање мана, накнада

(19) Број 493.

(20) F. Pringsheim, *The Greek Law of Sale*, Weimar, 1950.

(21) „Ако би се ове свиње познале да буду крадене, да Урош (продавац) мора новце вратити и још к томе трошак платити“ (бр. 588).

(22) Нпр. бр. 128, 129, 164 и друге.

штете и смањење цијене (*actio quanti minoris*). Под бројем 276 од 6. VII 1808. стоји да је магистрат, на захтјев купца Васе Остоића, унио у записник да коњ купљен од Маринка циганина има мане. У случају продаје грађе, „која није онака била како што смо казали“, суд је донио одлуку о раскиду уговора(23). Али у случају недостатака на лађи, које је оцјенио као отклоњиве, суд је одлучио да тужени уклони мане и плати поправак лађе иако је купац тражио раскид уговора(24). Код купопродаје вина које је „после неколико дана свећу своју променило па тужитељ сумња да је тужени насучо шљивовика“, суд је, на темељу туженикове заклетве, одбио захтјев и оставио уговор на снази, те одредио да тужитељ мора платити сву цијену(25). Суд је на исти начин поступио и у случају кад се „пушка после неколико дана раздрла“ па је купац тражио снижење уговорене цијене(26).

Код неизвршења уговора суд је обвезивао продавца на извршење чинидбе или на накнаду штете. Одлуком бр. 517. из 1809. расправљан је случај продавца који је четири „погобена“ вепра продао другом купцу. Магистрат је досудио накнаду штете: да продавац „од добити на свињама“ даде купцу 20 гроша. Сличан случај, када су продавци воденичне кладе „преко погодбе“ другима скупље продали, магистрат је наложио продавцима да „морају за исту цену друге кладе одсећи“. Не би се требало чудити различитом резонирању будући да се ради о прагматичној правди, а не о апстрактном нормативизму. Вјероватно продавац вепрова није имао више стоке и није могао испоручити уговорене вепрове, па му је наложено да накнади штету, док су продавци дрвене грађе били у стању да своју обвезу испуне(27).

Занимљива је одлука у спору услјед неуредног извршења: „није ракију на уговорени термин у Шабац донео“(28). Купац је тражио накнаду за штету коју је прецизно навео: 7 гроша кирије на празно те три дана дангубе због доласка продавца. Суд је одлучио: „Тако ми за право нађосмо да тужени продавац сада плати кирију што ће продавац погобену ракију до куће своје однети.“ Суд је, дакле, узео у обзир штету коју трпи купац зато што је била уговорена испорука у Шапцу, а он је ракију превезао до своје куће.

Неки спорови су настали због покушаја купца да одустане од уговора иако је роба примљена и цијена дјеломично исплаћена. Суд је наложио да купац цијену у потпуности исплати, тј. одржао је уговор на снази(29).

У случају када се купац, након што је преузео половину уговорене количине вина, „попишманио“ („пола бурета источио

(23) Број 437.

(24) Број 551.

(25) Број 623. Слично и бр. 570.

(26) Број 570.

(27) Такав је резон примењен и у случају када је продавац већ продану краву другом скупље продао. Наложено му је да набави другу краву и преда купцу (бр. 577).

(28) Број 673 од 1. VI 1810.

(29) Број 549 из 1809.

а пола оставио“), суд је пресудио алтернативно да купац или плати цијело буре или да га напуни. Суд је, како видимо, оставио туженом да бира између извршења уговора у цијелости или раскидања уговора са успостављањем предуговорног стања.

3. *Зајам*. Зајам се доста често среће у протоколу, а користе се термини: позаимити, узаимити, зајам(30). Предмет зајма је увијек новац. О зајмовима вјероватно говоре и бројне одлуке о исплати одређене суме без навођења правног основа дуговања. Ако су дужници инсолвентни („не имајући готова новца“, „немајући чиме платити“), суд је доносио одлуку о продаји дијела куће умјесто новца(31), „да у својој кући даде собе под кирију и тиме плати“(32) и слично. Неки Јован је осуђен да исплати Милутину „до Бурђева дне у чему буде мого. Ако ли нема Јован исплатити то даје Милутину своју механу у Мишару у дуг“(33). Овакве мјере подсјећају на римски посткласични *datio in solutum necessaria*. Будући да је мало вјероватно да су за ово суци знали, сматрамо да је то још један примјер у правној повијести да сличне околности (инсолвентност дужника и слаб ниво робноновчане привреде) доводе до истих правних рјешења. У једном случају дужник је овако осуђен чак након седам година доцње, не имајући чиме платити (бр. 594). Други дужник (не из зајма) се обавезао да ће радом отплатити дуговану суму (бр. 415). У случајевима гдје је зајмопримац имао потраживање према зајмодавцу(34) или потраживање према трећима(35), обављана је својеврсна судска компензација. Биљешка бр. 305 каже: „Тако ми нађосмо по рачуну њихову, како су примали и давали једно другоме...“, што свакако говори о живим пословним односима странака које су углавном били трговци(36).

Због тешкоћа око наплате, често је лично обезбјеђење. Јамац обећава да ће „бити добар за...“, „стати добар за...“(37). Из таквих односа настали су бројни спорови између вјеровника и јамца(38) или пак између јамца и главног дужника(39). По свој прилици је јамство имало супсидијарни карактер, јер се у једној одлуци каже: „уколико дужник не плати, то мора платити јемац“(40). Поступак за исплату регреса сматрао се хитним. Тако је магистрат осудио Јована Таранића, „житеља шабачког од данас до три дана да плати без никакова одговора регресно

(30) Број 328, 550, 564, 542 и друге.

(31) Број 550.

(32) Број 564.

(33) Број 628 од 18. II 1810. У неким случајевима суд је одредио рок за исплату и припретио дужничким затвором уколико дуг не буде враћен: „Ако ли не плати да има апсу трпети“ (број 180 из 1808) или: „Ако не би исплатио да га уапсимо“ (број. 181 из исте године). У то вријеме остаци персоналне егзекуције у виду дужничког затвора били су доста раширена пракса у европским земљама. У Италији је затвор за инсолвентне дужнике укинут 1877. у Француској 1867, у Белгији 1871. (вид. О. Станојевић, *Зајам у историји права*, Београд, 1966, стр. 197).

(34) Број 305, 356.

(35) На примјер биљешка бр. 630, 542 из 1810.

(36) Вид. број 541.

(37) Број 638, 586, 603.

(38) Биљешка поводом тужбе вјеровника против јамца гласи: „Дошо суду Буко Р. и пријави Косту З. за дуг од 40 гроша, што је био добар за Ненада Т. и тако пресудио: да Коста плати Буки“ (бр. 638).

(39) Број 628.

(40) Број 531.

Димитрију Пантићу, такођер житељу шабачком, који је као јемац платио Јованов дуг чифутину Давићу из Београда“(41). Можда ова биљешка спомиње „професионалног“ зајмодавца из Београда, који је својом дјелатношћу допро до Шапца. У то вријеме је била потребна дозвола магистрата, тзв. пасош за одлазак из Шапца у Београд.

Било је и реалних обезбјеђења. Понекад се зајмодавац осигуравао и залогом покретних ствари. У четири случаја се говори о продаји залоге ради намирења дуга, а једна биљешка помиње судску продају(42).

О каматама има мало података. За дуг од 40 гроша из 1811. пресуђено је „10 гроша више да плати што су новци 10 месеци стали“, што значи да је одређена камата од 30% годишње(43).

Изгледа да су се у поводу зајмова састављале писмене исправе, тзв. облигације(44). Тим именом се називају и изјаве туженог које даје на записник пред судом. У неким споровима тужени пред судом изјављује („дао облигацију пред славним магистратом“) да остаје дужан утужену своту и обећава да ће поштено платити без интервенције суда, „а ако не би на речени термин исплатио“, овлашћује тужитеља „да се може наплатити сам без икаква суда са живим и неживим добрима мојим на сваком месту“(45). Дешавало се да се странке пред судом помире („са љубовљу намирили се“) често у присуству кметова и да се договоре о начину исплате дуга, о чему дужник даје „облигацију“ у записник(46). Примјена самопомоћи у извршењу пресуде је позната, још из времена старог римског права, па и прије тога, у друштвима у којима државни апарат још није ојачао.

4. Уговор о раду. Бројни уговори о најму радне снаге спомињу се у овом протоколу(47). Предмет ових уговора је рад, стављање на располагање послодавцу („газди“) на одређено вријеме радне снаге уз накнаду. Помињу се „слуге“, „момци“, „чобани“(48). Посебну категорију чине уговори о „војевању“. Тако биљешка бр. 25 из 1808. говори да је неки Беља војевао за Андесилица 3 мјесеца за 30 гроша. Неки Лука је са два ортака био „у војници“ (бр. 42), а Гаврило је служио и војевао 1810. за Јакова Игњатовића. Изгледа да су богатији људи могли да се ослободе војне обвезе тиме што би платили неком да умјесто њих војује.

Служба се уговарала на неколико мјесеци, на годину дана или на дужи период. Тако је један слуга служио газду 9

(41) Број 593 од 16. VIII 1809.

(42) Број 328, 385, 594, 633.

(43) Број 693 из 1810. Једном се спомињу затезне камате, када је пресуђено да тужени има платити 5 гроша више (на главницу од 20 гроша) што је држао новце преко времена (бр. 411 из 1808).

(44) Број 86, 305, 389, 396 и други.

(45) Биљешка 298, 389 ита. Једном се оваква исправа назива „писмо“ (бр. 542).

(46) Број 2, 112.

(47) У протоколу се обично користи ријеч „најам“ (нпр. биљешка бр. 183).

(48) Број 38, 499, 572 (у овом посљедњем случају говори се о „момцима“ који раде у „месани“).

година(49). Плата („најам“) се најчешће уговарала у новцу и то мјесечно или на одређени период („од Илијина до Митрова 40 гроша“)(50). Спорови су настајали најчешће због неисплате, а ријеђе због накнаде штете коју је слуга учинио. Готово у свим случајевима захтјеви радника усвајани су у цјелости, а суд је радницима био благонаклон и у случају накнаде штете. Свињар је осуђен да плати пола вриједности изгубљене свиње „што није добро чувао“(51). Други слуга је такође осуђен да плати пола вриједности изгубљене стоке, јер се закleo да свиње није другом предао(52). Суд је одобрио пријевремени одустанак од уговора раднику сматрајући оправданим разлог „да га бије зло“(53).

Занимљив је уговор о коме говори биљешка бр. 565. из 1808. године, Јован Мијић населио је на своју земљу Петра Радовића, вјероватно избјеглицу из турских крајева. Дао му је на кориштење део земље и право да их обрађује Јовановим плугом и воловима, а заузврат, да оре и Јовану и да ради и неке друге послове (за неке ће му се посебно платити). Петар, дакле, добива земљу, плуг и волове на кориштење, као и нешто новца, а дужан је да ради Јовану. Иако овај уговор подсјећа на неке предбуржоаске односе на земљи, последња клаузула, која даје Петру слободу раскидања уговора, доказује да се ради о уговорном односу новог времена уз неке реликте прошлости. Рекло би се да је то специфичан неименовани уговор, који је доста повољан за радника тако да је, вјероватно, неку улогу играо и обзир према пребеглици.

5. Уговор о дјелу сусрећемо у овом протоколу нешто мање него уговор о раду. Послодавац уговара са другом особом извршење одређеног посла за утврђену накнаду. Најчешће се закључује са занатлијама. Са кројачима, абаџијама и ћурчијама се уговара: шивење хаљина, доламе, бенлука, поправак копорана, израда кожуха(54). Двије биљешке помињу рад дрвосјеча и уговарају сјечу одређене количине дрва, а једна говори о пријевозу робе колима од стране кириџија(55). У спору због неисплате уговорене новчане накнаде за израду хаљине суд одлучује да је наручител дужан платити у одређеном року, а ако то не учини да је подузетник „властан продати наручитељеве сашивене хаљине и себе подмирити“(56). Било је случајева у којима је занатлија радио од свог материјала. Тако је у случају лоше израђеног кожуха суд наредио подузетнику да врати примљени новац и да „кожух свој мора натраг узети“(57). Овдје се уговор о дјелу приближава купопродаји.

За примљени материјал занатлија је одговарао по начелима која су блиска одговорности за кустодију у римском

(49) Број 38 из 1808.

(50) Број 499.

(51) Број 346.

(52) Број 423.

(53) Број 499.

(54) Број 361, 562, 620, 694, 746.

(55) Број 151 из 1808, 585 из 1809 (ова биљешка садржи комплетан уговор, „контракт“), бр. 282.

(56) Број 620, исто и 694.

(57) Број 746.

праву. Тако је наложено кројачу да накнади штету за нестали копоран који је донет на поправак, а он се бранио „да не зна да ли је донео“ тужилац овај копоран(58).

6. *Уговор о закупу (најму)*. У протоколу се доста спомиње давање „под кирију“ кућа, собе, дућана, механе, лађе, кола за превоз. Неки су се професионално бавили издавањем соба („давањем конака“). Најамнина („кирија“) се уговарала у новцу, а плаћала мјесечно(59). Било је више спорова око плаћања „кућне кирије“ и сви они потјечу из 1808. и 1809. године, што говори о потражњи станова у Шапцу и околици у вријеме када су придлазили досељеници из других крајева(60), а постојала је и миграција из села у град. Колика је потражња станова види се из већ споменуће одлуке поводом спора из зајма којом се налаже туженом да врати зајам, а ако то не учини, да „у својој кући даде две собе под кирију и кирију Марија (зајмодавац — А. С.) да узме докле се позајмљена сума не намири“(61). Често спорови због неплаћања кирије говоре о slabим финансијским могућностима станара, коју по правилу чини сиротиња.

О одговорности станодавца за унијете ствари говори биљешка бр. 262: кад је суд заклео станаре да нису сакрили своје ствари, осудио је станодавца да накнади њихову вриједност.

Неки закупци свједоче о развијеном привредном животу и пословном промјету. Биљешка 259 гласи: „Јавио се код нас Арсеније Марић, житељ иришки из Цесарије; дошао у нову варош да седи и отвори меану под кирију код Гаврила Призренца до Митрова, с ценом за 52 гроша.“ Уговори се често закључују на годину дана, а закупнина је редовно у новцу. Случајеви у којима закупцац није користио закупљено добро нису рјешавани на исти начин. Лука, који је узео механу под кирију па је два мјесеца није користио без знања закуподавца, осуђен је да плати пун износ закупнине, а годину дана раније (1809) закупцац дућана је ослобођен плаћања половице кирије зато што „у дућану седео није“(62).

7. *Уговор о ортаклуку* појављује се често у пракси шабачког суда и то баш под овим именом(63). Овакви уговори су се закључивали ради заједничког вођења воденице, механе или трговине, ради узгоја стоке и трговине свињама(64). Ортакци удјели су били у стварима (кућа, стока, нова каца итд.), у раду или новцу(65). Ортакци су морали сносити и сразмерни

(58) Број 351.

(59) Број 199, 444.

(60) Бројне биљешке овог протокола су административне одлуке којима се рјешавају различита питања из живота досељеника. Познато је да је један од људи који су се из турских крајева населили у Шапцу био и отац Стојана Новаковића.

(61) Број 564 из 1809.

(62) Број 635 из 1810.

(63) Само у једном случају ортаклуку (воденичара) назива се „друштво“ (број 473). Некад се употребљава назив „ортаклуку“, а ријеч је о обичном суваасништву, без намјере да се постигне заједничка добит (бр. 548, 870).

(64) Број 322, 359, 475, 572, 582.

(65) Број 322, 475, 572.

дио губитка. У једном спору суд је оставио ортаку, који није хтио сносити губитак, могућност да врати добитак и тиме престане бити ортак(66). Спорови су најчешће били ради развргавања ортаклука, рашчишћавања међусобних новчаних потраживања и диобе ортачке заједнице(67). Сваки ортак је имао право на свој улог, а добит се, изгледа, дијелила на једнаке дијелове, као у римском праву(68). Изгледа да на ортаклук суд није примјењивао принцип „сви за једног, један за све“. Када један од ортака закључи посао, он је у цјелини одговарао сүүговарачу. Тако је суд одбацио приговор ортака који је тужен за цијену, да је он дужан само половину цијене, али му је дозволио да другу половину захтјева од свог ортака, образлажући одлуку тиме да продавац није знао за њихов међусобни однос и да је то за њега ирелевантно(69). Када су момци који су у ортачкој механи служили тужили за плаћу, суд је осудио сва три ортака појединачно да плате, упркос томе што су ортаци приговарали да им је међусобни рачун замршен и да зато сада не могу платити(70).

8. Остали обвезни уговори су имали далеко мањи значај. Има пар случајева посудбе коња, узде, тестере, вола, „сикире“. Једном се то назива зајмом, што је и иначе чест случај код лаика („дозајмио тестеру“)(71). Питање накнаде због пропасти ствари суд рјешава овисно од посудникове кривице. Када је посудбена ствар пропала случајно, суд је пресудио по свом омиљеном рјешењу: „штета на полак“(72). Но када је у рату послугопримац „принуђен био коња оставити у путу“, ослобођен је обавезе у потпуности(73). У случају када је посудовник дао узду трећем па је овај изгубио, суд досуђује накнаду штете у цјелости(74). Када је суд оцјенио да је кривица блажа (послао је тестеру по трећем, којем је украдена), одредио је да посудовник сноси дио штете заједно са оним коме је тестера украдена, а да мали дио сноси и сам власник, што се тешко може бранити.

У биљешкама се мало помиње даровање. Један случај даровања земље унет је у записник („дао своју земљу стрицу Илији навек да је његова“)(75). Можда је таква биљешка имала значај који и код продаје некретнине, о чему је напријед било ријечи.

Уговор о похрани или депозиту (овдје: аманет) се помиње на два мјеста; у оба случаја предмет уговора је новац(76).

(66) Број 322.

(67) Број 359.

(68) Број 475, 582.

(69) Број 479.

(70) Број 572.

(71) Број 505.

(72) Број 355: „Антоније Радовановић из Накућана тужи Лазу Петровића из Накућана за коња, кога је дао Лазу да јаше из горе болестан кући. Коњ се поплаши, а Лазу болестан спаде с коња и коњ се убије на секиру, која је на Лазиним леђима била и потом цркне коњ, и ми пресудисмо: штету на полак, сав коњ 100 гроша.“

(73) Број 809.

(74) Број 326.

(75) Број 249.

(76) Број 284, 780.

9. У цјелини гледана, пракса шабачког магистрата говори о једном друштву у успону, о доста развијеној робноновчаној привреди у тек ослобођеној Србији. Странке су креирале своје правне односе слободним усаглашавањем воља, вјероватно на темељу уобичајених правила. Обвезни уговори се не појављују овдје само у својим рудиментарним формама, већ су колико-толико разрађени и разноврсни.

Шабачки „разумни и богобојажљиви правдољупци“, иако нису имали правно образовање, ипак су некада правнички резонирали. Рекло би се да су суци, или пак писари, па и странке, ипак барем површно познавали неке одредбе развијеног права. Могла је то бити пракса сусједног аустријског подручја, гдје је грађанско право било управо у фази кодификација(77). Шабачки суци су били угледне газде и пословни људи који су имали честе трговачке контакте с Аустријом па је могуће да су тим путем упознали трговачке обичаје и праксу. Уосталом, Београдски пашалук био је под аустријском окупацијом у два наврата током XVIII стољећа (1719—1739 и 1788—1791). Млада српска држава је велику пажњу поклањала праву и правосуђу. Зна се да су суци добивали упутства за рад од Совјета, а већ 1808. основана је Велика школа на којој је предавано и право.

Dr. Antonija Smodlaka-Kotur,
Associate Professor of the Faculty of Law in Split

OBLIGATION CONTRACTS ACCORDING TO THE ŠABAC MAGISTRATE'S PROTOCOL

Summary

The only preserved judicial records of the state of First Serbian Uprising is found in the protocol of the Šabac Magistrate. This is a valuable source for the study of private law in general, and more particularly of the law of obligations (contracts).

It is possible to see out of the protocol that more or less all classical contracts were known in the practice of the time, namely: sale, loan, hiring of labour force, the contract for personal services, lease, partnership, gift, etc. There were also some contracts of specific substance, which combine the elements of traditional contracts and those of the customary law (for instance, giving of land and tools for agriculture processing, provided the „lease-holder“ owed his labour), so that they do not belong to any category of contracts specifically. Some of the contracts witness to rather high degree of development of commodity-monetary relations (leasing of inns and restaurants, of ships, then partnership, etc.), which is understandable, since the town of Šabac is in the midst of the fertile Mačva Region, on the Sava River, and near Austria which was an important commercial partner.

In the way of adjudicating the disputes one can see the influence of tradition, but some solutions do appear as being quite contemporary, in today's terms. The judges most often have not been professional jurists,

(77) Кодификациони радови су трајали од 1755. до 1811. године.

but rather outstanding citizens which had some connections with Austria, which at that time was engaged in codifications.

One should also not forget in relation to the above that Austria during the eighteenth century has occupied Serbia two times.

*Dr Antonija Smodlaka-Kotur,
professeur à la Faculté de droit à Split*

LES CONTRATS D'OBLIGATION DU PROTOCOLE DU MAGISTRAT DE ŠABAC

Résumé

Le Protocole du Magistrat de Šabac est le seul protocole judiciaire de l'état serbe fondé pendant la 1ère Insurrection contre les Turcs, qui nous reste de nos jours. Il constitue une importante source d'études du droit privé et notamment du droit des rapports d'obligation.

Le Protocole montre qu'en pratique presque tous les contrats classiques ont été connus: l'achat-vente, le prêt, la location de la main d'oeuvre, le louage d'ouvrage, le loyer, l'association et la donation. Il existait aussi des contrats ayant un contenu spécifique, combinant les éléments des contrats traditionnels au droit coutumier (la location de terre et des outils pour la mise en culture, avec l'obligation de travail pour le locataire, sous forme d'un contrat non-dénommé). Certains de ces contrats témoignent d'un assez haut niveau de développement des rapports commerciaux (location d'un café, le fret et les associations) ce qui s'explique par la position géographique de Šabac, au milieu de la fertile plaine de Mačva, au bord de la Save et à proximité de l'Autriche avec laquelle des liens commerciaux ont été maintenus.

La manière dont les différends ont été tranchés était influencée par la tradition, bien que certaines solutions paraissent modernes. Les juges n'étaient certainement pas des juristes professionnelles, mais des citoyens respectables ayant des liens avec l'Autriche où, à l'époque, la codification était en préparation. Il ne faut pas, non plus, oublier qu'au 18e siècle l'Autriche avait à deux reprises occupé la Serbie.

др Обрад Станојевић,
редовни професор Правног факултета у Београду

QUIS ERAT GAIUS

1. Овде неће бити речи о „спољашњој“ биографији Гаја. Није ово покушај реконструкције најважнијих елемената биографије писца најстаријег сачуваног уџбеника права, о чему смо већ писали(1). Биће изнети неки утисци о Гајевој личности, о његовим карактеристикама које произлазе из анализе његовог дела. Гајево име, и то непотпуно, јер му не знамо ни помен gentilicius ни cognomen, његово дело и један споран цитат Помпонија(2), остају једини извор података о њему.

Да ли се кроз књигу може назрети личност аутора? Вероватно да може, јер ником није дано да пише, а да не открије бар део својих склоности. Томас Вулф (Thomas Wolf) је говорио да не познаје ниједну књигу која има толико изражен аутобиографски карактер као што су *Гуливерова путовања* Џонатана Свифта.

И ови редови су доказ колико је у праву Казер (Kaser) када је тврдио да је, од открића веронског рукописа, Гај постао свакодневна тема готово свих романиста(3). Најпре сам желео да напишем само предговор за превод *Институција*, а то је нарасло у монографију. Када сам почео да припремам нову верзију монографије, која ће, надам се, бити објављена током ове године у Амстердаму, дошао сам до нових сазнања, од којих сам нека раније објавио(4), а друга сада у „Аналима“.

2. Романисти који су се бавили Гајем, учили су противуречан карактер његове личности. Казер пише о „особењаштву“ Гаја(5). Проф. Каден из Женеве је годинама сакупљао фрагменте који доказују како је Гај чудак (Sonderling)(6). Казер помиње и „комплекс мање вредности“, али и „интелектуалну неза-

(1) Gaius poster, *Прилог историји римске правне науке*, Београд, 1976, стр. 80—100.

(2) D. 45, 3. 39.

(3) Kaser, *La classicità di Gaio, Atti del simposio romanistico „Gaio nel suo tempo“*, Napoli, 1966, стр. 42.

(4) О Гајевом делу *Rerum cottidianarum sive Aurerorum libri VII*, „Анали Правног факултета у Београду“, 1983, бр. 1—4, стр. 639—651.

(5) Kaser, нав. дело, стр. 48; исти писац, *Gaius und die Klassiker*, ZSS. 1953, стр. 136

(6) Према: Kaser, нав. дело (*La classicità...*), стр. 48.

висност Гаја као аутсајдера“ (7). Оноре (Honoré) тврди како је Гај у основи „тврдокорни Римљанин“ (8), али на другом месту читаво Гајево дело тумачи на основу хеленистичког амбијента у коме је настало (9). Он је, дакле, истовремено и чисти Римљанин и веома хеленизован! Гај, заиста представља спој супротних особина: смелости и опрезности, једноставности и сложености. Он је истовремено и веома конзервативан, али и склон новинама. Његово дело је и архаичније и модерније у односу на она која пишу његови савременици. Зато је за неке, не класичар, ни посткласичар, већ „пре-пост-класичар“ (10).

Познато је колико је спора изазвало питање Гајевог порекла, проблем да ли је он Римљанин или перегрин. И писци и аргументи су тако подељени да су подједнако убедљиви протагонисти обе хипотезе. Зато су неки, како то често бива, покушали да измире два гледишта, било променом статуса (странац, односно роб или потомак роба који постаје римски грађанин), било географским повезивањем Рима и провинције. Тако га неки смештају у Драч, други у Царичин Град или Водно (оба града конкуришу за Јустинијаново родно место), трећи у Грахово у Црној Гори (11). Све су то места која се налазе недалеко од границе која дели Источно од Западног Царства. Тако би се објашњење за двоструки карактер његовог дела нашло у околности што је настало између два света, између хеленизованог и романизованог дела Империје. А има мишљења која овој „географској“ теорији дају динамичан вид: он је мењао место живљења. Постоје обе варијанте: Римљанин који је отишао на Исток да живи и предаје право, вероватно у Бејрут (12), или странац који је дошао у Рим (13).

3. Неке особине Гаја и његовог дела могу се објаснити околношћу што је он био професор. Отуда ширина интереса и разноврсност његовог дела, које у том погледу нема премца међу савременицима. Његов опус обухвата и приручнике, обимне коментаре провинцијског едикта, расправе о моралу, о манумисијама, о хипотеки, вербалним облигацијама, наследном праву, Закону 12 таблица, фидеикомисима.

У то време правне школе су имале мали број наставника: три, два, или чак једног јединог (14). Професори су морали имати заиста широко знање. Није чудо што су романисти запазили „енциклопедијски“ карактер Гајевог дела (15).

Ако поћемо само од наслова његових дела, можемо закључити да они одају оригиналан и радознао дух. Неки од њих су новина коју је Гај увео. Не зна се да је ико пре

(7) Loc. cit.

(8) Honoré, *Gaius — a Biography*, Oxford, 1962, стр. 97.

(9) Honoré, *Tribonian*, London, 1978, стр. 247.

(10) Grosso, *Gaio nel suo tempo, Atti del simposio romanistico*, Napoli, 1966, стр. 33.

(11) Видети преглед ових мишљења код: Kunkel, *Herkunft und soziale Stellung des römischen Juristen*, Graz—Wien—Köln, 1967, стр. 196—197.

(12) Honoré, нав. дело (*Gaius . . .*), стр. 70 и сл.

(13) Popescu, *La Dacie et l'énigme de Gaius*, SDHI, 1973, бр. 39, стр. 506.

(14) Collinet, *L'école de droit de Beyrouth*, Paris, 1925, стр. 127, 193. Правна школа у Константинопољу имала је два професора, у Риму два у 425. години, а једног између 533. и 535.

(15) Kunkel, нав. дело, стр. 187.

Гаја, бар међу правницима, писао *Институције*, нити коментар провинцијског едикта. Ни пре ни после њега не налазимо дела са насловима: *De casibus*, *Res cottidianae*, *Aurea (dicta)*, *Ad legem Glitiam*, *Dotalicion (libri)*.

Излагање мишљења двеју школа вероватно спада у манире професора. Више него иједан други класичар. Гај, упоређује мишљења прокулеанаца и сабинијанаца. Тежња за објективношћу и његово научно поштење виде се из тога што он понекад не даје предност ниједном од изнетих мишљења (*Инст.* 3.90). Некада се изјашњава у прилог једне хипотезе, а то није увек она за коју се изјаснила школа сабинијанаца, којој припада(16).

4. Гај је опрезан писац, који поштује туђа мишљења. Код њега нема оне готово арогантне чврстине која одликује класичну јуриспруденцију. У његовом делу ретко срећемо оно убицајено: *hoc probo*, *hoc puto*, *hoc existimo*, *aiō*, *existimo*. Напротив, он често није сигуран у податак који даје, каже како је чуо да је Хадријан донео такву одлуку (*Инст.* 2. 221), да је претор Рутилије унео неку новину (4.35). Уместо: *aiō*, *puto*, он радије употребљава *videtur* (изгледа, чини се)(17). Понекад поставља проблем, даје могуће алтернативе и не опредељује се ни за једну(18).

Са друге стране, нека од његових решења, нарочито класификације и дефиниције, представљају смеле новине. Квадрато (*Quadrato*) је с правом приметио да њему не недостаје храброст за самостална решења, чак и непопуларна(19). Интелектуална независност види се и у томе што не цитира много друге ауторе, осим оних који уживају највећи углед: Лабедона, Мазурија Сабина, Нерву, Пегаса, Сервија Сулпиција, Прокула, Касија, Јулијана. Ако му можемо приписати бар половину оних решења која се први пут срећу у његовом делу (а готово је ван сумње да је творац првог правног система у историји, тзв. трипартиције), он је један од најстваралачкијих генија римске правне науке.

Иако лично скроман, понекад показује и извесну жељу да покаже шта зна. Мало интелектуалног егзибиционизма није страно ни данас професорима и научним радницима. Тако у свом уџбенику упућује на монографије у којима је „подробније обрадио то питање“ (3. 33; 3. 54). На једном месту каже: „Не заборављам да Галати сматрају да се њихова деца налазе под влашћу родитеља (1. 55).“ У другој књизи (2. 163) каже: „знам да је божански Хадријан . . .“

Чини се да у том погледу Гај представља противуречност особина, која није ретка код научника. Лично скроман, али независног духа, ван устаљених схема, увек у потрази за новим решењима, спреман да промени и сопствено мишљење

(16) *Inst.* 1. 172, 188; 2. 37, 79, 123, 200, 230; 3. 103, 167a, 178, 202; 4. 78, 79.

(17) *Inst.* 2, 37, 44, 127 нта. Непшто одлучније: *nobis videtur* налазимо у D. 46, 1, 70, 2).

(18) *Inst.* 2. 37, 123, 223, 3. 103, 167a, 178; D. 16. 1. 5; D. 39. 4.

(19) Оное је пронашао 37 оваквих случајева у Гајевом делу (нав. дело, стр. 111).

(што се нарочито види ако упоредимо *Res cottidianae*(20a), писане у познијим годинама, са *Институцијама*, које су настале око 160 године наше ере)(20).

5. Занимљив је Гајев однос према историји.

Иако оптерећени конзервативним духом и уважавањем своје прошлости (*antiquitati reverentia*, како каже Јустинијан)(21), римски правници нису много пажње обраћали историји. Карактеристичан је у том погледу детаљ из Гелија, на који скреће пажњу Шулц (Schulz) у свом прегледу историје римске правне науке. На форуму, Гелије се обратио свом пријатељу, правнику, да му објасни реч *proletarius*. Овај каже да није филолог, већ правник. Гелије га онда упозорава да је то термин који користи Закон 12 таблица, али правник одговара да је он практичар и да га не интересују „старудије Закона 12 таблица“(22). Један од разлога за сложеност правног система класичног периода лежи у томе што су правници одбијали да изврше „историјску стратификацију“.

Међу класичарима једини изузетак у том погледу представљају Помпоније и Гај. Обојица наставници, нису могли да мимоиђу историју. Јустинијан је пребацивао професорима и учбеницима да „ретко садрже корисно право“ (*const. Omnem*, 1). Изгледа да је и онда, као и данас, било повике на „историцизам“ у студирању права. Можда је Гај желео да се одбрани од оваквих примедба у уводном делу свог коментара Закона 12 таблица у коме каже да је потребно проучавати старе законе, „не да би се писали опширни коментари, већ зато што у свим стварима само је оно потпуно што се из свих делова састоји а извесно је да је од свих делова почетак најважнији.“ (*D. 1. 2. 1*). Оноре сматра да је овим Гај хтео да каже својим студентима: „Волели то или не, имаћете серију предавања о Закону 12 таблица“(23). Ово је заиста једна од најбољих одбрана историје, боља чак од оне коју даје Аристотел. За Аристотела је историја део целине, једнак осталим(24), а за Гаја то је *potissima pars*. Приступити учењу без историје, то је, каже Гај на истом месту, као приступити обеду нопраних руку. Израз *illotis manibus* је постао пословичан. Ове речи могу служити као мото читавом Гајевом делу. „Прошлост га више интересује него садашњост“ — тврди Казавола (*Casavola*)(25). Не само што је написао коментар Закона 12 таблица, Гај у *Институцијама* помиње овај зборник, који више није имао никакву практичну вредност, на 35 места(26). Он, затим, говори о консорцијуму као облику породице, који је ишчезао већ током

(20) Quadrato, *Le Istituzioni nell'insegnamento di Gaio — omissioni e rinvi*, Napoli, 1979, стр. 96—97.

(20a) Станојевић, нав. дело (*О Гајевом делу Rerum cottianum...*), стр. 646—650.

(21) *Const. Tanta*, 10.

(22) Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 16, 10; Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford, 1953, стр. 135.

(23) Honoré, нав. дело (*Gaius...*), стр. 106.

(24) *Aristotelis Politica*, 1252a.

(25) Casavola, *Gaio nel suo tempo, Atti del simposio romanistico*, Napoli, 1966, стр. 4.

(26) *Inst.* 1. 111, 122, 132, 145, 155, 157, 165; 2. 42, 45, 47, 49, 54, 64, 224; 3. 1. 9, 11, 17, 18, 40, 46, 51, 78, 82, 189, 191, 223; 4. 11. 14, 21, 28, 76, 79, 80.

републике. Помиње Хортензијев закон из 287. г. старе ере, описује не само формуларни поступак, већ и легисакциони. Све су то биле прастаре институције, правнички археоптерикис.

Међутим, и поред овог интересовања за историју, тако да преглед развоја римске правне науке који налазимо у оквиру другог титула прве књиге *Дигеста*, садржи једино одломке из Гаја и Помпонија, ретко је наћи правног писца који има тако изражен критички став према институцијама старог *ius civile*-а. Већина класичара су пуни бар вербалног поштовања према старини, која их мало интересује(27). А Гај се не устручава да оштро критикује старе установе, да да предност новим законима. Тако он хвали нова *leges* који су ублажили свирепост према робовима (1. 52—53). Он сматра да је туторство над женама бесмислено и да су разлози које су стари наводили више формално, него суштински тачни (1. 144; 1. 190). За стари ритуални поступак преграживања стана осумњиченог за крађу (*perquisitio lance et licio*) усуђује се да каже како је смешан (*quae res ridicula est* — 3. 193). Старе начине суђења путем *legis actiones* такође критикује, јер су „због претеране ситничавости старих“ губили спорове они који и најмање погреше у форми, па су „све те леисакције постепено постале омражене“ (4.30).

Према томе, Гај се занима за историју, сматра да је познавање прошлости веома важно, али не прихвата некритички све старе установе. И овде он показује интелектуалну независност и критичност.

6. Шта се може закључити из особености Гајевог стила? Овде неће бити речи о фразеологији и квалитету његовог начина писања, о чему постоје добре студије(28). Покушаћемо да пођемо од његовог начина писања као једног од могућих кључева за одгонетање Гајеве енигме, за дешифровање његове личности.

Ако је тачна изрека да је „стил човек“, тј. да стил одаје писца, онда се за Гаја може рећи да је особа јасна и једноставна, непретенциозна, али дубока.

Чак и они који се не одушевљавају Гајем и његовим делом, запазили су да његов стил има све одлике које се захтевају од педагога, а у првом реду јасноћу и елеганцију(29). Он је у том погледу прави антипод једном Африкану, чија је замршеност пословична. Једноставнији је и од Папинијана, иако је запажено да између двојице правника постоји стилска сличност, што би наговештавало могућност да је Папинијан био Гајев ученик(30). По лакоћи и прецизности најближи Гају је

(27) Правник Гај Касије Лонгин (Gaius Cassius Longinus) је отворено хвалио старе законе у сенату (внд. Тацит, *Анали*, 14, 42—43).

(28) Kalb, *Ueber die Latinität des Juristen Gaius*, Archiv für Lateinische Philologie und Grammatik, 1884, I, стр. 82 и сл.; Nelson, *Die Fachsprache der römischen Juristen*, Actes de la XIIe conférence internationale d'études classiques „Eirene“, Bucarest, 1975, стр. 129 и сл. Истн писца. *Aufbau und Stil von Gai Institutiones*, Studia Gaiana VI, Leiden, 1981, стр. 394 и сл.

(29) Bonfante, *Histoire du Droit Romain*, Paris, 1928, I, стр. 441—442; Kunkel, нав. дело, стр. 202; Nelson, нав. дело, стр. 295.

(30) Honoré, *The severan Lawyers*, SDHI, 28, 1962, стр. 203 и сл.

Павле (Paulus). Оноре каже да и Павле има наклоност према општем принципу и афоризму, али да заостаје у луцидности(31). Чини нам се да је ова једноставност један од разлога због кога су Гаја и онда и касније писци потцењивали. Свесно или несвесно, многи полазе од тога да се не може бити дубок, а да се истовремено буде јасан и лакорек. То је, изгледа, разлог што ће Моцарт увек лоше проћи у поређењу са Бетовеном или Бахом, иако ови могу да буду и те како досадни. Достојевски је указивао на неправду која је за живота чињена Пушкину. Критичари су говорили: „Величанственог врло мало... и сувише лако пише, али мало узвишенога“ (32).

Читајући, не само *Институције*, већ и остала његова дела, пред нама израста аутор који има велику ширину прилаза. Он није уски стручњак за право, већ тражи аналогije, проучава етимологију речи (у томе је први међу римским правницима)(33), упоређује са грчким правом и другим правним системима (Галати, Битињани)(34), цитира Хомера(35), даје упоредо латинске и грчке термине(36).

Какав је његов однос према колегама? У целини гледано, међу римским правницима је однос био коректан, однос „дентлмена“, како каже Шулиц(37). Два правника, међу највиђенијим свог доба, Јулијан и Целз, изгледа да се нису подносили, вероватно из суревњивости, али то се огледало једино у међусобном игнорисању. Целз ниједном није цитирао Јулијана, али је Јулијан, насупрот мишљењу Гварина (Guarino), једном цитирао Целза(38).

И Гај се „дентлменски“ односи према другим правницима. Ипак, више је склон старијим ауторитетима, него савременицима. Можда је претерано оптужити га за интелектуални снобизам(39), али понекад, упркос скромности, Гај доста јаким изразима одбацује туђе схватање: *absurdum videtur* (D. 22. 1. 28. 1), *absurdum videbatur* (D. 38. 2. 7). Ипак, уз овакве оштре епитете Гај не даје имена аутора, већ их упућује анонимно.

7. Какав је однос Гаја према политичком и друштвеном поретку времена у коме је живео?

Лако је замислити, а и неке индиције то потврђују, да је међу вишим слојевима друштва било оних који нису били одушевљени новим поретком и све јачом влашћу принцепса, који се претвара у монарха. Било је несумњиво оних који су жалили за „ретком срећом времена“ када се могло мислити шта се хтело и рећи оно што се мисли, како каже Тацит(40). Зна се за правника Касија (не чувеног сенатора Гаја Касија

(31) Honoré, loc. cit.

(32) Достојевски, *Избор из дела*, приредио В. Калезић, Београд, 1965, стр. 272.

(33) Вид. Станојевић, нав. дело (*Gaius noster...*), стр. 140. Цф. Ceci *L'etimologie dei giuriconsulti romani*, Torino, 1892, стр. 123—144.

(34) *Inst.* 1. 55, 193; 3. 93, 141; D. 47. 22. 4; D. 10. 1. 13.

(35) *Inst.* 3. 141; D. 50. 16. 233; D. 50. 16. 236 pr.

(36) *Inst.* 3. 93; D. 10. 1. 13. D. 47. 22. 4.

(37) Schulz, *History of Roman Legal Science*, Oxford, стр. 125.

(38) Вид. D. 28. 2. 13 pr., где Јулијан цитира Целза.

(39) Honoré, нав. дело (*Gaius...*), стр. 112.

(40) Tacitus, *Historiae*, 1. 1.

Лонгина) да је „у тишини мрзео принципат“ (41). Сам Гај Касије Лонгин је био у опозицији, отворено је хвалио у сенату „старе законе“ и једно време је провео у прогонству (42).

Овакво полазиште може бити и нека врста хипотеке, која смета објективности. Тако нам се чини да има писаца који проналазе знаке Гајевог отпора према политичким институцијама своје времена и тамо где их нема (43).

Гај, као што смо видели, није био роб старих вредности. Он је имао слуха за добре стране неких новина у законодавству. Ипак, у целини гледано, његов став је управо онакав какав се може очекивати од једног професора који не припада друштвеној аристократији и који није имао право да „јавно даје одговоре по овлашћењу владара“.

У набрајању извора права, на самом почетку *Институција*, Гај долази до *constitutiones principum* и додаје: „никад није било сумње да ове одлуке имају снагу закона, јер и сам цар добија највишу власт путем закона“ (1.5). Оноре са правом примећује да је аргументација усиљена и двосмислена (44). Гај као да је хтео да подсети владара да је и он подложен закону. Сличног су мишљења Киблер (Kübler) и Гварино (45). Гај затим каже како царске конституције „добијају снагу закона“. Као да се жели рећи да то није прави закон, него нешто уместо закона, „ерзац-закон“.

У другом коментару *Институција*, када говори о земљишту у провинцијама, Гај пише: „Исто се правило примењује и на поседе у провинцији, које називамо или стипендијарни или трибуторни. Стипендијарни су они који се налазе у провинцијама за које се сматра да припадају римском народу (тј. сенат њима управља), а трибуторни су они који се налазе у провинцијама за које се верује да припадају владару“ (2.21). Запажа се разлика. За провинције којима управља сенат каже се да се сматра како припадају римском народу, а за оне које су дате на управу принцепсу, да се „верује“ како њему припадају. Чак Гај не каже за себе да сам верује, већ употребљава треће лице множине: *creduntur*. Макрон (Macqueron) је мишљења да је овде Гај изразио свој неми протест против једне злоупотребе владара (46).

Рекло би се да има нешто ироније и у следећим редовима: „Дозвољено је склапање брака са братаницом, то је први пут уведено када је божански Клаудије узео за жену Агрипину, кћер свога брата; међутим није дозвољено узети за жену сестричину. Таква су правила која су установила конституције владара“ (1. 60). Гај као да жели да каже: знам да није логично, али таква је воља или самовоља владара.

(41) *Vita Avidii Cassii*, 1. 4.

(42) Tacitus, *Annales*, 14, 42—43.

(43) Вид. Honoré, нав. дело (*Gaius...*), стр. 124.

(44) Honoré, нав. дело, 112.

(45) Guarino, *Esegesi delle fonti di Diritto Romano*, Napoli, 1968, I, стр. 81. Киблер да је овај аргумент „ротово детњаст“ (Kübler, *Realencyclopädie*, s. v. Gaius.)

(46) Macqueron, *Storia del diritto ed arcaismo in Gaio*, Atti del simposio romanistico, Napoli, 1966, стр. 81.

У исти ред чињеница може се убројати и хладно, неутрално Нерон, без епитета *divus* („божански“, „блаженочивши“) (1. 197). Мада објашњење може бити и у околности што је овај владар, после атентата претрпео *damnatio memoriae*.

Али и овде је Гај противуречан и „особењак“ (*Sonderling*)! Иако у његовим делима има и критике и ироније, понекад налазимо на изразиту сервилност, нарочито према живим владарима и онима који су недавно владали. Антонину Побожном се обраћа са *optimus imperator* (1. 102), Хадријану са *divus sacratissimus* (1. 5, 7), а Комод је *sacratissimus princeps noster* (D. 38. 17. 9).

И ова противуречност није необјашњива. Шта друго можемо очекивати од скромног професора. Отворена критика није донела ништа доброг ни онима који су заузимали највише положаје (Касије, Папинијан, Улпијан). У то време праве опозиције и нема, противници режима нису више присталице републике, која је постала фатаморгана прошлости, већ присталице другог претендента на престо. Гај је могао да користи иронију и алузију, једино оружје потлачених у незгодна времена, и да буде сервилан према владарима на престолу.

8. И Гајев став према ропству је противуречан. Готово сви људи од науке у античко време су прихватили и оправдавали ропство. Ксенофон је писао: „Постоји вечни закон међу људима: у рату, када се освоји град, освајачу припадају тела и имовина становника тог града“ (47). Сличног је мишљења и Аристотел (48).

Реч роб је честа у *Институцијама* и другим Гајевим делима. Као типичан пример за предмет својине, спора, Гај употребљава *homo* (човек, тј. роб) (49). Када говори о дедитицијама, он додаје како је „срамно дело“ узети оружје против Римљана (1. 14—15). За њега је ропство установа *ius gentium*-а: „Робови су под влашћу господара. Ова власт спада у *ius gentium*, јер код свих народа подједнако можемо запазити како господари имају право живота и смрти према робовима и што год роб прибави, прибавио је господару“ (1. 52). Тек ће Јустинијанове *Институције* додати како је ропство „супротно природи“ (*contra naturam*), иако су га прихватили сви народи (1. 3. 3). Гај, додуше, хвали нове мере које су смањиле окрутност према робовима, али у образложењу нема ни говора о неком хуманизму, оно делује цинично: „Не смемо злоупотребити своје право. Из истих разлога се расипнику забрањује да управља својим добрима“ (1. 52). Финли (*Finley*) је у праву када каже како су ове мере појединим робовима побољшале положај, али су у суштини јачале робовласнички поредак, јер су ограничавале госпо-

(47) Кирупедија, 7. 5. 73.

(48) *Politica*, 1534 б.

(49) *Inst.* 1, 9, 13, 15, 22, 40, 42—46, 52, 53, 54, 82, 84, 86, 91, 117, 120—123, 126, 138, 160; 2, 86—88, 91—95, 153, 154—160, 161, 185, 186, 189, 190, etc. *Fragmenta palingenetica* (Lenel): 1, 2, 6, 7, 8, 14, 15, 16, 19, 20, 34—40, 44, 45, 60, 62, 67, 72, 112, 117, 127, 130—133, 145, 150, 154, 202, 203, 476—479, 482 итд.

даре у поступцима који су могли да изазову побуне и да угрозе темеље друштва(50).

У суштини је и овде Гај „лојални, тврдокорни Римљанин“.

9. И на крају, иако је то мршав податак, додајмо реч-две о Гајевом имену. Јер, осим његовог дела, то је једино што знамо о њему.

Име, свакако, не говори много о ономе ко га носи. Најчешће случај бира име, а нека имена су у потпуној супротности са карактером особе која га носи. Вероватно да има Вука са природом јагњета, Анђелке која више личи на вештицу. Па, ипак, име у некој малој мери одаје личност, јер утиче на њу. То је као нека свакодневна етикета, пропаганда, која не може, а да бар донекле, не утиче, као што на формирање менталитета припадника једног народа делују национални стереотипи (једни су храбри, други вредни, трећи склони скитњи, крађи и нераду, четврти имају слабост према женама и песми итд.).

Упркос примедбама(51), остајем при мишљењу Горопија (Goropius), Момзена (Mommson), Маркарта (Marquardt) и других, да Gaius потиче од gaudere (обрадовати)(52). То се име даје детету да „обрадује родитеље“ (sumtum est a gaudio parentum)(53). Гаиус свакако има неке везе са француским gai (весео, радостан) и италијанским gaio. А ево како Велики италијански речник тумачи gaio:

„онај ко насмејан и на свечан начин изражава срдачну отвореност; који изражава добро расположење; који има нарав склону поверењу, ведрини (са тежиштем на верности, лојалности, симпатији); ведар, чио, без задњих мисли... (54).

(50) Finley *Esclavage antique et idéologie moderne*, прев. са енглеског, Paris, 1979, стр. 163.

(51) Колега Ромац сматра да сам једини који тврди да Gaius потиче од gaudere (вид. Зборник Правног фак. у Загребу, 1985, 1, стр. 132). Позивајући се на етимолошки речник Ернча и Мејеа (Ernout et Meillet), он сматра да Gaius потиче од назива за свраку, гаврана. Међутим, ако пажљиво прочитамо шта тамо пише, видећемо да су остављене све три могућности: да је Gaius пореклом од назива птице (сврака, креја), да је обрнуто, као и да ове две речи немају никакве везе. Чини се да је ова последња хипотеза највероватнија. Гај је веома старо име, а назив за свраку gaius је из познијег доба (très tard — кажу Ернч и Меје). Када се Гај звао Гај, сврака је била риска. Касније, вероватно ономаголејски почиње и риска да се назива gaius. То је случајна подударност, као између нашег Гавро, Гаврило и гавран. Прво је хебрејско-хришћанског порекла (Габриел), а друго је ономаголеја (га-га) плус вран, прн: грна птица што испушта гласове: га, га. Било би, осим тога, чудно да поноси Римљани употребљавају као једно од најчешћих имена назив за птицу крешталицу. Додуше, нека сопшта имају подругљива призивк (Brutus — тупавко, Flaccus — клепоња, Plautus — дустабанија, Aelius — лукави). Али постоји једна важна разлика између надимка и личних имена. Лично име дају родитељи, зато су обично лепа, а надимке други, зато су често подругљива. Како у светлу етимологије коју предаже колега Ромац тумачити познату формулу коју је невеста изговарала при закључењу брака. Ubi tu Gaius et ego tua Gaia. „Где ти булеш грактао као гавран, ја ћу крештати као сврака.“ Не иде, осим можда за неку потоњу фазу брака. Свадебној свечаности више одговара: „Где ти булеш, мој Раде (Обраде), ту и ја, твоја Рада (Раминала).“ А тврђење да сам усамљен у извођењу Gaius од gaudere, није тачно, као што се види из следеће примедбе.

(52) Goropius, *Opera*, Antverpiae, 1569, lib. I, стр. 6 и с.л.; Vossius, *Divitiis sermonis*, lib. 2, cap. 1, pag. 168 (према Cattaneo, *Gaio e le sue Istituzioni, del nome di Gaio*, Pavia, 1898, стр. 78—79). Сам Cattaneo се опредељује за ову хипотезу (стр. 32. п с.л.); Вид. затим: Mommsen, *Die römische Eigenamen: der republikanische und augustische Zeit*, Reihn Museum für Philologie von Welcher und Ritsel, Neue Folge, 1860, стр. 175; Marquardt, *La vie quotidienne des Romains*, превад Henry, Paris, 1892, том I, стр. 13, примедба 2; Fisk Hjalmar, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1960, стр. 283 (грчко γαῖος превад као sich freuen); Ch. Lewis and Ch. Short, *Latin Dictionary*, 2. издање, Oxford, 1975, стр. 799 (Gaius from gaudere).

(53) Тако Vossius, нав. дело, стр. 168.

(54) *Grande dizionario della lingua italiana*, Torino, 1970, том VI, стр. 53—537).

И поред изнетих ограда, чини се да се овакво тумачење уклапа у неке податке који се односе на писца *Институција*. Чак и они који не вреднују високо Гаја, запазили су хумане црте овог класичара(55). Прихватање и хваљење мера које су ублажиле ропство, критика туторства над женама, његов кавалерски став према супротном полу који није делио ниједан римски правник — све то говори о личности чије је име истовремено и одлика: *poemen atque omen*, како кажу Римљани. И сам податак да је, у изворима, иако ретко цитиран, Гај готово редовно „наш Гај“ није за одбацивање. То топло *poster* додаје се уз име цењеног колеге, сународника, то је начин на који се студенти обраћају омиљеном професору(56). Зато су и компилатори Јустинијанове кодификације на више места поменули „нашег Гаја“(57). Трибонијан, Теофило и Доротеј признају да су се, пишући *Институције*, највише служили *Институцијама* и другим бројним делима „нашег Гаја“(58). Тако су одали признање овом скромном професору, за живота непризнатом, који је, према Онореу, идејни инспиратор и духовни отац читаве Јустинијанове кодификације(59).

10. Гајеве *Институције*, којима се инспирисала и Јустинијанова комисија, представљају књигу која је „један од темеља западне цивилизације“, како каже Кели (Kelley)(60). Природно је интересовање за личност писца најуспелијег уџбеника права у народу који је „дао лекције из права свим народима света“(61). Наравно да оно мало података, који се свде на његово дело, не дају „портрет у боји“, већ „силуету“. Колико су непоуздани ти подаци види се из околности да чак и његов пол није изванстан, јер има и претпоставки да је Гај био псеудоним једне жене-правника(62). Па, ипак, ако се основано може претпоставити да дело говори о човеку, јер ником није дано да пише а да не открије себе, онда се наслућује да је рука која је писала *Институције Res cottidianae* обиман коментар преторовог едикта, која је створила први прави систем у праву (*personae-res-actiones*) припадала једној сложеној и противуречној особи. Он стоји мимо главних токова римске јуриспруденције, не дели склоност ка казуистици која карактерише класичаре, већ тежи ка уопштавању и систематизацији. Вероватно је „аутсајдер“ и „особењак“ који не припада друштвеној елити нити има право на јавно давање стручних мишљења (*ius publice respondendi*). По неким особинама је типичан Римљанин, а по другима Хелен. Један је од ретких који обраћа пажњу на историју, али, за разлику од већине колега, не велича прошлост већ се односи критички према њој. Иако лично скро-

(55) Budil, *Studo Grosso*, III.

(56) Honoré, нав. дело, *Gaius . . .*), стр. 126.

(57) Const. Imper. maiest. 6; Const. *Omnem rei publicae*, 1; Inst. 4. 18. 5.

(58) Const. Imper. maiest. 6.

(59) Honoré, нав. дело, (Tribonian), стр. 246—247, 256.

(60) Kelley, *Gaius noster: Substructures of Western Social Thought*, American Historical Review, 1979/3, стр. 648.

(61) Група аутора, *Le Code civile, livre du centenaire*, Paris, 1904, стр. 13.

(62) Вид. Samter, *War Gaius mänliche Pseudonim einer Frau?* Deutsche Juristenzeitung, 1908 (13), стр. 1386.

ман, без оне ароганције која је одлика великих класичара, понекад жели да покаже шта зна, упућује на своје монографије. У форми одмерен и непретенциозан, он показује велику независност духа, која се огледа и у насловима и садржини његових дела, као и ауторима које наводи. Према владару и поретку показује мешавину снисходљивости и fine ироније. Нешто од блажности и „срдачне отворености“ на коју асоцира његово име може се назрети из става према колегама, из похвала које упућује новим законима који су ублажили некадашњу суровост према робовима, из критике туторства над женама. Тиме је, вероватно, заслужио онај епитет „наш“ тако да је и за савременике и за потоње правнике остао „*Gaius noster*“.

Dr. Obrad Stanojević,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade

QUIS ERAT GAIUS

Summary

The present concise study is an attempt to solve the question of the personality of Gaius on the ground of his work, and first of all of the *Institutions*, since it is a reasonable assumption that no one can write and not to make visible his personality too, at least partially.

At first sight Gaius is a peculiar mixture of characteristics. That is why some authors consider him „an eccentric“ (*Sonderling*) or outsider. By some characteristics he is a typical Roman, but at the same time he is rather helenized (*Kaden and Kaser*). He is simultaneously a very cautious and daring writer, modest, but original and of an independent spirit, which is clear from the titles of his works whose majority is a novelty in legal literature, but also from his opinions expressed in the works. In contrast to the classics, he strives toward making a system and toward definitions. In such a way he has created the first legal system in history, which influenced many handbooks and codifications (*personae — res — actiones*). He is one of the rare jurists who is paying attention to the past (together with *Pomponius*), but, contrary to his colleagues, he had also critical attitude toward old institutions. His scholarly honesty can be seen by his quoting of other authors' opinions, and quite frequently at the same time (parallelly) his own and those of the concurrent (*Proculean*) school, while admitting sometimes the arguments of the followers of that school. If one can discern a personality out of a style, Gaius is a simple, unpretentious, clear, but deep an author.

There are, although small, some connections between his name and his character. Although a name is most frequently a result of chance, it still, as a sort of propaganda, leaves impression on the person too. While opting for the hypothesis of *Goropoius* and *Mommsen* that name Gaius originates from *gaudere* (be happy about something) and that it has some relation with French *gai* and Italian *gaio*, the author notes that Gaius praised the measures for attenuating earlier cruelty with slaves and he emphasizes his gallant attitude toward women and *tutela mulierum*. As a favorite professor and colleague he has acquired that epithet *noster*, which has stayed as permanent characteristic of Gaius until the times of *Justinian*.

Dr Obrad Stanojević,
professeur à la Faculté de droit à Belgrade

QUIS ERAT GAIUS

Résumé

Cette brève étude s'emploie à dévoiler la personnalité de Gaius, sur la base de son oeuvre, et notamment des Institutions, considérant que nulle personne ne peut écrire sans faire ressortir, au moins en partie, sa propre personnalité.

A première vue, Gaius donne l'impression d'un personnage aux multiples visages. Aussi certains l'ont-ils défini comme un „homme bizzard“ (Sonderling) ou comme un „homme marginal“ (Kaden et Kaser). Par certains côtés il est un Romain typique mais par d'autres il semble très hellénique. Il est à la fois un écrivain prudent et audacieux, modeste mais d'un esprit original et indépendant, ce qui ressort des titres de ses oeuvres, dont la majorité représente une nouveauté dans la littérature juridique, ainsi que des opinions qu'il défend. Contrairement aux classiques, il favorise la systématisation et les définitions. Il créa ainsi le premier système juridique dans l'histoire, qui a laissé des traces dans maints manuels et codifications (personae-res-actiones). Il est un des rares juristes romains qui prête son attention à l'histoire (de même que Pomponius), mais contrairement à ses collègues, il préserve un regard critique sur les anciennes institutions. Il fait, en outre, preuve d'honnêteté scientifique en citant les opinions des autres, faisant souvent un parallèle entre ses propres avis et ceux de l'école concurrente (celle de Proculeanum), et donnant parfois raison aux partisans de cette dernière. Si donc, on peut deviner une personnalité à partir de son style, Gaius est un homme simple, modeste, clair mais profond.

On peut dire qu'il existe certains liens tenus entre son nom et son caractère. Bien que le nom soit le plus souvent le fruit d'un hasard, de même qu'une propagande quotidienne, il peut néanmoins laisser des traces sur la personnalité qui le porte. Optant pour l'hypothèse de Goropois et de Momsen, selon laquelle Gaius dérive du verbe latin „gaudere“ (se réjouir) et qu'il a des liens avec les mots français „gai“ et italien „gaio“, l'auteur note que Gaius avait loué les mesures qui atténuèrent la cruauté traditionnelle envers les esclaves et souligne sa galanterie envers les femmes et la tutela mulierum. Pour être un professeur et un collègue bien aimé de tous, il reçut l'épithète „noster“ qui accompagne le nom de Gaius jusqu'à l'époque de Justinien.

мр Мирјана Стефановски,
асистент Правног факултета у Београду

ЗЕМЉОРАДНИЧКА ЛЕВИЦА ДРАГОЉУБА ЈОВАНОВИЋА И ПИТАЊЕ ДРЖАВНОГ ПРЕУРЕБЕЊА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Премда се тек марта 1940. године формално издвојила у засебну страначку организацију, група присталица Драгољуба Јовановића, позната као земљорадничка левица, никада се није сасвим уклонила у званичну политичку линију Савеза земљорадника, нити успела да у његовом вођству оствари значајније место. До расцепа је дошло убрзо након припајања Групе за социјалну и културну акцију, али је сукоб између њених чланова који су обликовали језгро страначке левнице и тежили да овладају странком и водећих личности у Савезу земљорадника остао неразрешен услед завођења шестојануарске диктатуре(1). Основне линије у политичком профилу земљорадничке левнице оцртане су управо у првим годинама режима монарходиктатуре, када кроз самостална иступања неусаглашена са вођством странке она почиње све више да се исказује као засебна струја независних погледа и држања.

Замирање партијског живота, оклевање и пасивност страначких првака србијанске опозиције и њихово узмицање пред режимом, остављали су крупну празнину у којој је земљорадничка левица наслутила повољну прилику. Полазећи од оцене да су старе страначке организације разорене и да су се већ на првим скупштинским изборима после 6. јануара исказале као преживеле, без снаге да зауставе растуће осипање чланства, њени прваци разрађују идеју стварања једног борбеног, моћног сељачког покрета, односно широко разгранатог „народњачког“ покрета чија ће кичма бити сељаштво, а носилац пречишћена и подмлађена Земљорадничка странка, која треба да наследи истрошену Радикалну странку и понови историју

(1) Изјава Д. Јовановића објављена у „Јутарњем листу“ 28. II 1940; Д. Јовановић, *Јединство земљорадничког покрета, Село и сељаштво*, Сарајево, 1937, стр. 68—69; М. Москљевић, *Земљораднички покрет код Срба*, *Ibid*, стр. 47.

њеног успона у прошлом веку(2). Тај сељачки покрет који је тежила да изгради, земљорадничка левица је замишљала по угледу на Хрватску сељачку странку, као националан — српски, као покрет који би се, са легитимацијом представљања српског народа, поставио као противтежа Хрватској сељачкој странци и равноправан јој партнер у преговорима за решење хрватског питања(3). Већ је у првом програмском спису с краја 1931. наглашено да ће нови покрет бити искључиво српски, да нипошто неће тражити присталице међу Хрватима(4). Али, замишљен као свесрпски, не само да је требало да наследи србијанску грађанску опозицију, већ је у пречанским крајевима конкурисао Самосталној демократској странци, која је себи присвајала монопол представљања српског живља у Хрватској и чији су прваци и сами испољавали амбиције да се ставе на чело једног српског сељачког покрета(5). Успех своје агитације у Хрватској после склапања Споразума Цветковић—Мачек и ширење свог покрета међу пречанским Србима, Драгољуб Јовановић је тумачио њиховим разочарањем у самосталне демократе због пристајања на подређен однос према ХСС у Сељачко-демократској коалицији. Српски би сељачки покрет левих земљорадника по њему био пак постављен „упоредо са Мачековим“, као потпуно равноправан партнер ХСС, док би, штавише, у будућем заједничком сељачком покрету који би сачињавале сељачке странке — српска, хрватска и словеначка — „Срби — први ослобођени од феудализма — играла водећу улогу“(6).

Замишљајући нову странку и као матицу српског националног покрета, земљорадничка левица је, формулишући своју програмску оријентацију, већ 1932. признала постојање изграђених националних индивидуалитета српског, хрватског и словеначког и следствено — право ова „три главна народа“ „на своје самостално опредељење и уређење“(7). Тумачећи да је политика званичног југословенства „гора него формула СХС“ јер се „истискује хрватство, док се српство и даље слободно шири“, да се „за рачун финансиског и индустриског капитала, пречанског и србијанског“ спроводи „хегемонија у име српства

(2) Та је идеја исказана већ у првим програмским поставкама земљорадничке левике с краја 1931. познатим као *Шеснаест тачака др Драгољуба Јовановића* (Архив Југославије) у даљем тексту: АЈ), Збирка Јована Јовановића-Пижона (у даљем тексту: 80), кутија 32, архивска јединица 152, сингатура документа 75—80), а детаљније разрађена у програмском спису *Задачи нове власти* из априла 1932. (АЈ, 80—32—153—(243—247). Видети и Д. Јовановић, *Јединство земљорадничког покрета*, стр. 70—71.

(3) У разговору са чехословачким новинаром Х. Рипком у Београду 8. V 1936. Д. Јовановић је тврдио да вођства србијанске опозиције не могу остварити споразум са ХСС „јер не представљају српски народ“, „да на српској страни не постоји организована снага, која би била протутежа хрватске снаге Мачекове“ и да „с Хрватима може споразум провести само наш српски сељачки покрет“. — *Извештај Х. Рипке министарству спољних послова у Прагу и председнику Бенешу о разговорима вођеним у Загребу и Београду 3—8. V 1936.* (наведено према Љ. Бобан, *Мачек и политика ХСС 1928—1941*, Загреб, 1974, I, стр. 258).

(4) *Шеснаест тачака др Драгољуба Јовановића*.

(5) *Говор С. Косановића на збору у Кореници 3. XII 1939.* — „Политика“, 4. XII 1939, „Новости“, 5. XII 1939; *Србима сељацима!*, изборни летак САС из 1940. — Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: А VII), Пописник XVII (у даљем тексту: П-17), к. 32, бр. рег. 431—14, „Обзор“, 3. I 1940.

(6) *Политичке успомене* (необјављени мемоари Драгољуба Јовановића похрањени у Архиву Југославије), књ. V, стр. 300, 306.

(7) *Шеснаест тачака др Драгољуба Јовановића; Задачи нове власти*.

и југословенства“ и подвлашћивање хрватског народа, њени прваци су већ тада поставили потребу решења хрватског питања као императивну, а проблем државног преуређења као претходан. Уверени да се држава „мора уредити тако да се Хрвати и Словенци задовоље као посебне националне групе“ — јер „док се то не учини, ма шта да почнемо увек ће искрсавати национално питање“ — и да полазна тачка мора бити најмање онај степен аутономности који су Хрвати имали у оквиру Аустро-Угарске, изјаснили су се за федеративно уређење заједничке државе(8). Додуше, као плод лагане еволуције, поступно напуштање крутих унитаристичких позиција, или бар њихово темељно преиспитивање, постајало је у то време све изразитије и у кругу водећих српских политичара. Али су прваци земљорадничке левице, тежећи да се прикажу подобнијим савезником у очима вођства ХСС, наспрам њихове уздржаности настојали да што више истакну своју федералистичку оријентацију. Тако је њихово опредељење за федерализам добило велики публицитет у јавности и привукло пажњу политичких кругова не само у земљи него и ван ње поводом процеса групи левих земљорадника на челу са Д. Јовановићем пред судом за заштиту државе септембра 1932(9). А поводом Загребачких пунктација — Резолуције Сељачко-демократске коалиције од 7. новембра 1932. у којој је био истакнут у државно-правном смислу доста дубиозан захтев за враћањем на 1918. годину „као исходну тачку“ и у погледу новог државног уређења искључен унитаризам без разјашњења о којем типу сложене државне организације би се радило, но са неким недовољно одређеним формулацијама које допуштају и чак наговештавају лабавији облик државне заједнице но што је класична федерација(10) — израдили су у форми летка један проглас у коме су изјавили да прихватају жеље и тежње хрватског народа изречене у Резолуцији као „базу за преговоре“ о будућем уређењу државе(11).

Али и поред тога што се земљорадничка левица кроз ова и доцнија иступања веома ангажовала на остварењу споразума којим би било решено хрватско питање, што је показивала велику готовост да удовољи хрватским захтевима и чак у време непосредно пред закључење Споразума Цветковић-Мачек изјављивала да „решење хрватског питања има да се прими онако какво га Хрвати поднесу и с каквим они буду задовољни“(12),

(8) *Ibid.* Прваци земљорадничке левице су и раније, у оквиру Групе за социјалну и културну акцију, иступали са критикама централистичког уређења државе. Тако се у алманаху ове групе још 1925. М. Арсић залагао за федерализацију земље у смислу познавања неког компромиса између унитаризма и федерализма у владу широке аутономности покрајина блиске положају федералних јединица. (М. Арсић, *Унитаризам и федерализам. Како се поставља и како се има решити српско-хрватски спор, Генерација пред стварањем. Алманах једне групе*, Београд, 1925, стр. 138—150).

(9) Т. Стојков, *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929—1935*, Београд, 1969, стр. 181—183.

(10) Текст Резолуције СДК од 7. XI 1932. — АЈ, Збирка Хинка Кризмана (у даљем тексту 84), кутџа 2.

(11) *Истина о Загребачкој резолуцији*, недатиран летак са потписом „Земљорадници из Србије“ — АЈ, 84—2.

(12) *Излагање С. Живковића на земаљској конференцији земљорадничке левице у Београду 31. XII 1939.* — наведено према Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. V, стр. 276—279.

не само да су њени прваци били искључени из преговора, већ ни након остварене нагодбе, нити су узети у обзир за владавину комбинацију, нити им је омогућено да учествују у креирању владине политике, иако је Земљорадничка странка у влади имала свог представника(13). Премда су грађанска вођства уочавала да политика Драгољуба Јовановића у основи тежи да спречи одливање сељачких маса, које су се удаљавале од старих политичких странака и чије је дубоко незадовољство претило све већим ширењем комунистичког покрета на селу(14), ипак су им се његови погледи и иступи чинили превише радикалним. Резервисан према његовом политичком раду био је и сам Мачек, кога је земљорадничка левица вазда истицала као свог главног савезника(15), док се вођство Савеза земљорадника — посебно од када је у току преговора између Цветковића и Мачека крајем јуна 1939. умро шеф странке Јован Јовановић, а вођство преузео Милан Гавриловић, стојер србијанске деснице у странци — старало да што више сузбије утицај левике, изолује је и одстрани и ограда се од њеног деловања, видећи у њеном радикализму и сметњу за учешће у власти(16).

Упркос томе земљорадничка левица се у прво време по образовању владе Цветковић-Мачек држала сасвим лојално, уздржавајући се од критике, величајући Споразум као историско дело које је у одсудним тренуцима учврстило државу, истичући свој допринос у изграђивању духа и политике српско-хрватског споразумевања и наглашавајући готовост да се и сама ангажује на оживотворењу Споразума(17). Но, убрзо Драгољуб Јовановић почиње у својим јавним иступањима све чешће да наговештава да српски народ у влади не представљају његови прави представници, да је због тога још увек отворено српско питање, које ће остати нерешено све док у владу не уђу прави представници Срба(18), као и да ће постигнути Споразум моћи да буде остварен тек онда када га прими и подупре српски народ организован у сељачки покрет какав изграђује земљорадничка левица(19). Након више безуспешних покушаја у јесен 1939. да се са вођством Земљорадничке странке око Милана Гавриловића изнађе неки компромис и тако

(13) *Ibid.*, стр. 278—279.

(14) Извештаји иностраних дописника о процесу групи левих земљорадника новембра 1932. — Т. Стојков, *op. cit.*, стр. 183; И. Рибар, *Политички записи*, Београд, 1952, IV, стр. 151; Исти, *Из моје политичке сурадње (1901—1963)*, Загреб, 1965, стр. 287.

(15) *Извештај Х. Рипке о разговору са Мачеком у Загребу 4. V 1936.* — видети напомену 3 (стр. 244, 252); „Обзор“, 8. II. 1940.

(16) *Говор Д. Јовановића на збору Блока народног споразума у Аранђеловцу 9. I 1938.* — АЈ, 80—31—151—(513—518); „Политички вијесник“, бр. 1/II, Загреб, јуни 1939. — А VII, П-17, к. 21, бр. рег. 7/4—(1—8); *Излагање С. Живковића на земаљској конференцији земљорадничке левике 31. XII 1939; Резолуција са земаљске конференције земљорадничке левике 31. XII 1939.* — АЈ, Фонда Централног пресбирија — ЦПБ (у даљем тексту: 38), к. 95, арх. јед. 227; *Зашто организујемо нову сељачку странку*, брошура земљорадничке левике од 5. III 1940.

(17) *Поздрав Споразуму!*, летак првака земљорадничке левике Ј. Јовановића од 28. VIII 1939; *Изјава Д. Јовановића новинарима 8. IX 1939.* — „Хрватски дневник“, 9. IX 1939; „Хрватски дневник“ 19. IX 1939; *Говор првака земљорадничке левике Н. Малетића на земаљском збору у Мартинцима 14. X 1939.* — „Јутарњи лист“, 15. X 1939.

(18) *Говор Д. Јовановића у Крајујевцу 1. X 1939.* — Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. V, стр. 214; *Говор Д. Јовановића на земаљском збору у Мартинцима 14. X 1939.* — „Јутарњи лист“, 15. X 1939.

(19) *Говор Д. Јовановића у Београду 15. IX 1939.* — Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. V, стр. 199.

оснажи и учврсти утицај левице у странци и кроз учешће у креирању званичне страначке политике обезбеди и сразмерно учешће у власти, међу првацима земљорадничке левице била је сазрела одлука да се иде на отворени раскид(20). На то је утицала и овакву одлуку свакако убрзала и околност да је Земљорадничка странка својим учешћем у влади делила одговорност за расписивање веома непопуларних сенатских избора, гушење децембарских демонстрација у Београду, полицијски терор и прогоне којима је праћено и доношење реакционарне уредбе о интернацији. Далеко од власти, нису смели да дозволе да изгубе и глас опозиционарства и критику режима препусте радикалима и демократима, чију су укорењеност на српском селу тежили да сузбију и наследе. Но, не треба занемарити ни лични моменат — дуготрајно ривалство Гавриловића и Јовановића за примат у странци и амбиције Драгољуба Јовановића да сам води странку, да се нађе на челу једног моћног покрета, његову суревњивост, самољубље и непристајање да се помири са подређеном улогом(21).

Први корак било је сазивање земљорадничке конференције 31. децембра 1939. на којој је усвојена Резолуција којом је осуђен рад вођства око Милана Гавриловића и оспорено им право да представљају странку. Наглашено је да се не сме дозволити да се земљораднички покрет даље компромитује учешћем у влади и да се зато мора одстранити монополисање вођства и утицај десног крила(22). Како је овај покушај да се овлада вођством странке остао без успеха, прваци земљорадничке левице су на састанку 25. фебруара 1940. одлучили да иступе из Савеза земљорадника и приступе стварању засебне страначке организације(23), те су на оснивачком конгресу у Београду 17. марта 1940. образовали нову Народну сељачку странку(24). Тумачећи ово одвајање, премда су оштро осуђивали званичне Савеза земљорадника за политику коју воде у странци и у влади, издвајали су Хрватску сељачку странку и самог Мачека, сваљујући сву одговорност за политику владе на Чубриловића и Југословенску радикалну заједницу(25). Штавише, оптуживали су вођство да је увек било противно споразуме-

(20) Излагање С. Живковића на земаљској конференцији земљорадничке левице у Београду 31. XII 1939.

(21) Неотиграна белешка Ј. Јовановића о појединим страначким првацима и свом могућем наследнику на положају шефа странке — АЈ, 80—32—153—(467—469); *Извештај Х. Ринке о разговору у Загребу и Београду 3—8. V 1936.* — видети напомену 3 (стр. 244); И. Рибар, *Политички записи*, Београд, 1949, II, стр. 201, 1951, III, стр. 186.

(22) Резолуција са земаљске конференције земљорадничке левице у Београду 31. XII 1939. — АЈ, 38—95—227.

(23) Саопштење са састанка групе Драгољуба Јовановића у Београду 25. II 1940. — АЈ, 38—95—227. Саопштење је објављено у дневним листовима: „Загребачки лист“, 25. II 1940; „Политика“, 27. II 1940. и др.

(24) *Извештај Централног пресбирца о оснивању Народне сељачке странке, Београд, 17. III 1940.* — АЈ, 38—95—227; *Народна сељачка странка. Основна начела — Програм* — Статут, Београд, 1940. У Извршни одбор нове странке, ушли су сви истакнути прваци земљорадничке левице: Драгољуб Јовановић, Душан Богдановић, Њинко Петровић, Милош Милошевић, Светислав Живковић, Никола Гопаћ, Живота Бермановић, Небојша Малетић и други. О издвајању земљорадничке левице из Савеза земљорадника видети: Б. Петровић, *Оснивање Народне сељачке странке (НСС)*, Годнишњак града Београда, XXV/1978, стр. 303—310.

(25) *Изјава Д. Јовановића од 27. II 1940.* — „Југарњи лист“, 28. II 1940; *Земљорадницима митровачког среза и околине*, летак Н. Малетића из фебруара 1940; *Зашто организујемо нову сељачку странку.*

вању с Хрватима, а да се политици споразума приклонило само да би се Мачек компромитовао и тако осујетило решавање хрватског питања(26). Упоредо су наглашавали да нова странка једним од најбитнијих својих задатака и даље сматра рад на оживотворењу Споразума Цветковић-Мачек(27), а борбу за ново државно уређење основано на савезном начелу и принципу самоопредељења народа уткали су у темеље новог страначког програма(28), да би најзад, у својој првој званичној Резолуцији и отворено изашли са захтевом да буду заступљени у новој влади(29).

Требало би зато утврдити у каквој се светлости овај расцеп у Земљорадничкој странци приказује с обзиром на два најкрупнија унутрашњеполитичка питања у то време — питање концентрације и питање процедуре даљег државног преуређења — од чијег би решења директно зависио исход започетог процеса федерализације земље. Наиме, у оновременим политичким круговима су се поводом оснивања НСС јавили гласови да расцеп у редовима земљорадника треба приписати Мачековом утицају и да је то повезано са тежњом ХСС да се, уместо образовања концентрационе владе, што је захтевала опозиција у Србији, у кабинет уведу вође малих политичких група и ванстраначки политичари као представници Срба, што би хрватским министрима омогућило да у влади задрже пресудну улогу(30). Доиста, у току маја и јуна 1940. у загребачким листовима је наговештавана могућност да се влада прошири тако да уђу представници оних србијанских странака које прихватају споразум, стоје на федералистичком становишту и желе да подупру политику владе Цветковић-Мачек — Народне сељачке странке Драгољуба Јовановића и демократске левике — као и црногорских федералиста(31). Истовремено је наглашавано да је признање Споразума предуслов за концентрацију, која се не може остварити ако не пружа јамство да ће преуређење државе бити споразумно окончано(32). Да није без основа повезивање издвајања земљорадничке левике из Савеза земљорадника са Мачековим утицајем, указује и коментар којим је у „Хрватском дневнику“ као званичном органу ХСС оно пропраћено и који се може схватити као подстицај групи Драгољуба Јовановића за оснивање засебне страначке организације. У њему је, додуше не сасвим отворено, али ипак недвосмислено, наговештено да би нова странка, уколико би имала успеха у пропагирању Споразума међу Србима, могла постати онај партнер Хрватској сељачкој странци кога би она примила као легитимног представника српског народа(33). Такође, веома је инди-

(26) Зашто организујемо нову сељачку странку.

(27) Изјава Д. Јовановића од 27. II 1940. — „Јутарњи лист“, 28. II 1940.

(28) Народна сељачка странка. Основна начела — Програм — Статут.

(29) Резолуција Главног одбора НСС из маја 1940. — Д. Јовановић, *Политичке усмелене*, књ. VI, стр. 96—97.

(30) Извештај дописника ЦПБ-а из Загреба за фебруар 1940. — АЈ 38—16—54; *Поводом концентрације* — „Српски глас“, 9. V 1940.

(31) Обзор, 1. V 1940; „Економска политика“, 15. VI 1940.

(32) Обзор, 1. V 1940; „Обзор“, 25. V 1940.

(33) „Хрватски дневник“, 28. II 1940.

кативна чињеница да је само дан након што је објављено саопштење земљорадничке левице о иступу из Савеза земљорадника, са хрватске стране истакнута разлика која у кључном питању процедуре даљег државног преуређења постоји између Милана Гавриловића и првака земљорадничке левице — да насупрот Гавриловићу, који је за то да се пре скупштинских избора и коначног решавања образује српска јединица на читавој територији ван Бановине Хрватске и Дравске бановине, левица дели став ХСС да се о српској јединици решава тек при дефинитивном обликовању новог устројства државе(34).

Међутим, након реконструкције владе у коју је уместо Б. Максимовића ушао Антон Корошец, вођа Словенске људске странке и један од главних стубова режима, чиме је и питање концентрације било одложено, у хрватској штампи постаје све видљивији преокрет у односу према Народној сељачкој странци. Тако већ крајем јула 1940. „Обзор“ пише да вођство Сељачко-демократске коалиције „не може политички сурађивати са дром Јовановићем који пропагира оснивање фронте радног народа града и села“, да сарадњу са њим одбацују и представници традиционалних српских опозиционих странака и да његова странка не само да нема присталице међу Хрватима и Словенцима, већ ни у Србији не представља знатнију снагу(35). Затварање перспективе уласка у владу свакако је утицало да се прваци Народне сељачке странке убрзо почну одрицати савезништва са ХСС(36), при чему је ово удаљавање упоредо било подстакнуто и све ширим незадовољством усмерењем владе и у унутрашњој и у спољној политици, за које је било јасно да га подржавају и носе хрватски министри. Поводом годишњице Споразума Народна сељачка странка је иступила не само са критиком владине привредне и социјалне политике, спољнополитичке оријентације и унутрашње управе, уз наглашавање сада одговорности и вођства ХСС, већ и са критиком начина на који је постављен проблем државног уређења(37). За Споразум Цветковић-Мачек је речено да је склопљен без учешћа и без пристанка представника српског народа и да је од стварања Бановине Хрватске „трагична разлика само у томе што сада у хрватским крајевима наредбе за терор долазе из Загреба, а не више из Београда“. Такође, да су Споразумом задовољени само хрватски интереси, а заостављени интереси других народа и покрајина, јер уместо да се читава држава преуреди на федеративној основи, хрватски политичари, спречавајући стварање и других јединица, стално истичу све нове и нове захтеве за проширењем територијалног обима и компетенција Банови-

(34) „Обзор“, 26. II 1940.

(35) „Обзор“, 30. VII 1940.

(36) Промена држања првака НСС тумачена је на хрватској страни увиђањем Д. Јовановића „да му његово позивање на везу са дром Мачеком не доноси оног политичког успеха који је очекивао“, те да од своје нове оријентације очекује више пробитка. — „Обзор“, 8. XI 1940.

(37) *Народна сељачка странка о годишњици рата и Споразума*, Београд, септембар 1940.

не Хрватске(38). Те тврдње, међутим, нису биле нове, већ се њима група Драгољуба Јовановића само придружила све изразитијем оспоравању правца којим је, склапањем нагодбе између ХСС и режима, започет и усмерен процес државног преуређења.

Главне контуре свог концепта новог државног устројства прваци Народне сељачке странке су изразили у страначком програму из марта 1940(39), при чему су углавном преузете и разрађене основне мисли садржане још у програмском спису *Задаци нове власти* из 1932. Политички карактер ових докумената, који самим тим није налагао исцрпност излагања уставне материје, нити давање дорађених и прецизних решења и термилошку усклађеност, не дозвољава јасно правнотеоријско одређење облика државног уређења који се у њему предвиђа. Премда је декларативно ново уређење опредељено као федералистичко, његова правна природа остаје спорна. Оно што оспорава придавање својства федералних јединица трима земљама које се као националне државе предвиђају у изложеном концепту, јесте једнодомна структура централног парламента, чињеница да оне као такве не суделују у вршењу савезне законодавне и уставотворне власти, односно да у оквиру централног законодавног тела није обезбеђено представништво земаља као таквих, што се по правилу узима као основно мерило разграничења правних појмова федералне јединице и политичко-територијалне аутономије. Проблем је ипак замагљен тиме што није јасно да ли би се будући уставотворац, обезбеђујући на друге начине одређену заступљеност посебних јединица у процесу одлучивања о виталним питањима заједнице, старао да ублажи овај недостатак. Наиме, у програмским поставкама није опредељен састав и начин одлучивања у уставотворној скупштини, нити у другим централним органима власти, на првом месту врховном државном суду, као ни процедура уставних промена. Такође, делимична коректура могла би бити извршена путем изборне геометрије. Најзад, већ је у изложеном програму предвиђено извесно, мада недовољно разјашњено, учешће посебних јединица као таквих у одлучивању о неким уставним и појединим питањима из савезне законодавне надлежности(40). Додајмо и то да је, управо у време када су прваци земљорадничке левице израђивали свој програм, правна наука у Србији почела оспоравати схватање по коме је установа горњег дома нужност и аксиом федерације(41).

С друге стране, више елемената не дозвољава поуздано дефинисање овог концепта као унитаристичког, с високим

(38) *Ibid.* Видети и коментаре загребачке штампе „Хрватски дневник“, 6. XI 1940; „Обзор“, 8. XI 1940.

(39) Народна сељачка странка. Основна начела — Програм — Статут.

(40) Тако програм НСС предвиђа суделовање земаљских влада у одређивању аутономног положаја историјских покрајина, изради привредног плана за поједине гране привреде, утврђивању основа социјалне политике и здравственог старања.

(41) Ј. Борђевић, *Основна питања федералне државе*, Београд, 1940, стр. 18—21, 75—79. Чини се да је концепт једнодомног парламента у држави преуређеној на федеративној основи у то време заступао и Слободан Јовановић. (*Југословенство у прошлости и будућности*, предавање С. Јовановића одржано у Српском културном клубу 4. XII 1939. — „Српски глас“, бр. 4. од 7. XII 1939; С. Јовановић, *Југословенска мисао* — „Српски глас“, бр. 8. од 4. I 1940).

степеном децентрализације. На првом месту ту је постојање изворне законодавне надлежности земаљских сабора, искључиве у одређеном кругу послова — јавна безбедност, судство, култура и просвета, и мешовите — у области саобраћаја и веза, привреде, рада и радних односа и социјалног старања(42). Затим, није предвиђен надзор централних власти над законодавном делатношћу земаљских сабора(43), већ чисто федералистички институт оцене уставности и законитости и решавања сукоба надлежности од стране врховног државног суда, који је, наспрам мреже земаљских судова, предвиђен као једини централни судски орган. При томе, околност да читав систем судова од првостепених до апелационих и касационих припада искључиво посебним јединицама, битно појачава федералистичко обележје овог концепта. Даље, у посебним јединицама поред земаљских није предвиђено постојање и посебних органа централне власти(44), нити се помиње икаква могућност утицаја централне власти на образовање земаљских органа. Ту се, међутим, поставља питање улоге монарха, које остаје неразјашњено, јер премда је речено да се „признаје постојећи облик владавине“, у програму се не помиње ништа што би иоле осветлило природу тог монархијског федерализма. Уставотворној скупштини која је дефинисана као суверена остављено је да одлучи о облику владавине. И најзад, образовање посебних јединица предвиђено је на националној основи, као израз права народа на самоопредљење. Српски, хрватски и словеначки национални индивидуалитети били би темељ територијалног омеђавања посебних јединица, критеријум за њихово територијално разграничење. Замишљене као националне државе, те посебне јединице свакако би обезбеђивале и појачавале претежност федералистичких обележја.

Тежња да у новом државном уређењу свој израз нађу и традиционалне посебности историјских покрајина унела је извесну „асиметрију“ у федералистички концепт земљорадничке левице. Наиме, предвиђено је да историјским покрајинама које се за то буду изјасниле, буде обезбеђен аутономан положај, било у оквиру једне од земаља, било у облику посебне јединице. На такво тумачење лапидарне формулације да ће се „разграничење и обим послова одредити у договору са земаљском или са централном владом“ (подвукла М. С.) упућују становишта која су била изражена у ранијим програмским списима

(42) У искључивој надлежности централних органа власти остали би послови одбране земље, спољне политике и спољне трговине. Тежња да се удовољи хрватским захтевима нашла је израз у решењу да војни обавезници оних земаља које се за то одредиле служе војску у својим земаљама. Такође, обезбеђује се финансијска самосталност посебних јединица, при чему се питање финансирања може решити само уз сагласност земаљских власти.

(43) У питању надзора централне власти над радом земаљских органа програм из 1940. напушта решење предвиђено у *Задацима нове власти* да председништво владе „руководи политичким надзором од општег значаја“. Осим тога, изостаја је формулација да централна влада одређени круг послова, изреком набројан, „поверава“ земаљским владама, што са још неким битним одступањима указује да су се творци програма из 1940. доследно старали да изоставе све оно што би оспоравало федералистичко обележје њиховог концепта.

(44) И у овом питању је у програму из 1940. напуштено решење усвојено у *Задацима нове власти* — да за везу са земаљским владама централна власт има код сваке земаљске владе своје делегације.

земљорадничке левике — да ће Вардарска и Пиринска Македонија, по уједињењу са Бугарском, добити посебан статус, по елаборату „Шеснаест тачака“ и да „ако се нека велика историјска покрајина плебисцитом за то изјасни, она се може, у договору са трима главним земљама, организовати као посебна земља“, по „Задацима нове власти“. При томе би степен аутономности појединих историјских покрајина био различит, у зависности од „њихове животне снаге“. Али ни оне које би се евентуално образовале као посебне јединице не би по положају могле бити изједначене са земљама, што представља одступање у односу на раније програмске списе. Горња граница степена њихове самосталности одређена је појмом „уже аутономије“, но конкретније опредељење тога појма није садржано у програму. Али би Бугарска свакако, по укључењу у југословенску државну заједницу, добила једнак статус са осталим трима земљама(45).

Став о уважавању традиционалних посебности историјских покрајина при изграђивању новог државног устројства, који претпоставља очување њихове целовитости, логично се исказује као коректив строгом провођењу критеријума националне припадности становништва при територијалном омеђавању посебних јединица. По том еје овај програм неспојив са примачем стварања Бановине Хрватске као прве степенице ка коначном преуређењу државе, јер су по Споразуму Цветковић-Мачек хрватској јединици били припојени знатни делови територије Босне и Херцеговине и западни део Срема. Признање Споразума значило је зато делимично одрицање од програмског става о аутономности историјских покрајина, што потврђују и доцнија казивања Драгољуба Јовановића да би при територијалном разграничењу српске и хрватске јединице земљорадничка левица пристала на припајање Бачке и Барање и читаве Врбаске бановине Хрватској(46). Искључујући те крајеве, највероватније би се аутономни положај унутар српске јединице тражио за Црну Гору, Македонију и преостале делове Војводине и Босне и Херцеговине(47), чиме је Народна сељачка странка у основи стала на становиште о тројној федерацији, које је временом преовладало међу српским грађанским политичарима.

(45) Захтев за уједињењем са Бугарском и спољнополитичким наслонем на СССР присутан је у низу иступања првака земљорадничке левике.

(46) Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. V, стр. 299.

(47) Народна сељачка странка о годишњици рата и Споразума; Д. Јовановић, *Политичке успомене*, књ. V, стр. 304—306.

*Mr. Mirjana Stefanovski,
Assistant of the Faculty of Law in Belgrade*

FARMERS' LEFT OF DRAGOLJUB JOVANOVIĆ AND THE ISSUE OF STATE REFORM OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Summary

The Farmers' Left appears in the first years of the monarch dictatorship (in pre-war Yugoslavia) as a political group of independent views and ideas. While forming a conception of creating a powerful peasant movement among the Serbs, which, as was the case with the Croatian Peasant Party, shall advocate Serbian national interests and act as an equal partner to that Party in the negotiations for settling the national question, its leaders have quite early incorporated into the foundations of their political program the national and state-legal component. Since they wanted to be partners with the leadership of the Croatian Peasant Party, they also wanted to be such an ally in the conflict over the state reform. As a result of these endeavours the concept emerged of the state order of the movement which amounted to particular, although not entirely defined, attempt of settlement of national and traditional specificities of the historical provinces within federalist and autonomist frameworks.

The basic characteristics of such a concept, which is otherwise expressed in the program documents, which does not permit clearer legal-theoretical specifying of the wanted form of state order, are the following: on the one hand, in spite of all essential federalist characteristics, the representation of particular units as such within the framework of the central legislative body is not ensured, and, on the other hand, the autonomy of various degrees is envisaged, both within the framework of individual countries, and in the form of specific units. However, territorial delimitation of the regional unit of Croatia (*banovina*) under the Cveticović—Maček agreement, followed by further Croatian territorial claims, provoked departure by the leaders of the Farmers' Left from the attitude of preserving of entirety of historical provinces; they have also abandoned the idea that some of them may be formed as separate units, outside the framework of the three national states, namely Serbian, Croatian and Slovenian.

*Mr Mirjana Stefanovski,
assistant à la Faculté de droit à Belgrade*

LA GAUCHE AGRARIENNE DE DRAGOLJUB JOVANOVIĆ ET LES REFORMES POLITIQUES DU ROYAUME YUGOSLAVE

Résumé

Dans les premières années du régime de la dictature monarchique, la Gauche agrarienne s'était constituée en tant que group politique ayant des opinions et des positions politiques indépendantes. Réflétant le désir de former un puissant mouvement des paysans serbes qui, à l'image du Parti paysan croate, représenterait les intérêts nationaux serbes et jouerait un rôle important dans les négociations pour la solution de la „question nationale“, les dirigeants de ce groupe ont rapidement inclus les éléments national et constitutionnel dans les fondements de son programme politique. Orientés vers l'alliance avec la directions du Parti paysan croate, ils se sont efforcés d'apparaître comme des partenaires fiables également dans les débats sur les réformes politiques. Par conséquent, ils ont adopté la conception du régime politique qui tâcherait de concilier les spécificités nationales et traditionnelles des provinces historiques dans un cadre fondé sur les principes de fédération et d'autonomie. Cette con-

ception figure dans les programmes d'action ce qui empêche une qualification théorique précise du système politique préconisé. On peut toutefois dégager ses caractéristiques suivantes: d'un côté, malgré les caractéristiques fédérales bien prononcées, elle n'assure pas la représentation des unités fédérées au sein de l'organe législatif central, et d'autre côté, elle prévoit une autonomie à plusieurs degrés, telles que des états fédérés et d'autres unités administratives. La délimitation territoriale du Banat croate au terme de l'Accord Cvetković—Maček, ainsi que de nouvelles revendications territoriales des Croates, ont forcé les dirigeants de la Gauche agrarienne à s'écarter de la conception initiale relative à la sauvegarde de la totalité des provinces historiques et à abandonner l'idée de la formation de certaines unités hors du cadre des trois états nationaux — serbe, croate et slovène.

др Драгомир Стојчевић,

редовни професор Правног факултета у Београду, у пензији

PERFECTA EMPTIONE PERICULUM TRANSIT
AD EMPTOREM(1)

Која од две странке уговора о купопродаји, купац или продавац, сноси штету због случајне пропасти предмета уговора, која је наступила између његовог закључења и извршења, спада међу она питања римскога права на којима су се огледали многи угледни романисти. Резултат тога су два опречна мишљења, готово једнако прихватана и одбацивана, тако да је један од истакнутих немачких романиста овога века, Кинкел, оценио да је то питање нерешиво.

Јустинијанова кодификација посвећује посебну пажњу уговору о купопродаји. Дигеста му посвећују 11 титулуса, од којих шест (Д. 18, 1—6) непосредно говоре о нашем питању. *Институције* му посвећују један титулус (3,23), а *Кодекс* 23 од којих један (4,48) носи наслов *De periculo et commodo rei venditae*. У свим овим текстовима, по устаљеној пракси римских правника, казуистички су решавани поједини случајеви који су се у пракси појавили. Ипак је међу њима било неколико текстова који су имали карактер општих правила. Један од ових текстова био је нарочито коришћен и служио је као полазна тачка за решавање свих питања *periculum rei venditae*. То је текст 3, 23, 3 Јустинијанових *Институција* који каже: „Ризик за случајну пропаст продате ствари пада на купца одмах, чак и ако му та ствар не би била предата.“

Полазећи од овога текста, романисти су дуго сматрали да је то било правило које је у римском праву владало и у класичном и у Јустинијановом времену. Сматрали су, дакле, да је у римском праву, по основном правилу *periculum rei venditae* увек лежао на купцу од самог закључења уговора. Он, дакле, сноси ризик за случајну пропаст ствари иако није било традиције, иако није постао њен власник. Само изузетно, у

(1) На marginи докторске тезе Николе Мојовића, *Periculum rei venditae* од римског до савременог права, брањене децембра 1985. на Правном факултету у Београду.

неким случајевима које су римски правници наводили (нпр. куповина под условом или са роком), ризик је на купца прелазо касније. Присталицама ове, класичне, теорије тешкоће је стварала чињеница да је правило *periculum est emptoris* супротну правилу *res perit domino*. Зато су покушали на више начина да објасне и оправдају овакво правило римскога права. Међу многим покушајима нарочито су била запажена и прихваћена два. Једно које је добило назив „теорија везаних руку“ и чији ватрени заступник је био Јеринг (Ihering). Он сматра да су римски правници усвојили такво решење зато што су продавцу закључењем уговора о купопродаји биле везане руке у погледу располагања са ствари, па је нормално да он не сноси ни ризик због њене пропасти. Друго мишљење, које потиче од Перницеа (Pernize) и Бехмана (Bechmana) налази објашњење и оправдање овим правима у историји уговора о купопродаји. Првобитно она је реална са промтним извршењем, што је имало за природну последицу правило *periculum est emptoris*. То правило је задржано и касније када је она постала консенсуална.

Класичној теорији припада и мишљење Николе Мојовића, изложено у докторској тези *Periculum rei venditae od римског до савременог права*. Он је подвргао детаљној критичкој анализи све до сада коришћене изворе и све најважније до сада изложене теорије. Посебно је проучио појам *periculum*, који је несумњиво један од кључних појмова везаних за питање одговорности уопште а посебно код *emptio-venditio*. Ипак је он код ранијих аутора био запостављен. Мојовић је, такође, посветио посебну пажњу једном другом значајном питању одговорности — питању појма *casus minor i casus maior*. Закључио је да је *casus maior* изједначаван са појмом *vis divina* за коју је искључиво везан *periculum*. Расправљајући о појединим питањима и теоријама, он је био врло близу мишљењу које ја желим да изнесем. Али при закључивању он је, можда с правом, остао у водама класичне теорије. Основни његов закључак је да, супротну теорији Арноа (Arno), Хајмана (Haumann) и Константиновића, правило *periculum est emptoris* није Јустинијанова новина у римском праву, већ га је он преузео из класичног права. Он даље закључује да се момент преласка ризика са продавца на купца поклапа са моментом „*emptio contracta, односно emptio perfecta*“. Он сматра, супротну теорији Секела (Seckel) — и Левија (Levy), да је то општи принцип који је за класично право био природан, јер је у „римском праву дуго времена преовладавајући тон давала купопродаја индивидуално одређених ствари — *species*“. То је био општи принцип, али је било више случајева у којима је перфекција уговора наступала касније, па је за њих важио принцип *imperfecta emptio periculum ad venditorem pertinet*.

Међутим, врло рано су се јавила мишљења која изражавају сумњу, или потпуно одричу постојање оваквог правила у класичном римском праву. Још је Гроцијус (Grotius) сумњао

да је римско класично право познавало овакво правило а Рабел (Rabel) је рекао за њега да је оно „права лудост“. Међу многобројним критикама класичне теорије, нарочито се истичу две. Прва коју је иницирао Арно (Arno) а обрадили су је Хојман (Heumann) и, нарочито, Константиновић, сматра да је у класичном римском праву важио супротни принцип — *periculum est venditoris* — а да су сви текстови у Јустинијановој кодификацији који говоре о правилу *periculum est emptoris* — интерполирани. Друга теорија чији је творац Секел (Seckel) а обрадио ју је Леви (Levy) скреће пажњу на сасвим другу страну — на појам перфектности купопродаје. Они везују наступање за купчеве одговорности за перфектност куповине, односно за правило, изражено у Јустинијановим *Институцијама* и делима неколико класичних правника, *emptio perfecta periculum transit ad emptorem*.

Мислим да је основни полазни извор при решавању питања о коме дискутујемо текст из Јустинијанових *Институција* (3, 23, 3): *Emptio perfecta periculum transit ad emptorem*. Он најнепосредније и најпрецизније одговара на наше питање. Уз то он је општега карактера, изражава једно опште правило а не упутство како треба решити неко конкретно питање. Дакле, он каже да када је куповина перфектна *periculum* прелази на купца. Прво што пада у очи, а што је врло значајно за решење нашега проблема, јесте реч *transit*. То значи да *periculum* не пада одмах на купца, него он тек касније *прелази* на њега. Истовремено правило прецизира када се то дешава — онда када је куповина перфектна (*emptio perfecta*). Међутим, Јустинијан ни ту ни на неком другом месту не говори о томе на коме је *periculum* пре него што је куповина перфектна. Узимајући у обзир уобичајени начин изражавања римских правника, постаје јасно да се тиме хтело рећи да тада делује опште правило ризика, које је толико опште, толико познато да га не треба ни помињати ни објашњавати. Најзад, из тога текста проистиче још један доказ да су римски правници правили разлику између појма *emptio contracta* и појма *emptio perfecta*, између закључења и перфекције уговора о купопродаји. Сваки од ових момената производио је своје посебне последице. Врло често, вероватно по правилу закључење и перфекција уговора наступају истовремено у моменту закључења уговора, па у том моменту наступају и једне и друге последице. То ће бити случај увек када се ради о куповини индивидуално одређених ствари без услова и рокова. У таквом случају је куповина одмах перфектна па *periculum rei venditae statim ad emptorem pertinet tametsi ea res emptori tradita non sit* како кажу Јустинијанове *Институције*. Дакле, у таквом случају ризик одмах при закључењу контракта прелази на купца иако му предмет уговора још увек не би био предат, иако не би још постао њен сопственик. Али у низу случајева, перфекција па и њене последице наступају касније. То ће бити случај код свих на ма који начин условљених или орочених куповина. Перфекција ту наступа тек по

испуњењу свих услова и рокова о којима ће бити говора касније. У том случају подстицањем сагласности воља настаје облигациони однос, настају извесна права и обавезе странака. Куповина у том случају постоји, али она је, како извори кажу, *emptio imperfecta*, она не производи неке од последица перфектне куповине, не преноси ризик на купца, него он, по општем правилу ризика за случајну пропаст ствари остаје на њеном сопственику — *res perit domino* — односно продавцу. Он ће прећи на купца тек у моменту када је куповина постала перфектна а то може бити истовремено са закључењем уговора или касније када наступи перфекција.

Одговор на питање када је куповина перфектна дали су врло убедљиво Секел и Леви: куповина је перфектна онда када њено извршење зависи само од купца. То значи када је продавац са своје стране извршио све што је потребно да купац може несметано узети у државину предмет уговора (извршио издвајање или мерење код генерично одређеног предмета уговора, извршио избор код алтернативних облигација, ако је избор препуштен њему итд.) или ако су испуњени услови и рокови чије испуњење је независно и од купца и од продавца.

Није, дакле, ни у Јустинијановим ни у класичном праву важило као опште правило ни правило *periculum est emptores* ни правило *periculum est venditoris*, него правило *res perit domino*. То, између осталог, доказује и горе наведени текст Јустинијанових *Институција* који каже да ће ризик пасти на купца иако му ствар не би била предата, иако, дакле, није постао њен сопственик. Изузетно, у низу других случајева, па и код купопродаје, купац ће сносити ризик — *periculum transit ad emptorem* — иако није сопственик ако је извршење уговора зависило само од њега — *perfecta emptioe*. Само то, да истакне тај изузетак од општег правила, хтео је да каже наш текст, а никако да поставља опште правило ризика за случајну пропаст ствари у уговору о купопродаји. Око овог основног принципа није било никаквог спора ни међу класичним ни Јустинијановим правницима, па не би требало да га буде међу данашњим романистима. Ако се пажљиво проуче сви класични и Јустинијанови текстови о овом питању, уочиће се да су се спорови водили само око тога да ли ће се у једном или другом случају куповина сматрати перфектном, да ли ће, према томе, ризик остати на продавцу или прећи на купца, да ли у једном или другом случају, изузетно од општег правила *periculum transit ad emptorem*.

Dr. Dragomir Stojčević,

Retired Professor of the Faculty of Law in Belgrade

PERFECTA EMPTIONE PERICULUM TRANSIT AD EMPTOREM

Summary

This article is inspired by the doctoral dissertation of Nikola Mojović *Periculum Rei venditae* since Roman to the Contemporary Law, which has been defended in 1985. In essence, the opinion of Mojović is accepted in the article that the rule of *periculum est emptoris* is not a consequence of interpolation effected by the members of Justinian's commission, since it did exist already in the classic law, but the angle of considering the problem and the way of interpretation are different. Mojović's thesis rests on the connecting the risk with the notions of *vis maior* and *casus*, as well as on the circumstance that the régime of sale has been determined by the fact that most important subject of sale have been individually determined objects (*species*).

The author begins from the next of Justinian's Institutions (3. 23. 3): *Emptione perfecta periculum transit ad emptorem*. Contrary to the majority of texts from Digesta, this one contains a general rule, while it does not solve the specific case. One can conclude out of that rule that the risk does not automatically pass to the buyer by concluding the contract. The key word here is *transit*, which should be connected with *perfecta emptione*. One could say that jurists distinguish between *emptio contracta* and *emptio perfecta*. Whenever at issue are individually determined objects (*species*), these two notions coincide, since by concluding a contract (*emptio contracta*) the sale becomes also *perfecta*. Then the risk is transferred to the buyer although the object is not yet handed over to him: *periculum rei venditae ad emptorem pertinet tametsi ea res emptori tradita non sit*. In case of all postponed and conditioned sales, the risk is not transferred to the buyer by concluding the contract, since this is the case of *emptio imperfecta*. The sale is perfect, as found by Seckel and Levy, when the execution depends only from the buyer. This is not a departure from the principle *res perit domino*. The Justinian's Institutions set forth the rule, which is an exception from the general principle that the objects perishes at the burden of the owner. This exception relates to the case when the subject of sale are *species* and when there are neither condition nor time limit. But the general rule, valid also today, reads: the risk is on the owner.

Dr Dragomir Stojčević,

ancien professeur à la Faculté de droit à Belgrade

PERFECTA EMPTIONE PERICULUM TRANSIT AD EMPTOREM

Résumé

L'auteur s'inspire ici de la thèse de doctorat de Nikola Mojović: „*Periculum rei venditae* depuis le droit romain jusqu'au droit contemporain”, soutenue en décembre 1985. Il reprend l'avis de Mojović que la règle du *periculum est emptoris* n'est pas interpolée par les membres de la commission de Justinien, mais qu'elle a existé déjà en droit romain classique bien que son angle de vue et son interprétation aient été différents. La thèse de Mojović repose sur le lien entre la notion du risque et celles du *vis maior* et *casus* ainsi que sur le fait que le régime de l'achat-vente est déterminé par les choses spécifiées (*species*) en tant qu'objet principal de la vente.

L'auteur prend comme point de départ le texte des Institutions de Yustinien (3.23.3): *Emptione perfecta periculum transit ad emptorem*. Contrairement à la majorité des textes des Digestes, celui-ci contient le principe général et ne règle pas un cas concret. Il s'ensuit qu'à partir du moment de la conclusion du contrat, le risque n'incombe pas automatiquement à l'acheteur. Le mot-clef y est *transit* et il faut le mettre en rapport avec la notion de *perfecta emptio*. En effet, les juristes font la distinction entre *emptio contracta* et *emptio perfecta*. Toujours quand il s'agit de la chose spécifiée (*species*) les deux notions coïncident: par la conclusion du contrat (*emptio contracta*) l'achat-vente devient *perfecta*. A ce moment-là le risque (incombe à l'acheteur bien que la chose ne lui soit pas remise: *periculum rei venditae ad emptorem pertinet tametsi ea res emptori tradita non sit*). Quant aux achats-ventes conditionnels ou à terme, le risque n'incombe pas à l'acheteur avec la conclusion du contrat puisqu'il s'agit d'*emptio imperfecta*. La vente est parfaite, comme l'ont souligné Seckel et Lévy, lorsque l'obligation d'exécution repose seulement sur l'acheteur. Aussi la règle *res perit domino* reste-t-elle respectée. Les Institutions de Justinien mettent en place une règle d'exception par rapport au principe général, lequel stipule que la disparition de la chose se fait au détriment de son propriétaire. Cette exception se réfère au cas où l'objet de la vente est *species* et où il n'y a ni conditions ni délai. Quant à la règle générale, elle prévoit, tout comme aujourd'hui, que le risque incombe au propriétaire.

др Авдо Сућеска,
редовни професор Правног факултета у Сарајеву

SERBESTIYET У ОСМАНСКОМ ФЕУДАЛНОМ ПРАВУ

Феудализам на Западу у свом класичном виду, посматран са становишта државне организације, карактерише широка децентрализација. Његов класичан вид се испољавао у спајању кроз феуд економске и политичке власти у рукама феудалаца. Феудализам у том облику готово потпуно је потиснуо раније органе локалне управе које је постављала централна власт (владар). То се конкретно манифестовало кроз системе давања феудалцима од стране владара тзв. имунитета (*immunitas*)(1). Тек са појавом апсолутне монархије долази до јачег изражаја утицај централне власти у пословима локалне управе и до потискивања феудалаца у том домену. Тако је припреман терен за изградњу државних локалних управних и судских органа власти тзв. опште надлежности(2).

Класични феудални систем у османској држави, у односу на западни класични феудализам, карактеришу изразите специфичности, иако је и у тој држави локална власт везана директно за централну била неразвијена. Под утицајем особене феудалне структуре (тимарски систем)(3), организација локалне управе била је шаролика што је и овдје онемогућило постојање једног органа локалне управе тзв. опште надлежности. Једини изузетак с тим у вези представљао је судски орган кадија (*kâdi*)(4), који такође није био прави орган опште надлежности у пословима државне управе.

(1) Термин имунитет изведен је од латинске ријечи „*immunitas*“ и има значење „стање без дужности“. У феудалном праву има значење ослобођење феудалних посједа од економских терета (економски имунитет) у корист државе, као и ослобођење од мијешања разних органа са стране (од стране државе, нпр.) у послове управљања посједом (управни имунитет) и послове правосудја на феудалном посједу (судски имунитет).

(2) Један орган власти посједује општу надлежност ако има право да на одређеној територији (мјесна надлежност) обавља све послове из свог дјелоokrуга (стварна надлежност), и то за све грађане без обзира на њихов статус.

(3) Упор. Бастајић Константин, *Тимарско власништво*, Загреб 1958; Сућеска Авдо, *Историја државе и права народа СФРЈ*, Сарајево 1985, 99—101.

(4) О кадији и његовој надлежности вид. Туан Емил, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, I—II, Paris 1938—43; Uzuncarsili I. Hakki, *Osmanli devletinin imtiye teskilati*, Анкара 1965, 83—133; Хандић Мехмед, *Поглед на судство у Босни и Херцеговини за вријеме турске власти*, Сарајево 1941; Аличић С. Ахмед, *Уређење босанског ејалета од 1789 до 1878*, Сарајево 1983; Имамовић Мустафа, *Исламски концепт државе*, Годишњак Правног факултета у Сарајеву XXII, Сарајево 1974, 397—408; Грозданова Елена, *Des Kadi-ant und die Selbstverwaltung der bulgarischen Gemeinden im 15. bis 18. Jahrhundert*, Academie Bulgare des Sciences Institut d'Histoire, ETUDES HISTORIQUES, T. VII, Sofia 1975.

Утицај централне власти на послове локалне управе у османској држави, као и на Западу, био је условљен степеном давања економске и политичке власти феудалцима (*sipahî*). У мјери у којој је централна власт давала то право спахијама директно је сужавала свој утицај у локалној управи. У односу на стање у западном феудализму, османска држава је давала мањи обим аутономије (*immunitas*) задржавши за себе више права у економским, управним и судским стварима, и то ослонцем на државни облик земљишне својине (*erazi mîri*). Услијед особених историјских услова владари су на Западу били присиљени да феудалцима признају широку аутономију у економским, управним и судским стварима, угрожавајући тиме јединство своје државе. Османски султани су, међутим, захваљујући државном облику земљишне својине (*erâzi mîri*) успијевали да задуго држе ситуацију у својим рукама, и то тако што су знатно ограничавали економску и управну власт феудалаца (*sipahî*) на њиховим посједима (тимар), лишавајући их потпуно судске. Па ипак ту су постојале знатне разлике међу уживаоцима појединих посједа у тимарском систему. Као што је познато, основни посједи у том систему били су: *timari*, *ze âmeti*, *hasovi* и *posjedi vakf*. Поред разлика у количини прихода које су уживали њихови посједници, као и разлике у правној природи тих посједа(5), са становишта обима економске и управно-полицијске власти постојала је међу њима битна разлика. Та разлика се испољавала кроз установу *serbestiyet*. Полазећи од тога посједи у тимарском систему су се дијелили на *serbest degil (serbestsiz)* и *serbest*.

Највећи број посједа у тимарском систему чинили су посједи ситних спахија-тимари. То су била условна војна добра, чији су посједници уживали само ограничени економски имунитет(6), а били су лишени управно-полицијског имунитета(7). То значи они нису имали политичку власт над својим сељацима (*re'âya*). Другим ријечима, ти посједи нису били слободни у односу на одређене органе локалне управе који су били надлежни да врше власт над рајом која је била насељена на тим тимарима. Стога се у османским законским и другим државним актима за те посједе каже да су неслободни (*serbest degil*), (*serbestsiz*)(8).

(5) У правној природи посједа у тимарском систему вид. Бастајић К., *Тимарско власништво*.

(6) Уживаоци тимара имали су право да убиру у натуралном облику десетину (*öğr*), приселницу (*salâriye*), новчану ренту (*ispendže*, *resmi çift*, *resmi bennak*, *resmi mudžered* и др. — Упор. İncalcık Halil, *Osmanlılar' da râiyyet rûsûnu*, Belleten XXIII, Ankara 1959, 575—608. Хаџибегвић Хамида, *Канун-нама султана Сулејмана Законодавца*, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву (=ГЗМ), 1949—1950, 295—381; Спајић Војислав, *Земљишнокрњижли систем у Босни и Херцеговини за вријеме Турака*, Историјско-правни зборник, 3—4, Сарајево 1950, 15—37).

(7) Посједници тимара су уживали само дио тзв. *бадихаа* дажбина (млабарина „*resmi arûsanê*”, такса за вјенчање „*resmi nikâh*”, димнина „*resmi duhan*”, „*tûtûn resmi*”, преносна такса „*ev yeri tapusu*” и др. Исто) и били лишени права да кажњавају рају и убиру новчану казну *sîğrûmu cinâyet* (Упор. Спајић, н. а. 26, Хаџибегвић, *Кнун-нама султана Сулејмана*, 345—346).

(8) Упор. Barkan Ö. Lutfi, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı imparatorlugunda zirai ekonominin hukuki ve mâli esasları*, Birinci cilt: KANUNLAR, İstanbul 1935, у index-у под „сербест” и „serbestiyet”; Хаџибегвић Х., н. а. 320—322, 345, 346, 331.

Сви остали посједи у тимарском систему (ze âmet, hâs, vaqf, извјестан број тимара у посједу нижих војних функционера)(9) били су слободни (serbest), то јест њихови посједници (ze 'îm, sandžak-bey, begler-bey, султан и др.) уживали су serbestiyet. У појму serbestiyet било је садржано право уживалаца serbest посједа да убиру ренту од раје насељене на тим посједима (економски имунитет) и да на посједу врше управно-полицијску власт (управни имунитет)(10). Другим ријечима serbestiyet у овом случају сличан је установи immunitas западноевропског феудализма, јер означава слободу од мијешања било ког органа са стране у послове локалне управе на сербест посједу.

Уживаоци ze 'âmet посједа (ze 'îm) спадали су опћенито у сталеж спахија. Правна природа њихових посједа била је иста као и посједника тимара, али су се разликовали по обиму имунитета. Прво, њихов економски имунитет био је потпунији, јер су имали право да убиру све облике ренте од своје раје(11). Њима је припадало, даље, право да наплаћују глобе и таксе за кривична дјела и разне прекршаје (cürümü cinâyet) које би учинила њихова раја(12). На тој основи они су дјеловали као управно-полицијски органи на свом посједу. С тим у вези они су имали између осталог право да своју рају предводе пред кадију као судског органа и да извршавају његове пресуде (hûget) у којима би била изречена имовинска казна (глоба). Једино уживаоцима ze 'âmet посједа није припадало право да убиру главарину (gizye)(13) и намете avâriz-î divâniye i tekâlif-i 'örfiye(14). Управно-полицијску власт на својим посједима обављали су обично сами посједници (ze'îm), уколико је нису повјеровали своме службенику (субаши)(15).

Сличну економску и управно-полицијску власт на својим посједима уживале су муслиманске вјерске задужбине (vaqf), па су и ти посједи били посебна управна подручја којим су управљали посебни функционери (мутевели).

У највиши ранг сербест посједа спадали су хасови. То су били посједи султана havâsi mümaûn и посједи (hâs) високих државних функционера (великог везира, осталих везира и команданта морнарице (капудан-паша), намјесника провинција и санџака (beyler-bey, sandka-bey) и др.(16).

Као што је познато, за разлику од тимара и зеамета, хас посједи су били везани за обављање одређене службе. Сви по-

(9) Исто.

(10) Као у Биљешци б.

(11) Исто.

(12) Исто.

(13) О цизији вид. Nedkoff B., *Die Gizya (Kopfsteuer) im osmanischen Reich mit besonderer Berücksichtigung von Bulgarien*, Leipzig 1942; Хашибегити Х., *Цизија или харач*, Прилози за оријенталну филологију, III, IV, V. Оријентални институт Сарајево.

(14) Упор. Вагкар О. Л., *Avâriz (Islam Ansiklopedisi, Cilt 2, 15)*; Сућеска А., *Пројмене у систему изванредног опорезивања у Османском царству у XVII вијеку*, Прилози за оријенталну филологију X—XI, Сарајево 1961, 75—112, Хадрибегити Х., *Главарина у османској држави*. Оп. Институт, Сарајево 1966.

(15) О овоме функционеру опширније упор. Шабановић Хазим, *Босански пашалук*, Сарајево 1959, 1—38.

(16) О тим функционерима упор. Uzunçarşılı I. H., *Osmanlı Devletinin Merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara 1948.

сједници хасова, изузев султана, уживали су иста права на посједу. Пошто су то били сербест посједи, њиховим уживаоцима припадао је како економски тако исто и управно-полицијски имунитет, с тим што они сами нису вршили власт на својим посједима. Послове економске и управно-полицијске власти они су повјеравали својим личним функционерима (војвода, или субаша)(17). Од XVII стољећа у тој функцији се понегдје појављује функционер под називом мутеселим(18). Када је ријеч о султановим хас посједима (havasi hümayûn) у које су могли да спадају земљишни посједи, приходи од рудника, царина, од главарине (gizue) и др. стање се унеколико модификује од почетка њиховог давања у краткорочни закуп (mukat'â) односно у дугорочни закуп (malikâne). Дајући те посједе у један или други закуп, султан је на закупце преносио сва права која су му припадала то јест, закупцима је, између осталог, признат serbestiyet. На тој основи на закупце је прелазило и право вршења управно-полицијске власти над рајом која је била насељена на закупљеном добру. Та чињеница одиграла је значајну улогу у учвршћивању аутономне власти у рукама истакнутијих главара у провинцијама (ayân-i vilâyet), нарочито на посједима који су давани у malikâne(19). Није никакво чудо да се такви посједници касније, у периоду пропадања класичних османских институција и слабења ауторитета централне власти у провинцијама, појављују као најуспешнији такмаци у освајању позиција власти у судским окрузима (кадилик) па и шире, која је остваривана кроз институцију ('ayânlîk)(20).

Када је ријеч о ајанлуку, треба истаћи чињеницу да његова појава у XVIII стољећу није битније утицала на раније установљени serbestiyet. Ајани као вршиоци функције ayânlîk у принципу нису имали право да се мијешају у права уживаоца сербест посједа, чак и онда када је било у питању разривање и убирање различитих дажбина у корист намјесника провинција и санцака (imdâd-i hazârîye, imdâd-i seferîye)(21), за издржавање поштанских станица (мензилхане) итд. Јер уживаоци сербест посједа су и даље имали широку аутономију на својим посједима. То не значи да ајани нису покушали да ограниче права уживаоца сербест посједа, нарочито у оним случаје-

(17) О томе опширније Сућеска А., *Die örtlichen Verwaltungsorgane des Osmanischen Reiches bis Ende des 17. Jh.*, Zeitschrift für Balkanologie, I, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1962, 162—164; Петров П-Грозданова Е., *Der Woivode in dem mittelalterlichen Balkanländern und im Osmanischen Reich*, Academie Bulgare des Sciences Institut d'Histoire, ETUDES HISTORIQUES, T. IX, Sofia 1979.

(18) О мутеселиму опширније: Крешевљаковић Хамдија, *Мутеселими и њихов дјело-круг*, Радови научног Друштва БиХ VII, Сарајево 1957; Сућеска А., *Мјесто мутеселима у локалној управи до Танзимата*, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву, Сарајево 1959; Yücel Özkaya, XVIII. Yüzyılda mutesellimlik müessesesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, Cilt XXVIII, Ankara 1977.

(19) О маликани опширније Сућеска А., *Маликана*, „Прилози за оријенталну филологију”, VIII—IX, Сарајево 1958—1960, 112—142.

(20) О ајанлуку упор. Сућеска А.; *Ајани* (прилог изучавању локалне власти у нашим земљама за вријеме Турака, Научно Друштво БиХ, Сарајево 1965; Yuzo Nagata, *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayânlîk Müessesesi*, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo, 1976; Özkaya Y., *Osmanlı İmparatorluğunda 'Ayânlîk*, Ankara 1977.

(21) О тим наметима опширније Сућеска А.: *Die Entwicklung der Besteuerung durch die 'Arvâriz-ıdivanıye und die tekâlif-i 'örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts*, Südost-Forschungen XVII, München 1968, 89—130.

вима када би се радило о посједницима чији је друштвени и политички углед и положај био незнатан, или посједницима који нису сами вршили послове везане за *serbestiyet* као што је био случај са посједима *vaqf*. Поставља се питање ко је обављао послове *ayânlik*-а на сербест посједима. Логичан одговор на то питање је да су то чинили сами посједници односно њихови опуномоћеници (мугевели, *vouvoda*, субаши, мутеселим и др.), што потврђује безброј података који се налазе у различитим османским изворима из XVIII и XIX стољећа. Занимљив примјер за то представља чињеница да су Османлије повратком у Смедеревски санџак (београдски пашалук) после Београдског мира (1739) свим спахијама у том санџаку, поред претварања њихових посједа у тзв. оцаклук посједе, дали *serbestiyet* на тим посједима и тиме створили могућност да све спахије уживају аутономију на тим посједима и да врше чак послове који су спадали у *ayânlik*(22).

Serbestiyet у приказаном виду, као класична институција османског феудалног права, потрајао је све до проглашења Хатишерифа од *Gülhane* (1839. године) којим су укинуте све класичне османске институције, па и *serbestiyet*. Карактеристично је да се у међувремену, почев од XVIII стољећа, термин *serbestiyet* појављује у османским путописним, дипломатским, па и законским актима у значењу „слобода“, „аутономија“ и слично. Очигледно, ријеч је о новим значењима овог термина која настају под утицајем западноевропске терминологије настале у духу кретања изазиваних догађајима прије, а нарочито након, француске револуције (1789)(23).

Dr. Avdo Sućeska,
Professor of the Faculty of Law in Sarajevo

SERBESTIYET IN THE OTTOMAN FEUDAL LAW

Summary

Serbestiyet in the classical Ottoman law has a meaning similar to that of the institute of immunity, i.e. *immunitas* in the feudal law in the West. Not all the owners of the feuds in the Ottoman feudalism (*timar* system) were entitled to *serbestiyet*. Entitled to it were only the owners of the *zaemet*, *hases* (sultan, viziers, beyler-beys, sanjac rulers, Moslem religious memorials (*vaqf*), and only a limited number of holders of the right of *timar*. Their lands therefore had the denomination *serbest* (free). Owners of smaller feuds (*timars*) had no right to *serbestiyet*, so that their possessions were known as *serbest degil* or *serbestsiz* (not free). Holders of the *serbest* possessions had economic and administrative-police immunity, while the holders of the *serbestsiz* lands had only a limited economic immunity. They were all deprived of judicial immunity, since the right of exerting justice to all, including landowners (*spahis*) and common people (*raya*), belonged to the judicial body, namely *kadi*.

(22) Упор. Сућеска А., Тенденције у развоју турске локалне власти у београдском пашалуку пред први српски устанак (О облицима испољавања ајанлука у београдском пашалуку), Научни скупови САНУ, књ. XVIII, Београд 1983, 317—328.

(23) Упор. Lewis Bernard, *Serbestiyet*, *Ord Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan*, Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1985, 53—58.

Beginning from the eighteenth century, the term *serbestiyet* is found in Ottoman accounts of travels, in diplomatic, and even in legal acts, meaning „freedom“, „autonomy“, and the like. These are but new meanings of this term which have developed under the influence of the West-European terminology of the times.

Dr Avdo Sućeska,
professeur à la Faculté de droit à Sarajevo

SERBESTIYET EN DROIT FEODAL OTTOMAN

Résumé

Serbestiyet en droit ottoman classique revêt une signification semblable à celle de l'institut de l'immunité (*immunitas*) en droit féodal occidental. Ce ne sont pas tous les propriétaires d'un fief qui dans le féodalisme ottoman (le système de „timars“) ont pu bénéficier de serbestiyet, mais seulement des propriétaires des „zémètes“ (les zé'ims), et des „has“ (les sultans, les vizirs, les beglerbeys, les sandjakbeys), les communautés religieuses musulmanes (les vakoufs) et un nombre restreint de détenteurs des timars. Leurs territoires étaient ainsi dénommés „serbest“ (libres). Les propriétaires des fiefs plus petits (timars) ne bénéficiaient pas de serbestiyet et leurs territoires s'appelaient „serbest gegil“, „serbestsiz“ (non-libres). Les détenteurs des territoires „serbest“ avaient une immunité économique, administrative et policière et ceux des territoires serbestsiz seulement une immunité économique limitée. Ils étaient tous dépourvus d'une immunité judiciaire puisque le droit de rendre la justice à tous, aux spahis de même qu'au raia incombaient à l'organe judiciaire (les kadis).

Depuis le XVIIIe siècle on trouve le terme „serbestiyet“ aussi bien dans les récits de voyage que dans les documents ottomans de caractère diplomatique ou juridique, dans le sens de liberté, d'autonomie, etc. Les nouvelles significations de ce terme sont apparues sous l'influence de la terminologie occidentale de l'époque.

др Антун Цвитанић,
редовни професор Правног факултета у Сплиту

ОДРЕДБЕ СПЛИТСКОГ СТАТУТА О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАБЕ И НЕКА РАЗМИШЉАЊА О ВАЖНОСТИ АРХИВСКОГ ИСТРАЖИВАЊА ЗА ПРАВНОПОВИЈЕСНУ ЗНАНОСТ

I

Једна од битних карактеристика политички организираног друштва јест забрана самопомоћи. Државна, политичка власт забрањује, наиме, грађанима да у међусобним споровима сами себи кроје правду и у правилу захтијева да се за рјешавање тих спорова обраћају њеним органима, судовима. Од тог тренутка постаје веома важно фиксирати правнорелевантне чињенице како би се оне могле касније, по потреби, вјеродостојно изнијети пред одговарајући орган власти. Код Славена се тако јавља институт пристава, особе чије усмене изјаве уживају снагу јавне вјере какву отприлике данас уживају исправе које издају или овјеравају државни органи. Друкчије није могло ни бити у вријеме када још није било писмености или је она била тек у зачетку(1). Успомена на та времена није нигдје тако сачувана као у Политичком статуту гдје се изјаве пристава по њиховој доказној снази изједначају с јавним исправама те се поред осталог каже да су пристави „врдни како писма и вировани су“(2). Уосталом и Луциус тврди да Хрвати уопће нису употребљавали исправе за закључивање уговора, већ да су били „*tertium fide et religione ad res gestas probandas contenti*“(3), мислећи при томе вјероватно баш на улогу пристава као особе јавне вјере.

У оним срединама, међутим, гдје је наш живаљ тек постепено, славизацијом, добијао превагу над затеченим романским становништвом, писмено утврђивање правних послова и других

(1) О приставима види М. Костренић, *Fides publica (јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд, 1930.

(2) Чл. 67. пољичког Статута (*Statuta lingua Croatica conscripta, Monumenta hist. iur. Slav. Merid.*, vol. IV, Загреб, 1890); А. Цвитанић, *Улога пристава према пољичком Статуту*, „Пољички зборник“, III, Сплит, 1978, стр. 103—115.

(3) J. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelædami, 1666, стр. 271.

правно релевантних чињеница имало је већ своју дугу традицију. Такав је био случај са далматинским градовима. У XI стољећу, оживљавањем привреде у Европи, јавља се и у њима потреба за прецизнијим регулирањем економских активности. На Западу је то ријешено тзв. рецепцијом римскога права, тј. поновним прихватањем римскога права које је од пада Западног римског царства, крајем V стољећа, било готово потпуно замрло. На основи текстова Јустинијанове кодификације римскога права, које је својим начелима о приватном власништву као праву готово несметаног располагања стварима, о слободи закључивања разноразних уговора и слободи опоручивања поговало развитку нових економских активности, настојали су се регулирати и нови односи који су из њих произлазили. И док је до тада превладала пољопривредна производња ограничена више или мање на задовољавање властитих потреба, сада се све више и више производи за тржиште. Окосницу те нове, робно-новчане, привреде управо и чине економске активности које су настале у градовима, обрт, мануфактура, трговина, новчарство, по чему су и назване ранобуржоаским (од средњовјековног латинског *burgus* = град). У далматинским градовима, будући да су дуго били под Источним римским царством, трагови римскога права нису били замрли. Ипак, занос Запада у поновном прихватању римскога права није могао мимоићи ни далматинске градове, тим више што је и у њима оживљавање привреде захтијевало адекватнију регулацију. За ту, пак, регулацију дотадашња традиција писменог фиксирања правнорелевантних чињеница није била довољна(4), а до тада изграђено обичајно право још мање адекватно. Зато се потискују већ усвојени славенски правни елементи осигурања јавне вјере путем пристава и све се више усваја институт нотаријата са сусједног Апенинског полуотока. Тамо се на свеучилиштима уз римско право посебно проучавала и „*ars notaria*“. Будући да се сматрало да је признавање саме нотарске квалификације право њемачко-римских царева и римског папе, такве су се особе китиле и титулом нотара „*imperiali auctoritate*“ или нотара „*sacri palatii*“(5). Први нотари појављују се у далматинским градовима половицом XII слољећа. Они су одиграли огромну улогу у правном и економском животу тих градова. Они су највише учествовали у састављању разноврсних уговора међу приватним странкама. То су радили тако што би уговор исписали у свој „*liber imbreviaturarum*“ или — како се чешће назива — „*quaternus*“ у присутности странака, свједока и тзв. егзаминатора као тумача између домаћих људи, који нису познавали ни латински ни талијански (Сплит је нпр., како то показују лична имена и патронимици, у XIII ст. био претежно хрватски град) и нотара, који нису знали наш језик. Имена

(4) Тако се нпр. може устврдити да су исправе имале само значај пуког доказа да су странке закључиле неки уговор а никако још диспозитивни карактер по којему би оне већ као такве производиле правне учинке.

(5) М. Костренчић, *op. cit.*, стр. 71—72.

свједока и егзаминатора уносио је нотар у „quaternus“ и затим би написани уговор пред странкама прочитао. Касније би, на основи онога што је забиљежио у „quaternusu“ издао свакој странци исправу, тзв. нотарски инструмент, овјеровљену властитим монограмом (signum notarii) што би га испод текста руком исписао. Нотарска исправа (instrument) уживала је јавну вјеру (fides publica), па је једини приговор који се могао учинити таквој исправи био приговор лажности или приговор намирења онога што се према одређеној исправи дуговало. Дакле, требало је доказати: или да нападнути инструмент није написао овлаштени нотар, или да је дуг, који се у исправи наводи, на неки начин намирен, а то намирење могло се са своје стране доказивати једино другим нотарским инструментом намирења или поништеним ранијим инструментом. Неки су нотари као посебни градски службеници састављали судске записнике. Из њихових редова обично се бирао и градски (комунални) канцелар који је као шеф комуналне канцеларије састављао разне исправе, евидентирао комуналне списе, бринуо се за расподјелу разних обавјештења итд. И комунални начелник (кнез, ректор, потестат) у правилу је имао свог нотара који је, мада претежно његов лични писар, обављао и неке послове из јавног живота комуне и с тим у вези водио разне комуналне књиге.

Захваљујући, највише, раду разних и многобројних нотара сакупило се, временом, и у Сплиту толико писане грађе да је требало озбиљно размислити гдје ту грађу смјестити, како омогућити њено кориштење у службене и приватне сврхе и како је осигурати од кривотворења, злоупотребе, крађе или пропадања(6). Можда је већ у првом зборнику сплитског комуналног права, Статуту из 1240. године било одредаба о томе. То, међутим, не можемо са сигурношћу тврдити. Али таквих одредаба имамо у Статуту из 1312. чији садржај познајемо и при састављању којег је онај први служио као основица(7). Свакако, и то је завидна старина ако имамо у виду да се у талијанским средњовјековним комунама, гдје се најприје појављују клице новог живота и напреднијег начина производње, први прописи о чувању архивске грађе стварају тек неколико десетљећа раније (у Сијени 1203, у Пизи 1214, у Фиренци 1289. године)(8). Већ је Г. Новак у *Повијести Сплита* изнио сажетак тих одредаба(9), а Б. Стули, их у обимном и изврсном раду *О правном режиму кориштења архивске грађе* најкомпе-

(6) За нотаријат у Сплиту види А. Цвиганић, *Правно уређење сплитске комуне по Статуту из 1312. године*, Сплит, 1964, стр. 94—100.

(7) А. Selet, *Tommaso Arcidiacono e la storia medioevale di Spalato*, Зага, 1933, стр. 46—47.

(8) Једино се у Венецији која се постепено развила у посебну државу такви прописи јављају већ у XII ст. али и ту у статутарним кодификацијама тек у XIII ст. (Б. Стули, *О правном режиму кориштења архивске грађе*, „Архивски вјесник“, св. 9, Загреб, 1966, стр. 139—145).

(9) Г. Новак, *Повијест Сплита*, I, Сплит, 1957, стр. 333.

тентније коментирао(10). Нама остаје да их преведемо с латинског. Оне су садржане у члану 61. друге књиге Статуа и гласе(11):

О инвентарима књига сплитске комуне

„Исто тако одређено је и наређено, а да би се спријечили било какво кривотворење у књигама и списима сплитске комуне, (њихова) крађа или каква друга превара, да се морају сачинити три истоветна примјерка инвентара

(10) Б. Студи, *op. cit.*, стр. 146—148, 188.

(11) J. J. Hanel, *Statuta et leges civitatis Spalati, Monumenta hist. iur. Slav. Merid.*, pars I, vol. II, Zagrabiae, 1878, стр. 54—55. Због важности тога члана доносимо га у оригиналу:

DE INUENTARIJS LIBRORUM COMMUNIS SPALATI

Item statutum et ordinatum est, quod ad hoc, ut in libris et actibus communis Spalati nulla falsitas uel furtum, uel aliqua alia fraus committi possit, quod de libris condemnationum et alijs libris et actibus communis Spalati et de alijs rebus dicti communis debeant fieri tria inuentaria similia, scilicet quot libri et quaterni sunt; et in quibus etiam contineatur, tempore quorum rectorum et officialium dicti communis ipsa acta uel quaterni, uel aliae quaecumque scripturae factae sunt. Qui libri debeant reponi et gubernari in turri communis Spalati, quae turris, seu hostium dictae turris debeat habere duas claves diuersas et cum diuersis seraminibus, ita, quod una clavis non possit aperire utrumque seramen. De quibus inuentarijs et clauibus unum inuentarium et una clavis sit penes unum ex tribus iudicibus dicti communis, qui sunt ad sententias proferendas, qui fuerit electus ad tenendum dictam clauem et dictum inuentarium ab illis, qui eligunt curiam, quando renouatur curia; aliud tertium inuentarium retineatur per unum bonum legalem et fidelem hominem, eligendum per consilium credentiae.

Qui camerarij et iudex nullo modo possint aperire hostium dictae turris per se sine licentia potestatis et rectoris dictae ciuitatis sub poena uiginti quinque librarum pro qualibet uice.

Et si alicui de ciuitate Spalati esset necessaria aliqua scriptura de illis quaternis, quae essent in dicta turri, uadat ad potestatem et rectorem dictae ciuitatis, qui potestas et rector dictae ciuitatis mittat socium uel notarium suum cum dictis camerarijs et dicto iudice et omnibus praesentibus aperiatur dicta turris et non discedat de turri, donec dicta scriptura facta fuerit. Et diligenter inspiciant et uideant, ne aliquis posset aliquam fraudem committere in diotis libris. Et eis similiter praesentibus dictum hostium claudatur et illa scriptura deferatur ad potestatem et curiam communis Spalati, ut diligenter uideant, ne posset esse scriptura, quae posset afferre aliquod periculum communi Spalati.

Et semper in renouatione curiae, quae sit singulis tribus mensibus, camerarij teneantur restituere dictum inuentarium et dictam clauem nouis camerarijs; et iudex, qui habuerit aliam clauem et aliud inuentarium, teneatur restituere nouo iudici et sic successiue fiat singulis temporibus, ne fraus aliqua possit fieri in praedictis. Tertium inuentarium remaneat illi, qui fuerit electus a dicto consilio credentiae.

(Опаска: Ријеч „actibus“ превели смо најприје са „списи“, а затим са „извјештаји“ јер нам се чини да је то адекватније контексту. „Turris“ може бити напросто „зграда“ или „палача“, али смо задржали Новаков, односно Студијев пријевод те ријечи „кула“ („торањ“) — види М. Дивковић, *Латинско-хрватски рјечник*. Ријеч „scriptura“ у вези са „quaternus“ могла би значити „нотарска исправа“ (*Lexicon latinitatis mediae aevi Iugoslaviae*), ипак смо превели само с „исправа“. „Socius“ је требало превести са „правник“, јер се из једног мјеста у Статуу види да је потестатов „socius“ био правник (Статут, књ. II, чл. 8). Ријечи које је требало додати ради смисла ставили смо у заграда).

књига о осудама и осталих књига и извјештаја сплитске комуне и других ствари споменуће комуне (које се с њима чувају), то јест убиљежити колико има књига и квадерна. У њима треба означити и за вријеме којих комуналних ректора и функционера су ти извјештаји или квадери, или било који други списи настали. Те књиге треба спремити и чувати у кули сплитске комуне. Та кула, односно врата те куле, морају имати два различита кључа уз различите браве тако да се једним кључем не могу отворити обје браве. Од тих инвентара и кључева један инвентар и један кључ нека стоји код комуналних камерарија, а други инвентар и други кључ нека стоји код једнога од три суца споменуће комуне одређених да суде, којег они који бирају Курију приликом њеног обнављања изаберу да чува тај кључ и тај инвентар. Преостали, трећи инвентар, нека задржи неки добар, поштен и повјерљив човјек што га треба изабрати Вијеће повјереника.

Ти камерарији и судец не смију нипошто сами отворити врата споменуће куле без допуштења потестата и ректора реченога града под (пријетњом) казне од двадесет либара за сваки пут.

А ако би коме из града Сплита требала која исправа на темељу квадерна што се налазе у споменутој кули, нека пође до потестата и ректора споменутога града. (Тада) нека потестат и ректор споменутога града пошаљу свога правника или нотара са споменутим камераријима и споменутим суцем, па нека се у присуству свих њих отвори речена кула и нека не излазе из куле док се та исправа не сачини. (При том) нека брижљиво пазе и бдију да не би тко починио коју превару у реченим књигама. И док су исто тако (још) сви скупа, нека се споменућа врата закључају и нека се та исправа поднесе потестату и Курији сплитске комуне да би марљиво испитали не ради ли се о исправи која би могла нанети неку штету сплитској комуну.

И нека увијек приликом обнављања Курије, што се врши свака три мјесеца, камерарији буду дужни вратити споменути инвентар и споменути кључ новим камераријима. А судец који држи други кључ и други инвентар, нека буде дужан вратити (их) новом суцу и тако редом нека буде убудуће да не би дошло ни до какве преваре у пријеспоменутим стварима. Трећи инвентар нека остане код онога кога изабере споменућа Вијеће повјереника.“

Како видимо, у том члану има и понављања (последњи ставак), али садржај је јасан: прописује се строги режим чувања архивске грађе у посебној просторији, употреба различитих кључева за отварање те просторије, одређују се комунални функционери овлаштени за држање кључева, вођење инвентара грађе, особе које ће инвентар чувати, увијети под којима се просторија смије отворити, начин на који се грађа може користити и мјере опреза против евентуалне употребе

искориштене грађе супротно интересима комуне. Кључну улогу у свему томе имао је градски начелник (потестат, ректор) и Курија комуне, дакле извршни органи Великог вијећа као формалноправно врховног органа комуналне власти сплитског племства.

Тај 61. члан друге књиге сплитског Статута из 1312. године, боље речено Старог статута (*Statutum vetus*) односи се, према мишљењу Б. Стулија, првенствено на кориштење грађе у службене сврхе(12). Међутим, данас називом *средњовјековни сплитски Статут* обухваћамо и нешто касније статутарне одредбе које је Велико вијеће донијело до године 1367. и које заједно сачињавају тзв. „*Statuta nova*“, па и тзв. Реформације (*Reformationes*). Када је, наиме, требало донијети који пропис који се није налазио ни у Статуту из 1312. ни у управо наведеним Новима статутима (или у једнини: Новом статуту), Велико вијеће би донијело такву одредбу. Уз такве нове одредбе било је и ранијих закључака Великог вијећа који нису били унесени у Статут. Да би се сви ти нови прописи некако средили и уврстили у Статут (у смислу кодекса свих статутарних одредаба, јер се и свака појединачно називала *statut* — *statutum*), изабран је 1382. године одбор од четири члана који је имао задатак да прегледа комунални архив и пронађе „*omnes reformationes, quae tangunt publicam utilitatem in omnibus occurrentibus negotijs*“ и онда такве одредбе, *reformationes*, предложити Великом вијећу на прихват. Ханел сматра да је Велико вијеће прихватило предложене нове одредбе као „*Reformationes*“ 1385. године(13). О томе говори члан 96. реформација сплитског Статута донесен 1382. године који у пријеводу гласи:

О састављању реформација

„1382, дана 12. ожујка на приједлог Ганора одлучено је да господа кнежев замјеник са сучима и четири племића које треба изабрати ово Вијеће могу ући у просторију комуналне зграде гдје су списи и пронаћи све реформације које су од опће користи у свим могућим случајевима. Нека те (реформације) напишу, (а) затим (изнесу) на Великом вијећу. И, што год то Вијеће буде одлучило, нека то буде правомоћно и нека споменућа господа кнежев замјеник, сучи и остали племићи изврше (унесу у Статут, оп. прев.) Њих треба изабрати до будуће светковине светог Дује. (Све то) под (пријетњом) казне од 200 либара за сваког (прекршитеља).

Ови су (племићи) изабрани за споменући задатак: госп. Теодозије Леонов, госп. Билша Ципријанов, госп. Тома Добролов (и) госп. Јанко Дујмов.“

(12) Б. Стули, *op. cit.*, стр. 188.

(13) J. J. Hanel, *Statuta et leges civitatis Spalati*, Praefatio, стр. IX—X; *Reformationes*, proemij (стр. 260).

И те нам одредбе показују сву ригорозност мјера које су се примјењивале када је била у питању употреба архивске грађе. Ту се радило о употреби грађе искључиво у службене сврхе и то ради формулирања нових статутарних одредаба, тзв. реформација. Разумљиво је стога да је у том послу одлучивао највиши орган комуналне власти — сáмо Велико вијеће. Према Стуџијевом мишљењу таква се грађа чувала „у самој опћинској згради, сједишту опћинске власти“ (самега *communis*)(14), али можда је то била најпросто комунална ризница.

У сплитској средњовјековној комуни водио се читав низ службених књига, регистара, забиљежака и слично. Неке од њих спомиње сáм Статут, нпр. књигу прихода и расхода комуне(15), већ наведену књигу о осудама, књигу инфамних грађана(16), књигу нових грађана(17) итд. Ако томе прибродимо оне које Статутом нису биле предвиђене али су се у пракси водиле, па службене, полуслужбене и приватноправне списе настале већ споменутом дјелатношћу нотара и кориштење грађе у приватне сврхе(18) можемо лако уочити сву сложеност те проблематике.

Поставља се, међутим, питање јесу ли се те одредбе о чувању и заштити архивске грађе, посебно оне из споменутог члана 61. и стварно примјењивале. Одговор на то питање најбоље нам може дати сачувана грађа. Даница Божић-Бужанчић у раду о инвентару старе сплитске опћине увјерава нас да се у пракси радило и више од онога што је Статут прописивао. Тако нпр. „Статутом није било прописано убиљежавање броја листова свезака и квадерна, али у пракси се то вршило, па је већина свезака нумерирана“(19). И, на крају, можемо закључити њеним ријечима да велика заслуга за чињеницу што се архив средњовјековне сплитске комуне у знатној мјери сачувао до наших дана припада управо наведеним одредбама Статута из 1312. године.

II

У вези са питањем примјене статутарних одредаба о архивској грађи намеће се и питање о примјени статутарних одредаба уопће. Питање је, наиме, може ли се правноповијесна знаност, посебно она која се бави проблематиком средњовјековног комуналног уређења, заснивати само на проучавању опћинских, нормативних аката — статута. Правноповијесна знаност проучава право у прошлости. Али, што је право? Зар је право само норма коју је прописала политичка, тј. државна или комунална власт? Очито је да право није само норма, правило, пропис. Оно је у првом реду одређени друштвени однос који

(14) Б. Стуџи, *op. cit.*, стр. 147.

(15) J. J. Hanel, *Statuta...*, књ. II, чл. 48.

(16) *Ibidem*, књ. IV, чл. 111.

(17) *Ibidem*, књ. VI, чл. 3.

(18) Б. Стуџи, *op. cit.*, стр. 188—193.

(19) Д. Божић-Бужанчић, *Инвентар архива старе сплитске опћине*, Изванредно издање Хисторијског архива у Сплиту, св. I, Сплит, 1969, стр. I—XIV.

се нормом политичке власти регулира и иза којег стоји стварна санкција те власти. Другим ријечима, ако политичка власт прописује нешто што се у стварности не примјењује, не конкретизира у стварном друштвеном односу, то не можемо назвати правом. То би прије спадало у књижевну фантастику, у белетристику или слично неголи у право. Илузорно би, дакле, било тражити неке закономјерности друштвеног живота у самој норми уколико се она не примјењује, јер би таква норма била у најбољем случају само изразом добрих намјера одређене политичке власти уколико не би спадала у тзв. социјалну козметику. „Харта се пусти писат“ каже једна наша народна изрека(20).

До каквих бисмо, на примјер, знанствених резултата дошли када бисмо здраво за готово узели ријеч из Проџија сплитског Статута по којима наводно закони нису ни потребни добрим људима, јер би они и онако поступали како закон захтијева, али су потребни за зло, јер се њих само законском пријетњом казне може одвратити од зла. Концизно је то речено ријечима: „Oderunt peccare boni virtutis amore. Oderunt peccare mali formidine propeae.“ Или, нпр., тврдњу да је све оно што моћници наређују пука правда („potentes scribunt iusticam“)(21). Но, дакако, те тврдње су толико у супротности са животом у средњовјековној комуни, гдје је власт припадала градском племству по наслѣдству и гдје се право на аутономију односило само на племство а не и на пучане и сељаке, што је уосталом видљиво и из појединих статутарних одредаба, да нитко озбиљан неће ни покушати да на њима гради слику о друштвеним односима у Сплиту.

Постоји, међутим, читав низ одредаба у статутима наших средњовјековних комуна које су далеко од тадашње друштвене збиље а што није на први поглед уочљиво. Примјера ради навест ћемо само неке од њих.

Тако неки статутути прописују право тзв. првокупа, тј. одређују да се земља од дједова наслијеђена у правилу не може продати осим у великој невољи, али и тада треба је најприје понуди својим сродницима којима и припада то право првокупа (прече купње). Ако, пак, завиримо у нотарске исправе, уговоре и сличну архивску грађу која одражава реалне друштвеноекономске односе, увјерит ћемо се да се баштинска земља ипак продавала и не водећи рачуна о праву првокупа. То се чинило тако што се уговарала замјена земље за земљу (што није било забрањено). При томе је друга страна уз земљу давала и одређени износ новца. Међутим, тај је износ у ствари представљао цијену за прву земљу јер је земља која се уз тај износ давала била тек незнатне вриједности или површине. Ако бисмо се, дакле, држали опћих статутарних норми,

(20) Ф. Чулиновић, *Народно право — зборник правних мисли из наших народних умотворина*, Београд, 1938, стр. 346.

(21) А. Цвитанић, *Проџија статута наших приморских комуна — специфичан концентриран израз средњовјековног схватања политичке власти и права*, „Зборник Правног факултета у Загребу“, XVII/1967, бр. 3—4, стр. 279—283.

морали бисмо закључити да се право првокупа, као реликт родовско-племенског колективизма, стољећима одржало у нашим комунама. У ствари, како видимо, оно је било давно превладано новијим ранобуржоаским економским активностима и понашањем, а статутарне одредбе представљају тек реминисценцију на стара времена.

Или, узмимо средњовјековну забрану црквеног права узимања камата на позајмљени новац(22). Статути ту забрану прописују. Међутим, у пракси, како нам показују нотарске исправе, та се забрана на разне начине кршила. Најчешће се то догађало тако да се земља, коју би дужник уступио вјеровнику као залог, давала томе на кориштење. То јест вјеровник (зајмодавац) је са земље коју му је дужник (зајмопримац) заложити као јамство да ће му вратити дуг црпао плодове. Тако, на крају крајева, дужник није враћао вјеровнику само и једино онај износ новца који је био примио у зајам већ му је давао (у виду плодова са земље) и оно што би иначе вјеровник био добио да је уговорио камате на позајмљени износ. Може ли се, према томе, на основу самих апстрактних статутарних норми тврдити како у нашим комунама није било лихварства или на сличан начин идеализирати живот у њима?

Или, узимамо, на примјер, одредбе о поморском праву. У Дубровачком статуту из 1272. године их особито много има(23). Други су статути у томе сиромашнији. Међутим, из архивске грађе дознајемо да су се у поморскоправним односима у појединој комуну примјењивала и правила која статутом те комуне нису била прописана(24). Тиме ћемо доћи до закључка о, у неку руку, универзалности поморског права на нашем приморју што иначе не бисмо могли закључити на темељу самих статута(25).

Све ће нас то учврстити у увјерењу да економски разлози постепено пробијају правне оквири јер представљају реалност растућих друштвених потреба док се правни оквири, кад их политичка власт није спремна измијенити, на крају крајева свде тек на пуку декларацију или реминисценцију на пројала времена.

(22) Црква је забранила узимање камата декреталом Гргура IX „Nauiganti vel cuncti ad nundinas” из прве половине XIII ст. Узгред наводимо као занимљиво Марксово цитирање J.G. Büscha за објашњење користи које је црква имала од забране камата: „Црква је била забранила узимање камата, али она није забранила да неко прода своју својину да би се извукао из невоље, па чак ни то да се својина за неко време и до исплате дуга уступи новчаном зајмодавцу да би овај добио јамство, али и да би за време пословања могао, искористивши га, уживати замену за позајмљени новац... Сама црква, или њој припадајуће комуне и риа сограга, вукае су ванке користи из овога особито у време крсташких ратова. Ово је донело тако велики део националног богатства у посада тзв. мртве руке, особито зато што Јеврејин није смео да зеленаци на овај начин, јер се посада овако чврсте залоге није могао прикрити... Без забране камата не би цркве и манастири никад могли постати овако богати.” (К. Маркс, *Капитал, I—III*, Београд, 1973, стр. 1653).

(23) Богшић—Јиречек, *Liber statutorum civitatis Ragusii*, Monumenta hist. iur. Slav. Merid., vol. IX, Zagrabiae, 1901, књ. VII стр. 151—172. Пријевод тих одредаба дао је З. Шћунарица у раду *Дубровачко поморско право*, Дубровник, 1972.

(24) За стварне поморскоправне односе у Сплиту види нпр. В. Рисмондо, *Поморски Сплит друге половине XIV ст., нотарске шибревијатуре*, Сплит, 1954.

(25) О томе В. Брајковћ, *Etude historique sur le droit maritime privé du littoral yougoslave*, Marseille, 1933.

Дакле, само на основу проучавања нотарских инструмената, списка, пресуда и других исправа у којима се одражавају стварни друштвеноекономски односи, можемо о тим односима нешто и дознати, а њихово успоређивање са статутарним нормама може нам посвједочити о ефикасности или неефикасности институционализованог система, о интенцијама политичке власти, о правцима развоја одређеног друштва и слично. Тек тиме правноповијесна знаност испуњава своју функцију и стварно доприноси спознаји закономјерности друштвених процеса. Али, на жалост, и данас када стара архивска грађа не служи више ни у службене, ни у приватне сврхе, већ једино у знанствене, правни повјесничари склони су интерпретирати прошлост, идући линијом мањег отпора, више из опћих норми неголи из стварног живота. А можда би интерпретација из стварног живота значила и допринос бољем разумијевању међу људима, јер би — претпостављамо — код свих открила више или мање слично понашање у сличним приликама. Тиме би испунила и свој хумани и одгојни задатак јер би допринијела међусобној толеранцији, том — ако је дозвољено правити тако далекосежне закључке — битном предувјету људског опстанка.

Dr. Antun Cvitanić,
Professor of the Faculty of Law in Split

PROVISIONS OF THE STATUTE OF SPLIT ON PROTECTION OF ARCHIVAL RECORDS

Summary

The author considers the issue of introduction of the office of notary public in Dalmatian towns and that of the role of that office in the sphere of creation of not only private law documents but also of public law ones. Namely, some notaries as particular town clerks have made judicial records, kept files regarding communal affairs, books of various kinds etc. This is how, due to their work, as well as to the activity of communal authorities, in the town of Split too a fund of documents has been created. These records had to be housed somewhere, classified, protected and made available to the public according to regulations. It seems probable that already in course of thirteenth century something has been done in that respect in Split. The earliest data thereof which can be relied upon we have, however, only in the communal Statute of 1312. The author supplies the translation from Latin origin of these provisions. By means of these provisions a strict protection régime has been introduced regarding the archival, which included the use of various keys for opening the premises with archival records, processing of the inventory of material, conditions for using them, as well as the role of the highest executive agencies of the commune related to that. Owing to these very provisions, the archives of the medieval Split commune has been preserved to quite a degree until today.

In the second part of the article the author points at the need for the science of the history of law to use more than formerly the archival materials (namely, to have insight into the contents of documents of notary publics, of contracts, verdicts, etc.), which only expresses the day-to-day life and activity of our medieval communes. There exists, namely, a habit to

be satisfied only with the general norms contained in the statutory provisions and statutes in general, in order to make conclusions concerning social relations which, more often than not, do not correspond to that what has been formally prescribed.

Dr Antun Cvitanić,
professeur à la Faculté de droit à Split

LES DISPOSITION DU STATUT DE LA VILLE DE SPLIT SUR LA CONSERVATION DES ARCHIVES

Résumé

L'auteur examine l'introduction du notariat dans les villes dalmates et leur rôle dans la création d'actes juridiques, privés ou publics. En effet, en tant que fonctionnaires municipaux spécialisés, les notaires étaient des greffiers à la cour, enregistraient des actes municipaux, s'occupaient de divers livres communaux, etc. Grâce à leurs travaux ainsi qu'aux travaux des organes de pouvoir communaux, un fond d'archives a été créé, qui demandait à être stocké, classé et conservé, et nécessitait une réglementation de son utilisation. Il est probable que déjà au XIIIe siècle, des démarches dans ce sens ont été entreprises à Split. Les plus anciennes données certaines sur ce sujet nous sont cependant fournies par le Statut municipal de 1312. L'auteur nous donne la traduction du latin de ces dispositions. Celles-ci prévoient un régime strict de la conservation des archives, l'utilisation de plusieurs clefs pour ouvrir les salles où les archives étaient placées, l'inventaire des archives, les conditions de l'utilisation des archives et le rôle que les organes exécutifs municipaux suprêmes y jouaient. C'est essentiellement grâce aux dispositions mentionnées ci-dessus, qu'une grande partie des archives de la commune médiévale de Split a été conservée jusqu'à nos jours.

Dans la seconde partie de son étude, l'auteur souligne la nécessité pour l'histoire du droit de se servir davantage des archives) contenu des documents des notaires, des contrats, des arrêts, etc.) lesquelles reflètent la vie quotidienne réelle de nos communes médiévales. En effet, une tendance se dégage à se laisser guider par la loi du moindre effort et à tirer des conclusions sur les relations sociales uniquement sur la base des dispositions générales (les dispositions statutaires), en dépit du fait que ces relations souvent ne correspondent pas à ce qui a été formellement prescrit.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ПРОФ. Др ДРАГОСЛАВА
ЈАНКОВИЋА

Др Јулка Хлапец-Борђевић: Студије и есеји о феминизму. Београд, 1935. — Социолошки преглед, 1938, књ. 1; стр. 385. (Приказ)

Колективна испитивања. — Социолошки преглед, 1938, књ. 1; стр. 295—303.

Соловјев социолошки институт у Брислу. — Социолошки преглед, 1938, књ. 1; стр. 305—306.

1939.

Социолошке маргиналије поводом „Вукадина“ Стевана Сремца. — Српски књижевни гласник од 16. IX 1939; стр. 86—96.

1940.

Анкета господарске слоге: Најнужније народне потребе. Загреб, 1940. — Архив, 1940, год. XXX, 5—6; стр. 539—540. (Белешка)

Les hajduks en Serbie. Referat za XIV Međunarodni kongres sociologa u Bukureštu, objavljen u Proceedings of the XIX-th International Congress of Sociology, Bucuresti, Papers, Serie B. — The Village, 1940, Vol. II; str. 85—92.

Почеци Радикалне странке у Србији. — Београд, 1940; 51 стр. (Библиотека „Политика и друштво“; св. 48).

Покушај социолошког објашњења хајдучије у Србији. — Правна мисао, 1940, IX—X; стр. 485—492.

Социолошки преглед. Београд, Друштво за социологију и друштвене науке, 1939. — Архив за правне и друштвене науке, 1940, год. XXX, 4; стр. 346—347. (Приказ)

Тимочка буна. — Архив за социологију и књижевност, 1940, 4—5; стр. 94—113.

Вођи и учесници Првог устанка. — Архив за правне и друштвене науке, 1940, год. XXXI; 4; стр. 299—308.

1941.

Milivoj Magdić: Liberalizam i socijalna problematika u Hrvatskoj. Zagreb, 1940. — Архив за правне и друштвене науке, 1941, год. XXXII, 2; стр. 155—156. (Приказ)

1945.

Неколико општих напомена о грађанским правима по нацрту Устава ФНРЈ. — Архив за правне и друштвене науке, 1945, 6—7—8; стр. 283—289.

Тридесет дана. Год. III. — Архив за правне и друштвене науке, 1945, год. LX, 6—7—8; стр. 391—392. (Приказ)

Уређење судова у СССР-у. — Архив за правне и друштвене науке, 1945, књ. LX, 1—2; стр. 68—77.

Веселин Маслеша: Светозар Марковић. Студија. Београд, 1945. — Архив за правне и друштвене науке, 1945, књ. LX, 3—4—5; стр. 239—241. (Приказ)

1946.

Большевик. — Архив за правне, и друштвене науке, 1946, књ. LXI, 1—6; стр. 110—114. (Приказ).

Известия Академии наук ССС. Большевик № 11—12; 1945. — Архив за правне и друштвене науке, 1946, књ. LXI, 7—12; стр. 234—236. (Приказ)

Пропагандист бр. 11 од јуна 1945. — Архив за правне и друштвене науке, 1946, књ. LXI, 1—6; стр. 114. (Приказ)

1947.

Главни данашњи задаци Историје државе и права народа ФНРЈ. — Архив за правне и друштвене науке, 1947, књ. LXII, 4; стр. 481—488.

Рад совјетске Академије наука на историји наших народа. — Архив за правне и друштвене науке, 1947, књ. LXII, 1; стр. 160. (Белешка)

Вопроси историји, № 7, 1946. — Архив за правне и друштвене науке, 1947, књ. LXII, 1; стр. 153—157. (Приказ)

1948.

Istorija države i prava naroda FNRJ. Deo I — Београд: Научна књига, 1948; 120 стр.

2. изд. 1950; 115 стр.

3. изд. 1952; 123 стр.

4. изд. 1954; 127 стр. и 1957; 107 стр.

5. изд. 1960; 113 стр.

Јантолек, Стеван: Историја државе и права народа ФНРЈ. Део 2. Текст од стр. 44—86 садржи предавања Драгослава Јанковића.

Караборћев закон. — Историјски гласник, 1948, 2; стр. 10—20.

1949.

Значај Душановог законика (поводом његове 600-годишњице). — Историјски гласник, 1949, 3; стр. 24—32.

1950.

Карађорђево закон. — (У књизи): Збирка материјала из кривичног права. Општи део. Скрипта. Београд: Правни факултет, 1950.

О политичким странкама у Србији XIX века. — Исторископравни зборник, 1950, II, 3—4; стр. 261—267.

Основни проблем српске историје у периоду средњовековних српских држава. — Историски гласник, 1950, 3—4 стр. 93—105. (Са И. Божићем).

1951.

Историја државе и права Србије у првој половини XIX века. — Београд: Научна књига, 1951; стр. 71.

Јаша М. Продановић: Историја политичких странака и струја у Србији. Књ. I. — Историски часопис, 1951, II; стр. 266—268. (Приказ)

О Душановом законнику. — Филателиста, 1951, III, 9; стр. 289—291. Према предавању одржаном на Радио Београду у мају месецу 1951.

О политичким странкама у Србији XIX века. — Београд: Просвета, 1951; 287 стр. (Докторска дисертација)

1952.

Историја државе и права Србије у XIX веку. — Београд; Научна књига, 1952; 240 стр. (Лит.)

2. изд. Нолит, 1955; стр. 173.

3. изд. Научна књига, 1960; 161 стр.

О карактеру асистентуре на Правном факултету. — Универзитетски весник, 8. V 1952, IV, 67.

Пре радничке демонстрације у Србији (у Крагујевцу 1876). — Историски часопис, 1952, III; стр. 157—188.

1953.

Адам Богосављевић, истакнути борац против бирократије. — Радио универзитет, 1953, 1; стр. 84—91.

Богишићев коментар Душановог законика. — Анали Правног факултета у Београду, 1953, I, 3—4; стр. 393—409.

Гргур Јакшић: Из новије српске историје. — Историски гласник, 1953, 3—4; стр. 137—141. (Приказ)

Историја државе и права феудалне Србије (XII—XV век). — Београд: Научна књига, 1953; IV, 128 стр.

2. изд. 1956; 168 стр.

3. изд. 1961; 168 стр.

О програмима и борбама за локалне самоуправе у Србији XIX века. Nova misao, 1953, 3; стр. 403—419.

Прве радничке демонстрације у Србији (у Крагујевцу 1876. год.). — Београд: Рад, 1953; 46 стр.

Самоуправа у Србији — кроз историју и данас. — Политика, 1 и 2. I 1953, L, 14382.

Тимочка буна — спонтани оружани отпор народа обреновићевском апсолутизму и бирократији. — Политика, 2. XI 1953, L. 14654.

Vinodolski zakon. Uvod i tekst. — Београд; Научна књига, 1953; 25 стр. (Lit.)

1954.

Карактеристике српске државе у периоду Првог устанка. — Анали Правног факултета у Београду, 1954, II, 2; стр. 142—155.

Локална управа у Првом српском устанку. — Народни одбор, 1954, 4; стр. 169—174.

Милан М. Николић: Тимочка буна 1883. I књ. Архивист, 1954, IV, 1; стр. 113—115. (Приказ)

Nastava naše novije i najnovije istorije. — Naša stvarnost, 1954, VIII, 9; стр. 104—106.

Организација власти у Првом устанку. — Борба, 2. III 1954, XIX, 51.

Правитељствујући совјет. — Историјски гласник, 1954, 1—2; стр. 15—88.

1955.

Publikacije o Prvom srpskom ustanku. — Naša stvarnost, 1955, 5; стр. 530—536.

Savez istorijskih društava. — Nova Jugoslavija, Zadruga, 1955; стр. 625—626.

1956.

Stevan Jantolek: Istorija države i prava naroda FNRJ. II deo (feudalni period). Skripta. — Скопје: Ректоратот на Универзитетот, 1956, VIII, 213 стр. Tekst od str. 75—108 садржи предавање Др Драгослава Јанковића.

Тимочка буна 1883. II књига. Београд, 1955. — Архивист, 1956, VI, стр. 77—78 (Приказ).

За покретање југословенског историјског часописа. — Универзитетски весник, 27. VI 1956, IX, 111.

1958.

Vidovdanski ustav. (U knjizi): Iz istorije Jugoslavije 1918—1945. Београд: Nolit, 1958; стр. 182—190.

1959.

Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). — Београд: Институт друштвених наука, Одељење за историјске науке. Зборник радова Историја XX века, I; стр. 7—152.

Француска штампа о првом српском устанку. За штампу приредио Драгослав Јанковић. — Београд: САНУ, 1959; XXXIV, 408 стр.

French press on the First Serbian Insurrection. — Bulletin de l'Academi serbe des sciences sociales, Nouvelle série, 7; стр. 75—77.

О методу и књизи проф. В. Ћубриловића „Историја политичке мисли у Србији XIX века. — *Наша законитост*, 1959, XIII, 2; стр. 214—223.

Povodom odgovora prof. V. Ćubrilovića. — *Наша законитост*, 1959, XIII, 6; стр. 761—762.

1960.

Преглед историје југословенских народа (од најстаријих времена до 1848 године). I део. — Београд: Завод за издавање уџбеника НРС, 1960; 268 стр. (Суаутор).

1961.

Напомене о предисторији стварања југословенске државе. — *Анали Правног факултета у Београду*, 1961, IX, 4; стр. 497—506.

1962.

Bosna od XII do XV veka. — (У књизи): *Историја држава и права југословенских народа.* Београд, 1962; стр. 108—124. *Postoji više izdanja.*

Hrvatska ranofeudalna država. — (У књизи): *Историја држава и права југословенских народа.* Београд, 1962; стр. 14—45. *Postoji više izdanja.*

O posleratnim radovima na istoriji stvaranja jugoslovenske države 1918. — *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1962, 2; стр. 68—87.

Postanak i organizacija jugoslovenskih ranofeudalnih država. — (У књизи): *Историја држава и права југословенских народа.* Београд, 1962; стр. 1—13. *Postoji više izdanja.*

Srbija u XIX i početkom XX veka. — (У књизи): *Историја држава и права југословенских народа.* Београд, 1962; стр. 180—301. Са Ружицом Гузином. *Postoji više izdanja.*

Srpska feudalna država od XII do XV veka. (У књизи): *Историја држава и права југословенских народа.* Београд, 1962; стр. 46—107. *Postoji više izdanja.*

Stvaranje Jugoslavije (1914—1918). *Odabrani problemi društvenih nauka. Jugoslovensko-američki kolokvijum.* Ohrid, 27. VIII—2. IX 1962. Скопље, 1963; стр. 121—130. (Објављено и на енглеском језику).

Stvaranje jugoslovenske države 1914—1958. — Београд: *Visoka škola političkih nauka*, 1962; 15 стр. (Lit.).

АВНОЈ у југословенској историографији. — (У књизи): Споменица у част 20-годишњице II заседања АВНОЈ-а. САНУ. Београд, 1963; стр. 27—30.

Из историје стварања југословенске државе 1918. године. Спор између српске владе и Југословенског одбора око заснивања Опште југословенске скупштине. — *Анали Правног факултета у Београду*, 1963, XI, 3—4; 281—304.

Улога напредних друштвених снага у стварању југословенске државе 1918. године. — *Југословенски историјски часопис*, 1963, 4; стр. 44—56.

Увод. — (У књизи): Преглед историје Савеза комуниста Југославије. Београд: Институт за изучавање радничког покрета, 1963. Редактор књиге.

1964.

Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. I—20. XII 1918). Tom I—II. — *Beograd: Institut društvenih nauka*, 1964, XL, 817 str. (Приредио са Богданом Кризманом).

Југословенско питање и први светски рат. Поводом педесетогодишњице првог светског рата. — *Политика*, 28. VII 1964, LXI, 18252. (Са Богомиллом Храбаком).

О политичкој ситуацији међу Југословенима пред уједињење (у 1918, до октобра). — *Историјски гласник*, 1964, 4; стр. 165—177.

Женевска конференција о стварању југословенске заједнице 1918. године. — (У књизи): *Istorija XX veka. Zbornik radova V.* *Beograd: Institut društvenih nauka*, 1964; str. 225—262.

1966.

Gouvernés et gouvernants en Serbie de 1804 à 1918. — (У књизи): *Recueils de la Société Jean Bodin t. XXVII.* *Bruxelles*, 1966; str. 101—118.

Још о Женевској конференцији о стварању југословенске заједнице 1918. године. — *Zbornik radova. Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1966, I; str. 247—264.

Југословенско национално питање на Крфској конференцији 1917. — (У књизи): *Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu.* *Beograd: Pravni fakultet*, 1966; str. 233—239.

Народна скупштина Србије за време првог светског рата и питање њеног кворума. — *Анали Правног факултета у Београду*, 1966, XIV, 3—4, стр. 327—358.

Questions de l'origine et de l'évolution des organes de forces en Yougoslavie. — (У књизи): *Recueil des rapports présenté en symposium scientifique: Questions de l'état et du droit en époque de la naissance des démocraties populaire à Moravny, près de Pilstany, le 11 et 12 mars 1965.* *Bratislava*, 1966; str. 45—52.

Radovi o stvaranju jugoslovenske države objavljeni između dva svetska rata. — *Југословенски историјски часопис*, 1966, 3—4; стр. 79—103.

1967.

Dejstvo oktobarske revolucije na političke faktore jugoslovenskog ujedinjenja. — Jugoslovenski istorijski časopis, 1967, 1—4; str. 64—70.

Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine. — Beograd: Savremna administracija, 1967; 517 str.

Oko savezničkog priznanja Jugoslovenskog odbora. — Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1967, 3—4; str. 290—311.

Октобарска револуција и југословенско питање. — Анали Правног факултета у Београду, 1967, XV, 4; стр. 407—412.

1967—68.

Predstavništvo Vojvodine u Jugoslovenskom odboru. — Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 1967—1968, II; str. 351—361.

1968.

Jugosloveni i Cehoslovaci u procesu stvaranja njihovih samostalnih nacionalnih država 1914—1918. — Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1968, 3—4; str. 356—379.

Никола Пашић и руска револуција. — Нин, 30. VI 1968, XVIII, 912 и 7. VII 1968. Заједно са Богомилом Храбаком.

Политика и напори Србије у ратној 1918. години. — Политика, 30. и 31. VIII 1968, 1—17. IX 1968. LXV, 19722—19740. Са Богомилом Храбаком.

Србија 1918: Политика и напори Србије у ратној 1918. години. — Београд: Седма сила, 1968; 244 стр. Са Богомилом Храбаком.

1969.

Jugoslovenstvo u Srbiji 1903—1912. — Анали Правног факултета у Београду, 1969, XVII, 5—6; стр. 523—535.

Niška deklaracija (nastajanje problema jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914. godine. — (У књизи): *Istorija XX veka.* Zbornik radova X. Beograd; Institut za savremenu istoriju, 1969; str. 7—111.

O Niškoj deklaraciji. (У књизи): *Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države.* Zagreb, JAZU, 1969; str. 131—140.

1970.

L'annexion de la Macedoine à la Serbie, 1912—1914. — (У књизи): *La Macedoine et les Macedoniens dans le passé.* Recueil d'articles scientifiques. Skopje, 1970; str. 283—310.

Diskusija. — (У књизи): *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu.* Knj. 2. Zagreb: Naše teme, 1970.

Istorija države i prava jugoslovenskih naroda 1914—1946. — Beograd: Naučna knjiga, 1970; VI, 104 str. (Заједно са Р. Гузином, В. Петрић, М. Мирковићем).

Koncepcija srpsko-hrvatskog nacionalnog unitarizma u Hrvatskoj i Srbiji 1903—1918. — Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, 1970, IV, str. 325—343.

Srpska socijaldemokratska stranka prema jugoslovenskom nacionalnom pitanju 1903—1912. — Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 1970, 3—4; 351—355.

1971.

Ideje unitarizma i federalizma pre stvaranja prve jugoslovenske државе. — (У књизи): *Federalizam i nacionalno pitanje.* Zbornik radova. Beograd, Savez udruženja za političke nauke, 1971; str. 191—200.

Историјско разматрање поводом амандмана XXXII. — *Анали Правног факултета у Београду*, 1971, XIX, 3; стр. 257—260.

О друштвено-политичким приликама у Србији у доба Париске комуне. — (У књизи): *Pariska komuna 1871—1971.* Beograd, 1971, Rad, Knj. II; str. 797—802.

Prve radničke demonstracije u Srbiji (u Kragujevcu 1876. godine „Crveni barjak“). — (У књизи): *Pariska komuna 1871—1971.* Beograd, 1971, RAD, Knj. II; str. 856—876.

La questions nationale et les rapports entre les nationalités en Yougoslavie. (У књизи): *Le socialisme dans la théorie et la pratique yougoslave.* Recueil des conférences. Beograd: 1971; str. 27—39.

1972.

Udeo istorije u marksističkom obrazovanju. (У књизи): *Marksističko obrazovanje studenata i vaspitna uloga nastavnika.* Beograd: Komunist, 1972; str. 108—111.

1973.

Србија и југословенско питање 1914—1915. године. — Београд: Институт за савремену историју, 1973; 574 стр.

Србија и стварање Југославије. — (У књизи): *Politički život Jugoslavije 1914—1945.* Beograd, 1973; str. 49—74.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и друштвене противречности нове државе. — *Просветни преглед*, 4. IV 1973, XXIX, 13.

„Велики“ и „мали“ ратни програм Николе Пашића (1914—1918). — *Анали Правног факултета у Београду*, 1973, XXI, 2; стр. 151—167.

1974.

Дискусија о платформи — за X конгрес СКЈ. *Анали Правног факултета у Београду*, 1974, XXII, 1—2; стр. 226—230.

Међународни положај Србије (правни и политички) после њеног војничког слома у 1916. години. — *Анали Правног факултета у Београду*, 1974, XXII, 5—6; стр. 653—662.

Radovi o jugoslovenskom pitanju u prvom svetskom ratu objavljeni poslednje decenije (1965—1974). — *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1974, 3—4; str. 95—122.

1975.

Душан С. Петровић (1905—1975.). — Историјски гласник, 1975, 1—2; стр. 211—212. (In memoriam).

Вук Караџић као историчар. — Књижевне новине, 16. IX, 1975, XXVII, 495.

Професор Павле Поповић и југословенско питање у првом светском рату. — Летопис Матице српске 1975, књ. 416, бр. 3; стр. 219—233.

Сто година од смрти Светозара Марковића. — Анали Правног факултета у Београду, 1975, XXIII, 3; стр. 245—257.

За једну нову монографију о Светозару Марковићу. — Историјски гласник, 1975, 1—2; стр. 87—99.

1976.

О политичким приликама и односима у Србији уочи „Црвеног барјака“. (У књизи): Социјалистички покрети у Србији и Црвени барјак. Београд, Институт за политичке студије Факултета политичких наука, 1976; стр. 181—186.

О раду српске владе за време првог светског рата. — (У књизи): Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918. Београд, Архив Србије, 1976; стр. 17—73.

Ставови сила тројног споразума према националном питању Србије и југословенских народа уочи првог светског рата (од Букурештанског мировног уговора 10. 8. 1913 до аустроугарског ултиматума Србији 23. 7. 1914. — (У књизи): Велике силе и Србија пред први светски рат, 1976; стр. 307—330.

Светозар Марковић и политички живот Србије његовог времена. — (У књизи): Зборник радова о Светозару Марковићу. Београд, 1976; стр. 33—41.

Записници седница Министарског савета Србије 1915—1918. — Београд: Архив Србије, 1976; 595 стр. (Приредили Д. Јанковић и Б. Храбак).

1976—77.

О односима Југословенског одбора са српском владом у 1916. години. — Historijski zbornik, 1976—77, XXIX—XXX; str. 455—468.

1977.

La recherche en Yougoslavie. — Cre information, 1977, 4; str. 48—50.

Светозар Марковић и радикална странка у Србији. — (У књизи): Научни скуп Светозар Марковић: Живот и дело. Београд: САНУ, 1977; стр. 437—440.

Stvaranje prve jugoslovenske države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1918. — (У књизи): Razvoj socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Beograd: Komunist, 1977; str. 5—26.

L'université de Belgrade après la deuxième guerre mondiale. — Cre-information, 1977, № 37; str. 57—62.

1978.

L'administration des universités yougoslaves — Cre-information, 1978, № 44; стр. 50—52.

Српска држава и настајање српске нације. — (У књизи): Настанак и развој српске нације. Београд: Марксистички центар ЦК СР Србије, 1978; стр. 45—56.

Друштво устаничке Србије и његово правосуђе. — Зборник историјског музеја Србије, 1979, 17—18; стр. 96—107.

1979.

Istorijsko i književno. — (У књизи): Књижевност, историја, savremenost. Zbornik radova. Београд, 1979; стр. 5—12.

Друштво устаничке Србије и његово правосуђе. — (У књизи): Зборник радова о судству и законитости у првом српском устанку. Београд: Савез правника СР Србије, 1979; стр. 7—17.

Oko unitarnog ili federativnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države. — (У књизи): Zbornik radova posvećen dvadesetogodišnjici Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Novi Sad: Pravni fakultet, 1979; стр. 55—67.

Пређовор (Књизи): Перовић, Душан: Из историје првог српског устанка. Београд: Слово љубве, 1979; стр. 5—18.

Za jednu sintetičku istoriju stvaranja Jugoslavije 1918. god. — Pregled (Sarajevo), 1979, LXIX, 7—8; стр. 819—824.

1980.

Главни фактори у процесу стварања Југославије 1918. године. — Научни преглед научног друштва СР Србије, 1981, 9; стр. 17—29.

Nastajanje srpske države u prvom ustanku. — (У књизи): Prvi srpski ustanak. Београд: Kolarčev univerzitet, 1981; стр. 9—25.

1982.

Državnopravna istorija Jugoslavije. — Београд: Naučna knjiga, 1982; XVI, 489 стр. Sa prof. Mirkom Mirkovićem. 2. izd. 1984; XVI, 489 стр.

1982/83.

Први српски устанак у европској и балканској историји. — Историјски часопис, 1982/83, XXIX—XXX; стр. 263—274.

1983.

Oko unitarnog ili federativnog uređenja prve zajedničke jugoslovenske države. (У књизи): Stvaranje jugoslovenske države 1918. Београд: Institut za savremenu istoriju, 1983; стр. 383—392.

Предисторија стварања српске државе првог устанка. — Анали Правног факултета у Београду, 1983, XXXI, 1—4; стр. 371—385.

Процеси уједињавања и раздвајања друштвених група у Србији првог устанка. — (У књизи): Историјски значај српске револуције 1804. год. Београд: САНУ, 1983; стр. 209—238.

Русија и државно уређење устаничке Србије. — (У књизи): Југословенске земље и Русија за време првог српског устанка 1804—1813. Београд: САНУ, 1983; стр. 247—267.

1984.

Srpska država prvog ustanka. — Београд: Nolit, 1984; 290 str.

1985.

О чланству радикалне странке пре Тимочке буне. — Анали Правног факултета у Београду, 1985, XXXIII, 5—6; стр. 598—604.

Предисторија Сретењског устава и неке напомене у вези с њим. — (У књизи): 150 година од доношења Сретењског устава. Крагујевац: Центар за марксизам Универзитета „Светозар Марковић“, 1985; стр. 9—20.

Припремила Мирјана Костић

САДРЖАЈ

Мирко Мирковић, О научном стваралаштву Драгослава Јанковића 5

ИЗВОРНИ ЧЛАНЦИ

<i>др Сима Аврамовић</i> , Разлике у садржини и правној природи римског тестаментa и тзв. легатског тестаментa старог грчког права	9
<i>др Ружица Гузина</i> , Један историјски осврт на стварање југословенске државе у току првог светског рата — — — — —	19
<i>др Љубица Кандић</i> , Покушај нормативног регулисања положаја скупштине за време уставобранитеља — — — — —	35
<i>др Мирко Мирковић</i> , О предисторији конкордата Србија-Ватикан (1881—1914) — — — — —	49
<i>др Драгољуб Поповић</i> , Систем Аквилејевога закона — — — — —	63
<i>др Антонија Смодлака-Котур</i> , Обвезни уговори према Протоколу шабачког Магистрата — — — — —	69
<i>др Обрад Станојевић</i> , Quis erat Gaius — — — — —	82
<i>мр Мирјана Стефановски</i> , Земљорадничка левица Драгољуба Јовановића и питање државног преуређења Краљевине Југославије	94
<u><i>др Драгомир Стојчевић</i></u> , Perfecta emptione periculum transit ad emptorem — — — — —	106
<i>др Авдо Сућеска</i> , Serbestiyet у османском феудалном праву — —	112
<i>др Антун Цвитанић</i> , Одредбе сплитског Статута о заштити архивске грађе и нека размишљања о важности архивског истраживања за правноповијесну знаност — — — — —	118

БИБЛИОГРАФИЈА

Библиографија радова проф. др Драгослава Јанковића — — — 129

CONTENTS

ORIGINAL ARTICLES

<i>Dr. Sima Avramović</i> , Differences of Substances and Legal Nature of the Roman Testament and the So-Called Legacy by Testament of the Old Greek Law — — — — —	9
<i>Dr. Ružica Gužina</i> , A Historical Review of the Creation of Yugoslav State in Course of the First World War — — — — —	19
<i>Dr. Ljubica Kandić</i> , An Attempt of Normative Regulation of the Position of the Assembly During the Time of Defenders of the Constitution — — — — —	35
<i>Dr. Mirko Mirković</i> , The Background of the Concord Between Serbia and Vatican (1881—1914) — — — — —	49
<i>Dr. Dragoljub Popović</i> , The System of Aquilius Law — — — — —	63
<i>Dr. Antonija Smodlaka-Kotur</i> , Obligation Contracts According to the Sabac Magistrate's Protocol — — — — —	69
<i>Dr. Obrad Stanojević</i> , Quis erat Gaius — — — — —	82
<i>Mr. Mirjana Stefanovski</i> , Farmers' Left of Dragoljub Jovanović and the Issue of State Reform of the Kingdom of Yugoslavia — — — — —	94
<u><i>Dr. Dragomir Stojčević</i></u> , Perfecta emptio periculum transit ad emptiorem — — — — —	106
<i>Dr. Avdo Sućeska</i> , Serbestiyet in the Ottoman Feudal Law — — — — —	112
<i>Dr. Antun Cvitanić</i> , Provisions of the Statute of Split on Protection of Archival Records — — — — —	118
BIBLIOGRAPHY — — — — —	129

CONTENU

ARTICLES ORIGINAUX

<i>Dr Sima Avramović</i> , Les différences de contenu et de nature juridique entre le testament Romain et le pseudo testament légataire (Legacy by Testament) en ancien droit Grec — — — — —	9
<i>Dr Ružica Gužina</i> , Un aperçu historique sur la création de l'état Yougoslave pendant la 1 ^{ère} guerre mondiale — — — — —	19
<i>Dr Ljubica Kandić</i> , Tentative de la réglementation normative du statut de l'assemble a l'époque des „ustavobranitelji“ — — — — —	35
<i>Dr Mirko Mirković</i> , Préhistoire du Concordat Serbie-Vatican: (1881—1914) — — — — —	49
<i>Dr Dragoljub Popović</i> , Le système de la loi Acquillienne — — — — —	63
<i>Dr Antonija Smodlaka-Kotur</i> , Les contrats d'obligation du Protocole du Magistrat de Sabac — — — — —	69
<i>Dr Obrad Stanojević</i> , Quis erat Gaius — — — — —	82
<i>Mr Mirjana Stefanovski</i> , La Gauche agrarienne de Dragoljub Jovanović et les reformes politiques du Royaume Yougoslave — — —	94
<u>Dr Dragomir Stojčević</u> , Perfecta emptione periculum transit ad emptorem — — — — —	106
<i>Dr Avdo Sućeska</i> , Serbestiyet en droit féodal Ottoman — — — — —	112
<i>Dr Antun Cvitanić</i> , Les disposition du Statut de la ville de Split sur la conservation des archives — — — — —	118
BIBLIOGRAPHIE — — — — —	129

Уредништво „Анала“ моли своје сараднике да рукописе достављају, придржавајући се следећих правила:

1. Све радове (чланке, прилоге, дискусије, приказе, судску праксу итд.) куцати на пуном папиру (не на пелиру) и то на једној страни, са проредом и са довољно белине са стране (27 редова на страни и 60 словних места у реду).

2. Уз рад намењен рубрици „чланци“ истовремено доставити резиме највише до 25 редова, куцан на исти начин као што је предвиђено под тачком 1.

3. Уз сваки рад доставити следеће податке: тачну адресу, потпуне податке о звању, број жиро-рачуна, телефон на радном месту и у стану.

4. Сваки рад доставити потписан.

5. Прикази књига које су мање од 200 страна не треба да буду дужи од 8 куцаних страна. Прикази књига које су по обиму веће од 200 страна могу се сразмерно повећати и то за по једну куцану страну на сваких додатних 100 штампаних страна. Уколико је приказ књиге по природи аналитичан, редакција ће толерисати повећање обима приказа за 20%.

6. Фусноте треба куцати на крају рада (не испод текста на страни), такође са проредом и са довољно белине са стране, и то тако да нумерација фуснота иде од броја 1 па надаље за цео рад (не правити посебну нумерацију за поједина поглавља).

7. Цитирање треба да обухвати следеће податке и то следећим редом: аутор (прво име, па онда презиме), назив дела, место издања, година издања, број цитиране стране или тачке пасуса. ПРИМЕР: Живојин Перић, *Стварно право*, Београд, 1922, стр. 141; Raymond Saleilles, *De la déclaration de volonté*, Paris, 1929, str. 93.

8. За радове објављене у часописима, као и за прописе објављене у службеним гласилима, навести, после података о аутору и о раду, податке о: називу часописа (службеног гласила), броју и години излажења часописа (службеног гласила), броју цитиране стране. ПРИМЕР: Радомир Лукић, *Субјективни фактор и непосредна демократија*, „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 2—3/1964, стр. 153; чл. 7. Закона о шумама СР Србије, „Службени гласник СРС“, бр. 19/1974.

9. За радове објављене у зборницима, енциклопедијама и сл. навести: име и презиме аутора, назив дела, назив зборника односно енциклопедије, име и презиме редактора (уколико је означено на зборнику), место издања, годину издања, број цитиране стране. ПРИМЕР: Божидар Јелчић, *Пораст и разлози пораста порезног оптерећења*, „Финанције и финансијско право“, ред. Божидар Јелчић и Владимир Срб, Осиек, 1982, стр. 37; Владимир Капор, *Купопродаја*, п. 37, „Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада“, том први, Београд, 1978, стр. 805.

10. Навођење судских одлука треба да садржи податке о врсти одлуке, суду, броју одлуке, датуму када је донесена и публикацији у којој је објављена, односно назначење да је коришћена из судске архиве. ПРИМЕР: Решење Уставног суда СР Србије III У бр. 82/72, од 31. маја 1972, „Зборник судске праксе“, бр. 7—8/1982, одл. бр. 29; пресуда Врховног суда СР Хрватске Гз бр. 58/75, од 18. јуна 1975, „Збирка судских одлука“, књ. I, св. 4, одл. бр. 462.

11. Уколико се једно дело истог аутора цитира у више фуснота (које нису непосредно једна иза друге), после имена и презимена аутора други и сваки следећи пут употребити скраћеницу *op. cit.* уколико се једно дело истог аутора цитира у фуснотама које непосредно следе једна за другом, после првог навођења потпуних података о аутору и о делу употребити скраћеницу *ibid.*

12. Сви библиографски подаци требало би у начелу да буду дати у фуснотама. Изузетно, пре свега при помињању неких законских одредби, то би се могло учинити и у самом тексту. ПРИМЕР: Из пореске основице је, као што предвиђа одредба чл. 3. Закона о порезу из дохотка организација удруженог рада СР Србије, искључен износ дела дохотка у висини 55% просечног месечног него личног дохотка радника у привреди СР Србији исплаћеног у претходној години.

13. Пошто се часопис „Анали“ штампа ћирилицом, првеном оловком треба подвући речи или реченице које треба да буду штампане латиницом. Овај захтев односи се и на фусноте.

14. Речи и реченице које треба да буду штампане курзивом подвући црном или плавом оловком. Сви наслови цитираних радова треба да буду штампани курзивом.

15. Речи и реченице које треба да буду штампане латиницом и курзивом истовремено подвући и првеном и црном (плавом) оловком. ПРИМЕР: Jan Tinbergen, *Does Self-management Approach the Optimum Order?*, „Yugoslav Workers Self-management“, ed. by M. J. Brockmeyer, Dordreht, 1970.

16. Места која се желе истакнути штампају се искључиво курзивом, а не шпационирано (размакнутим словима). Због тога у рукопису ништа не треба куцати размакнутим словима.

17. Поднасловe највишег реда обележавати римским бројевима и куцати великим словима. Уже поднасловe обележавати арапским редним бројевима и куцати малим словима, а још уже словима азбуке и такође куцати малим словима. ПРИМЕР: III УТИЦАЈ ПОРЕСКЕ ПОЛИТИКЕ НА ПОНУДУ ЧИНИЛАЦА ПРОИЗВОДЊЕ; 1. Ефекти пореске политике на штедњу; (а) Ефекти пореске политике на штедњу становништва.

18. Умољавају се сарадници да после прекуцавања рукописа пажљиво прочитају текст и отклоне евентуалне дактилографске грешке.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду“ у 1987. години за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин. 4000.—
2. За појединце	„ „ 2500.—
3. За студенте (редовне и ванредне)	„ „ 1000.—
4. За студенте (последипломце)	„ „ 1500.—
5. За један примерак	„ „ 1000.—

Претплата за иностранство износи 15 USA \$ (плативо у динарима по курсу на дан уште).

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број
60803-740-030-4356

Уредништво и администрација АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501